VERITAS KÖNYVEK 19.

TRIANON ÉS A MAGYAR FELSŐOKTATÁS III.

VERITAS
TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR

X 311964

TRIANON
ÉS A MAGYAR FELSŐOKTATÁS

3. KÖTET

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2020. március 10-én a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárban rendezett konferenciájának előadásai

Szerkesztette és lektorálta: Ujváry Gábor

VERITAS
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2020

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001361076

© Szerzők, 2020
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2020
© Magyar Napló, 2020

ISBN 978-963-541-029-3
ISSN 2498-728X

X 311964

Tartalom

Ujváry Gábor: A katolikus egyetemi ifjúság útkeresése a 20. század első két évtizedében. A Foederatio Emericana megalakulásának előzményei 7

Orosz László: A hazai sváb egyetemisták hallgatói mozgalmának kérdéséhez. Az első világháborút megelőző időszak 43

Sági Éva: Az I. világháború hatása a selmecbányai bányászati és erdészeti főiskola hallgatóságára – rövid áttekintés 71

Vajda Tamás: Szegedi jog- és bölcsészhallgatók adatbázisa és 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatai 87

Dévényi Anna: Oktatáspolitikai irányváltás Trianon után – Kornis Gyula koncepciója 173

Bertalan Péter: A népiskolai reform mint a nemzet újraélesztésének egyik eszköze 187

Joó András: „Zárt szám": történelmi példák, nemzetközi áttekintés és fogalmi kérdések (a XIX. század végétől a második világháborúig) 217

Gali Máté: Berzeviczy Albert és a numerus clausus 1928. évi módosítása 241

Hamerli Petra: A numerus clausus és az olasz politikai „válaszreakciók" 255

Névmutató 267
Helynévmutató 275

Ujváry Gábor

A KATOLIKUS EGYETEMI IFJÚSÁG ÚTKERESÉSE A 20. SZÁZAD ELSŐ KÉT ÉVTIZEDÉBEN

A FOEDERATIO EMERICANA MEGALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A 20. század első két évtizede a magyar egyetemek és főiskolák átalakulásának korszaka volt. Bár a hagyományos felsőoktatási struktúra 1918 végéig érintetlen maradt, a hallgatói létszám gyors emelkedése, a diákok közötti ideológiai viták élesedése, a „haladó ifjúsági mozgalmak" eszméinek – az akkori modern média (újságok, hirdetések) eszköztárának ügyes kihasználásával történő – terjesztése, a pozsonyi és a debreceni tudományegyetem alapítása (1912), majd 1918 novemberétől az országterület fokozatos zsugorodása következtében több intézmény elvesztése, illetve magyar felségterületre menekülése mélyreható változásokra utalt.

A „keresztmozgalom" és a Galilei Kör

Mint minden történelmi folyamatot, a felsőoktatás szerepének 20. század eleji, gyors változását is összetett eseménysorok befolyásolták. Ilyen volt a hivatalossal szembenálló, főleg a művészeti életben megnyilvánuló – többek között Ady munkásságával vagy a *Nyugat* megindulásával jellemezhető – „ellenkultúra" megerősödése, a társadalomtudományokban pedig a törvényszerűségeket kutató szociológia térnyerése, amely leginkább Pulszky Ágost és Pikler Gyula budapesti egyetemi előadásaiban vált ismertté, s 1901-ben Pikler, majd 1903-ban Somló Bódog nagyváradi jogakadémiai tanár elleni támadásokhoz és ádáz vitákhoz vezetett.[1] Ezek nagyban hozzájárultak a „politikai progresszió" ideológiájának erősödéséhez. Politikai szempontból is fontos tényezőnek bizonyult az egész dualista rendszer legitimitását megkérdőjelező eszmei áramlatok fölbukkanása, a vallásellenesség és a nemzetköziség nyílt és egyre hangosabb hirdetése. Ehhez kapcsolódott a szociáldemokrácia vonzerejének növeke-

[1] Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom". *Történelmi Szemle*, 1970/4. 483–516, a „Pikler-ügyről": 497–502. – Ld. még (a Somló-ügyről is): Daragó Dénes: Botrány a katedrán. A modern társadalomelmélet megjelenése Magyarországon. In. *Tolle lege. Jog és társadalomelméleti folyóirat*, 2014/1. 1–11. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/darago_denes-botrany_a_katedran_0.pdf (letöltve: 2020. június 15.)

dése, a keveseket tömörítő, mégis széles nyilvánosságot megszólító szabadkőművesség radikalizálódása és – ezzel összefüggésben – az Országos Polgári Radikális Párt megalapítása.

Az 1900–1901-es keresztmozgalmat a budapesti tudományegyetem új főépülete aulájának lépcsőfordulóit díszítő hat magyar címer keresztjének letörése váltotta ki, ami az ünnepélyes avatás (1900. május 12.) után két héttel, és két nappal az uralkodó, I. Ferenc József látogatása előtt, 1900. május 27-én történt. A barbár rongálást a diákok többsége gyalázatos tettnek minősítette, ezért Wlassics Gyula kultuszminisztertől követelte, hogy az univerzitás minden helyiségében függesszék ki a kereszténység jelképét. Mivel ezt a miniszter elutasította, mozgalom indult a hallgatói szándék végrehajtására, melynek következtében nemcsak a konzervatívnak és progresszívnek nevezett egyetemi szervezetek csaptak össze, de az egyetemi ifjúság keresztény és izraelita része közötti, egyre áthidalhatatlanabbá váló törésvonalak is egyértelművé váltak.[2] Az ellenétetek fő oka a 19. század végi és a 20. század eleji európai szellemi irányzatok magyarországi recepciója mellett a zsidó hallgatók számának 19. század végétől megfigyelhető jelentős emelkedése és erős – az 1910-es évek elejére a lakosságban elfoglalt arányukhoz mérten mintegy már hatszoros – felülreprezentáltsága volt. Utóbbi számos társadalomtörténeti tényező együttes hatásával (a zsidóság városokba tömörülése és foglalkozásszerkezete; környezeténél nagyobb nyitottsága az oktatás iránt; mindezek révén gazdasági és kulturális térnyerése stb.) ma már könnyen értelmezhető. Ám a korabeli szemlélőkben többnyire mégis erős ellenérzést keltett, hogy az (elsősorban szabad) értelmiségi pályákat egyre nagyobb mértékben töltötték be izraeliták. Különösebb feszültséget azonban mindez – az antiszemita politika háttérbe szorítottsága miatt – ekkor még nem okozott.[3]

A jórészt nyugat-európai ihletésű, modern társadalomtudományi tanokat követve 1900-ban indult útjára a *Huszadik Század* című folyóirat – amely 1906-tól lett a pol-

2 Ennek Szabó Miklós idézett művétől eltérő szemléletű, nemrégiben megjelent összefoglalója: Ligeti Dávid: Kereszt az egyetemen. Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I. köt.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 9–32.

3 1881 és 1898 között csaknem duplájára nőtt az izraelita hallgatók összlétszáma, a hallgatóságon belüli aránya pedig – a hittudományi karokat és intézményeket nem ideszámítva – enyhén, 25,03%-ról 25,86%-ra emelkedett (*A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1899. 576.) 1898/99-ben már 27,07%-ot (*1899. évi jelentés*, 311.), 1899/1900-ban 28,41%-ot (*1900. évi jelentés*, 314.), 1905-ben pedig 30,40%-ot (*1905. évi jelentés*, 392.) tett ki, majd stagnált (1910: 29,6%: 1910. évi jelentés 389.; 1915/16. II. féléve: 29,44%); ezután 1916/17. II. félévére 31,98%-ra, 1917/18. II. félévére pedig 33,74%-ra (utóbbi három adat: *1916–1918. évi jelentés*, 213–215.) nőtt. Ha a hittudományi karokat is ideszámítjuk, valamivel alacsonyabb számokat kapunk. – Vö. Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012. 132, 135, 138–140, 142–143.

gári radikalizmus szócsöve –, és a körülötte csoportosulókból 1901-ben jött létre az ekkortól a *Huszadik Század*ot is kiadó Társadalomtudományi Társaság. Utóbbiban az elsősorban szabad értelmiségi pályákon dolgozó és többségében jogvégzett zsidók aránya mintegy 50%-ra volt tehető, s ez az arány tovább növekedett a század első évtizedének közepétől.[4] 1904 és 1907 között adták ki a vallásellenességével kérkedő, főleg a radikális szabadkőművesekhez kötődő *Világosság* című folyóiratot. 1905-ben alapították az előzőekéhez hasonló értelmiségi közegből toborzódó Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületét, amelynek 1908-tól lett a főiskolai fiókja az elsősorban társadalomtudományi kérdésekről előadássorozatokat szervező, 1911-től a *Szabadgondolat* című periodikát is megjelentető Galilei Kör. Ez a Comenius Páholy bábáskodásával jött létre, s leginkább szabadkőműves páholyok támogatásával működött. Mintegy 30 páholy segítette anyagilag a munkáját, és döntő befolyást gyakorolt rá az ugyancsak 1908-ban létrejött Martinovics Páholy, amelynek szinte valamennyi tagja a Galilei Kör oktatója volt.[5] 1910-től a szabadkőművességhez és a polgári radikálisokhoz egyaránt kötődő *Világ* című napilapot is kézbe vehették az érdeklődők, s 1914-ben Jászi Oszkár vezetésével hivatalosan is megalakult az előző szervezetekhez szorosan kötődő – hivatalos fórumának a *Huszadik Század*ot tekintő – Országos Polgári Radikális Párt.

A Radikális Párt létrejöttéig a *Huszadik Század* köre, a Társadalomtudományi Társaság, a „szabadgondolkodók" és a Galilei Kör is általában a politikamentességet, a kizárólagos tudományosságot és szakmaiságot hirdette, de valójában már a kezdetektől politikai céljaik voltak: a magyar társadalom teljes, nyugat-európai mintára történő átalakítását kívánták elérni. „Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket – hangoztatta a *Huszadik Század* első tíz évére visszatekintő cikkében a radikálisok vezéralakja, Jászi Oszkár –: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politikát a benthami igazságosság szellemében. [...] A szociológia valóságos választóvízzé lett, mely a magyar polgári társadalmat egy progresszív és egy reakciós részre osztotta."[6]

4 A *Huszadik Század* történetének legteljesebb, színvonalas feldolgozása: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása.* Budapest, Akadémiai, 1990. (A továbbiakban: Pók, 1990.) A zsidók arányáról: 15–16.

5 A Galilei Körről újabban ld. a kissé elfogult, ám rendkívül alapos összegzést: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták: a Galilei Kör (1908–1919) története.* Budapest, Napvilág, 2017. (A továbbiakban: Csunderlik, 2017.) Az alakulás szellemi hátteréről: 50–65. – A Galilei Kör támogatásáról: uo. 52. és Miklóssy István: *A szabadkőművesség önleleplezése.* Budapest, Szent István Társulat, 1912. 62–63.

6 Jászi Oszkár: Tíz év. *Huszadik Század*, 1910/1. 1–10. (A továbbiakban: Jászi, 1910.), az idézet: 2. és 4.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

A *Huszadik Század*ban és a Társadalomtudományi Társaságban 1905–1906-ban bekövetkezett szakadás, a „konzervatívok" kilépése is nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a magukat a napi politikától elzárkózónak mondó, Jászi Oszkár vezette radikálisok szembeszálltak azokkal – például Gratz Gusztávval –, akik az adott helyzetben fontos, azonnali megoldást igénylő kérdésekkel kívántak foglalkozni. Gratz 1905-ben a szerkesztőbizottság tagjaihoz intézett körlevele szerint „[...] a lap túl szűken értelmezett elvi program alapján áll, mégpedig oly elvi program alapján, amelynek a talaját Magyarországon az én nézetem szerint is elő kell készíteni, amelynek a megvalósítására azonban ma Magyarországon az összes előfeltételek hiányoznak, úgy, hogy a lap egész politikája a mi magyarországi viszonyaink szempontjából a levegőben lóg és nem képes az általa képviselt nézeteket sehol sem bekapcsolni a mi mai közéletünkbe."

A szerkesztőbizottság hosszú, Gratznak adott válaszában kifejtette: „Mi csak a nagy elvekkel és irányokkal foglalkozhatunk, de nem azzal, ami azokból mai szomorú politikánkba belefér. [...] nem is kell, sőt nem is szabad törődnünk azzal, hogy merre fordul a nagy közönség érdeklődése, miként Gratz óhajtja. [...] Modern politika a közjogi csatározások helyett csak a társadalmi struktúra módosulásával s új osztályok megjelenésével lehetséges a politikai küzdőtéren." Somló Bódog pedig ezt írta széljegyzetként Gratz körlevelére: „Mi nem keressük, hogy mi valósítható meg ma, mi csak tudományos irányelveket kereshetünk."[7]

Jászi végül 1910-ben bevallotta, hogy a *Huszadik Század* első hat évében: „[...] az utópiák kéklő vizein jártunk; gyönyörű színes elméletek pillangói után szaladtunk s nagy részvétlenséggel néztük a körülöttünk elterülő zsíros és szomorú magyar életet. Minden gondolatunk Nyugat felé fordult: onnan vártuk nemcsak az elméleti fáklyagyújtást, hanem a gyakorlati kezdeményezéseket is [...] és nem kételkedtünk benne, hogy a rövid idő múlva diadalmas szocializmus tabula rasa-t csinálva feudális állapotainkból egyszerre fog átvezetni bennünket a kommunista gazdálkodást folytató művelt népeknek gazdag, kultúrás és szabad testvéri szövetségébe." Az elméleti szociológia újabb eredményei alapján azonban belátták, „hogy azt az élő magyar társadalmat, mely a mi elmélkedéseinknek és cselekvéseinknek tulajdonképpeni tárgya, sokkal kevésbé ismerjük, mint a külföldet vagy akár egy csomó vad törzs állami és társadalmi berendezéseit". Emellett „a magyar vidékkel s a magyar társadalom különböző rétegeinek gondolkozásmódjával való behatóbb megismerkedésünk annak fölismerését eredményezte, hogy olyan mérnökökhöz vagyunk hasonlatosak, kik a talajviszonyok kellő ismerete nélkül akarnának vízszabályozó terveket készíteni".

7 Pók, 1990. *Az utak elválnak* című fejezet: 152–165, az idézetek: 153–155, 157.

Ezért kezdtek Magyarország „felfedezésébe", melynek következtében: „Egyre jobban éreztük, hogy ki kell dolgoznunk Magyarország anatómiáját és fiziológiáját, mert csak ezen az alapon javasolhatunk tudományos politikát, vagyis olyant, mely nem utópia, hanem élő valóság." Így ismerték föl, hogy feladatuk „[...] nem a szocializmus világrendjének megvalósítása, hanem a magyar jogállam és ipari kapitalizmus alapjainak a lerakása; hogy oly országban, melyben ez az ipari kapitalizmus quantité négligeable [figyelmen kívül hagyható], az ipari szocializmus sem lehet a fejlődésnek egyedüli vagy akár legfontosabb tényezője; hogy kulturális elmaradottságunk, mely a mi legkínosabb fájdalmunk, nem egyes emberek gonoszságán vagy ostobaságán múlik, hanem mélyen fekvő gazdasági és társadalmi okokban gyökerezik." Végül ezáltal „világosítottak meg" számos kényes kérdést: „választójogrendszerünk avult és korrupt anakronizmusát; a közös vámterület mélyén lappangó osztályuralmi szempontokat; a parasztkérdést, mint a jövendő magyar politika tulajdonképpeni gerincét; a vármegyei nemesi klikkuralom korrupt tehetetlenségét; a mesterségesen nagyranevelt nemzetiségi mumust, mely az oligarchikus tendenciáknak legjobb takaróleple; a nagybirtok uralmának történelmi előzményeit és gazdasági s kulturális következményeit; a mezőgazdasági nagy- és kisüzemeknek egymáshoz való viszonyát; egyes vidékeink speciális kulturális és gazdasági természetét stb. stb." Ez vezetett a lapon belüli két tábor – a konzervatív-liberális, illetve a radikális – egymástól való végleges, 1906-os eltávolodásához.

Ezután viszont – mint Jászi megállapította – „[...] mehettünk előre a megkezdett úton azzal az erkölcsi erővel, melyet csak a törekvések egysége és az a tudat nyújthat, hogy fölégettük magunk mögött a hidakat. Ellenségeink azt szokták mondani, hogy ettől az időponttól kezdve a politika kiszorította nálunk a tudományt, nyilván arra célozva, hogy az agitátorius, tanító, szervező munka még inkább elfoglalta erőinket, mint azelőtt." Ennek tényét Jászi nem vitatta, ezért további munkájukat három irányban javasolta folytatni: 1. a „tiszta tudomány" ápolása, „a külföld társadalomtudományi irodalmával való minél élénkebb összeköttetés"; 2. a tudományos népszerűsítés; 3. a magyar múlt és jelen „európai kutatás módszereivel" történő vizsgálata, annak érdekében, hogy képesek legyenek „a magyar jövendő kinyomozására és előkészítésére". Addigi munkájukat elemző írása zárásaként Jászi kijelentette: „Persze ez a széles program ma még utópia és utópia maradna is, ha a mi szűk anyagi és szellemi erőinkhez volna mérve. De az általános választójog Magyarországának felújult kultúrélete éppúgy meg fogja oldani ezt a feladatot, mint ahogyan a nagy nyugati demokráciák többé-kevésbé már megoldották."[8]

8 Jászi, 1910. 6–10.

Több okból is hosszabban időztem a *Huszadik Század*on és a Társadalomtudományi Társaságon belüli, szakításhoz jutó ellentéteknél. Először is: a konzervatívokkal szembeszálló, őket soraikból kizáró Jásziék kétségkívül nemes – demokratikus vívmányokat követelő – célokért, az általános választójogért és az alapvető emberi jogokért (sajtó-, gyülekezési és sztrájkszabadság) harcoltak. Táboruk és támogatottságuk azonban igencsak szűk körre korlátozódott, s jórészt indokoltnak tűnt az a mindmáig sokszor ismételt kritika is, amely a radikálisokat doktrinerséggel, a valós viszonyok – különösen a vidék Magyarországa – ismeretének részbeni hiányával vádolta. A tiszta tudományosságot hirdetve 1906–1907-től erősen és egyértelműen politizáltak.

Jászi a Radikális Párt „agrár-feudális reakcióval" szembeni, „modern haladást" hirdető programját lényegében már 1907-ben megfogalmazta *Az új Magyarország felé* című cikkében, amelyben a Radikális Párt – végül csak hét évvel későbbi – megalakítását is beharangozta. Sőt, annak feladatait is összegezte, többször a „történelmi materializmus kipróbált módszerére" hivatkozva, és a független, gazdaságilag is önálló Magyarország, a nyugati típusú polgári demokrácia megteremtését tűzte zászlajára. Emellett elítélte a „vallás-erkölcsi butítást" – az „agrár-feudalizmus" mellett ezt nevezte a másik „középkori hatalomnak" –, illetve az „erőszakos magyarosítást", s magabiztosan megállapította: a tervezett párt programja „a magyar függetlenségi gondolatnak egyedüli elképzelhető útja".[9]

Másodszor, ami témám szempontjából igazán fontos: Jásziék valamennyi radikális szervezetben – és a radikális szabadkőműves páholyokban – érvényesülő eszmerendszere rendkívüli hatást gyakorolt a Galilei Körre, amellyel elsősorban annak markáns egyházellenessége miatt szálltak szembe a hagyományos, illetve a vallási alapokon működő egyetemi egyesületek. Utóbbiak azonban nemcsak saját egyházuk pozícióját kívánták védeni, de a galileisták vallotta – sokszor teljesen jogos, demokratikus kívánságokat hangoztató – politikai követeléseket is visszautasították. Jórészt azért, mert a galileisták az „új Magyarország" és a progresszió nevében reakciósnak bélyegeztek és kiátkoztak minden, az övékétől eltérő elképzelést. Ráadásul a galileisták jó részének zsidó származása miatt az ellentábor gyakran antiszemita éllel támadta a magyar tradíciókat szerinte semmibe vevő „hazátlanokat". (Szándékosan írok származást, hiszen a galileista fiatalok jelentős hányada ateista volt egy olyan korban, amelyben pontosan számon tartották, ki milyen vallásba született.)

Harmadszor pedig: mindez előrevetítette az 1919 ősze utáni bajtársi egyesületek – köztük a legkevésbé szélsőséges Foederatio Emericana – koherensnek nem nevezhető, egymástól is részben eltérő ideológiáját. Ezek a szervezetek egy dologban mindenképpen egyetértettek: a polgári radikálisok, a galileisták és 1918–1919 forradalmainak indulatos elítélésében. Részben pedig ennek következtében – és az említett előzmények miatt – hangoztattak antiliberális és az antiszemita szólamokat, s váltak általában is baloldal-ellenesekké.

[9] Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. *Huszadik Század*, 1907/1. 1–15. 2, 4.

Mindebben a Galilei Körnek is komoly felelőssége volt, hiszen rendkívül türelmetlenül, magát az egyedüli, tudományosan megalapozott igazság letéteményesének gondolva, ellenfeleit keményen ostorozva hirdette megváltónak vélt, társadalomátalakító tanait. Mit sem törődve azzal, hogy az a magyar értelmiség többségének – és más ifjúsági egyesületeknek – az elutasításába ütközött. Az akciót ők indították, a reakció pedig az ő módszereiket követve és túlteljesítve vált ugyancsak kizárólagosságot igénylővé.

A Galilei Kör – bár tagsága jórészt egyetemistákból és főiskolásokból állt – több szempontból sem minősült felsőoktatási szervezetnek. Egyrészt a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének ifjúsági csoportjaként alakult – akárcsak a kolozsvári Bolyai Kör vagy az eperjesi Martinovics Kör –, másrészt nem tartozott a felsőoktatási intézmények joghatósága alá.[10] Ráadásul világnézeti – de az akkor megszokottól eltérően nem vallási alapú – tömörülés volt, ami megint csak újdonságot jelentett, és a hagyományos egyetemi szervezetekkel szemben nem elsősorban diákjóléti vagy szakmai, sokkal inkább politikai célokat hirdetett.

Az 1918 előtti időszakra jellemző diákegyesület-típusok elődjei a 18. század végén jelentek meg a pesti tudományegyetemen és a vidéki akadémiákon, s általában a magyar nyelv ápolására létesültek. Néhány, példájával máig ható kivételtől (Selmecbánya, Magyaróvár) eltekintve azonban igen szűk körűek és céljaikban, tevékenységükben is korlátozottak voltak, már csak a magyar felsőoktatás alacsony hallgatólétszáma miatt is. Változást a kiegyezés utáni felsőoktatási fejlesztések, a fokozatosan gyarapodó hallgatóság illetve a korábbinál szabadabb szervezkedési lehetőségek eredményeztek. Az 1870-es évektől ugrásszerűen nőtt az egy-egy főiskolára vagy egyetemre kiterjedő, ezek fegyelmi hatósága alá tartozó – ún. kebelbeli – ifjúsági egyesületek száma. A hasonló érdeklődésűeket összefogó tömörülések azonban inkább csak asztaltársaságok, mint valódi érdekvédelmi szervezetek voltak. Az együttmulatás és némi karitatív munkálkodás mellett bálok rendezését tekintették elsődleges feladatuknak. A segély- és a kórházegyletek, a tudományos, az irodalmi és az önképzőkörök, az énekkarok, a sport- és a turistaklubok, a nemzetiségi alapokon létrehozott szervezetek, valamint a Mensa Academicák egymástól intézményenként elkülönülve, de hasonló alapszabályok szerint működtek. Ritkán politizáltak, főleg a segélyezés terén jeleskedtek. Céljuk – típusonként kicsit eltérően – „a szegény

[10] Viczián János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919*. Budapest, ELTE Levéltára, 2002. (A továbbiakban: Viczián, 2002.) 108.

sorsú, szűkölködő hallgatók" segítése, betegségük esetén orvosi ellátásuk megszervezése, az ifjúság önművelésének, tartalmas szórakozásának és testi épülésének biztosítása, a „testületi szellem ébresztése, a tagok szellemi és anyagi érdekeinek emelése" volt.

Az egyesületekbe való belépés nem mindig volt önkéntes. Sok helyütt a beiratkozó hallgató automatikusan az akadémiai vagy valamelyik egyetemi segélyegylet tagja lett, s természetesen tagsági díjat is köteles volt fizetni. A feladatuknak többékevésbé megfelelő, a valóban rászoruló tagoknak jelentős kedvezményeket biztosító szervezetek igen gyorsan szaporodtak: 1910-ben a kolozsvári tudományegyetemen kilenc, a budapestin már tizenöt egyesületet tartottak számon. A „hivatalos" egyetemi egyesületek többsége 1919 után is tovább élt, s 1944-ig lényegében változatlan formában, a korábbihoz hasonló célkitűzésekkel, ám jelentőségéből sokat veszítve munkálkodott. A Pázmány Péter Tudományegyetemen még 1943-ban is tizenhárom 1919 előtt alakult egyetemi egyesületet regisztráltak.

Szintén 1919 előtt alakultak és – a Galilei-kör kivételével – megváltozott formában a két világháború között is aktívan tevékenykedtek a világnézeti jellegű, elsősorban vallási ifjúsági egyesületek.[11] Leginkább az utóbbiakat sértette a „szabadgondolkodók" és a Galilei Kör harciasan egyházellenes propagandája. A polgári radikalizmus és a marxizmus mellett – sőt, azoknál is inkább – a szenvedélyes antiklerikalizmus határozta meg a Kör ideológiáját, amely sok szempontból az 1950-es évek propagandáját előlegezte a „fekete reakció", a vallás mint „a nép ópiuma" és ennél is jóval durvább szóösszetételek állandó használatával. Se szeri, se száma azoknak a Galilei Körbéli előadásoknak és írásoknak, amelyek e gondolatkörhöz köthetők.[12]

11 Az előzményekre: Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Budapest, Akadémiai, 1963. – A mai ELTE 1919 előtti diákegyesületeivel kapcsolatban: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985.* Szerk. Sinkovics István. Budapest, Egyetemi Tanács, 1985. 193, 210, 251-255, 257. és *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002.* Szerk. Szögi László. Budapest, ELTE Eötvös K., 2003. 146–147, 192, 218–219, 256. – Szűkebb időszakra kiterjedően: Viczián, 2002. – A Műegyetemről: Zelovich Kornél: *A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története.* Budapest, Pátria, 1922. (A továbbiakban: Zelovich, 1922.) 289–302. – A magyaróvári hagyományokról: Vörös Antal: *Óvár, Óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve.* Budapest, Mezőgazdasági, 1968. 136–148. – Átfogóan a főiskolai és egyetemi ifjúsági szervezetek 19. század végi számáról: *A felső oktatásügy Magyarországon. Az 1896-iki ezredévi országos kiállítás alkalmára a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister megbízásából írták* Breznay Béla–Kenessey Béla–Schneller István stb. Budapest, Hornyánszky, 1896. 55–56, 94–96, 125, 185–186, 229, 256, 318, 460, 490, 498, 511–512, 516, 523, 528, 559, 575, 579, 593, 595, 605, 612, 619, 623, 632, 653, 688, 690, 696, 699, 702, 734, 763, 766. – Ld. még: *Magyar felsőoktatás,* 1–3. köt. Szerk. Mártonffy Károly, közzéteszi Hóman Bálint. Budapest, Egyetemi Ny., 1937. 1. köt. 236. (Brandenstein Béla beszéde; a továbbiakban: Brandenstein, 1937.) – Csunderlik, 2017. 67–91.

12 Csunderlik, 2017. 213–236. Egyetértek Csunderlik összegzésével, miszerint: „Összességében elmondható, hogy ha van a Galilei Kör működésének igazán bírálható vonulata, akkor az a »klerikálisok« és a »reakciósok« dehumanizálása – piócaként és egyéb állatokként történő megnevezése –, amellyel a szélsőjobboldali és a szélsőbaloldali diktatúrák eljárását vetítették előre a legszenvedélyesebb galileisták." (236.) – Ld. még: Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás, 2. köt.* Szerk. Uő. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. (A továbbiakban: Ujváry, 2019.) 7–51, főleg 8–9.

Két programadó cikket idézek ennek kapcsán. Az 1904-ben induló *Világosság* első számának szerkesztőségi állásfoglalása szerint: „Az előző századok mindenben a vak hitnek hódoltak. A fanatikus hitben való elmerülés hátráltatta az emberiség fejlődésének lépteit! A hit és a tudás közötti ellentét mindjobban érezhető, amióta a népek és nemzetek a haladás jegyében törnek előre. És immár elérkezett a nap, hogy élénk világot vessünk a hit és tudás közt tátongó szakadékra! [...] Ahol a vak hit uralkodik, nem derenghet a meggyőződés világa! A vak hitet nyomon követi testvére, a fanatizmus. Belőle sarjadzanak a sötét bűnök: gyűlölség és gazság. [...] Az emberiséget szabadságharcában a tudás vezérli. Álljunk be mi is a harcolók közé! [...] Álljon szembe egymással a világosság és a sötétség."[13]

A *Szabadgondolat* 1911-es beköszöntőjében pedig Vámos Henrik szerkesztő jelentette ki: „A tudományos és vallásos előítéletekkel szembehelyezzük a természettudományok s a társadalmi tudományok tanításait. [...] Hirdetni fogjuk, hogy a valláserkölcs nem más, mint rég letűnt primitív korok erkölcsének, babonájának, előítéletének, félelmének és szorongásának perpetuálása [örökérvényűsége]; nem szabadság, de kényszer, nem fejlődés, de visszaesés; hogy ez a múlt zsarnoksága a jelen szabadságának, előremenésének elnyomására. Ez az a kegyes eszmekör, melyet az uralkodó osztály rá akar tukmálni az elnyomottakra, kiknek túlvilági boldogságot ígér, ha itt a földön nekik zúgolódás nélkül hinni, szolgálni és engedelmeskedni fognak. A mi erkölcsünk nem ez, nem a szolgaság, nem a félelem, nem a lemondás, nem az engedelmesség erkölcse. A mi erkölcsünk nem jogügylet ég és föld között."[14]

Az egyházellenességet hirdető, többnyire ateista eszméket valló, jórészt zsidó származású intellektuelekből álló és egymást is gyakran átfedő körök vallásellenes programjának reakciójaként az ellenpólus, az 1888-ban létrehozott, katolikus hallgatókat tömörítő Szent Imre Kör (teljes nevén: Katolikus Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szent Imre Köre) tevékenysége is aktívabbá vált, és részben antiszemita irányba tolódott. A magyar ifjúság védőszentjéről elkeresztelt Kör eredetileg Szent Imre Önképző Egyesületként alakult, ezt váltotta föl 1902-ben a ma-is-ismert elnevezés. Szélesebb körben az 1890-es évekbeli kultúrharc – az egyházpolitikai küzdelmek –,

13 Mit akarunk! *Világosság,* 1904/1. 2–4.

14 [Programadó cikk a szerkesztőtől, Vámos Henriktől:] Szabadgondolat. *Szabadgondolat,* 1911/1. 1–4. az idézet: 2–3.

illetve a keresztmozgalmak idején vált ismertté, amikor a külső támadások hatására a katolikus egyház belső megújulása elkezdődött és egyesületi élete is föllendült. Vallási felsőoktatási egyesület volt, de szoros szálakkal kapcsolódott az 1895-től működő, keresztényszocialista célokat megfogalmazó Katolikus Néppárthoz. Alapítói között volt a Néppárt első elnöke, Zichy Nándor, akinek a fia, Aladár szintén a Kör tagja, 1903-tól pedig – édesapját követve – a Néppárt vezetője volt. Zichy Nándor unokaöccsét, Zichy Jánost pedig 1889-ben választották a Szent Imre Kör elnökévé.

A Kör jelszava „Vallás, haza, tudomány" volt, amely a katolicizmus, a nemzeti érzés és a tudomány összeegyeztethetőségét fejezte ki. Természettudományi – ez volt a legaktívabb –, szociális, filológiai-szépirodalmi, illetve jogi- és történeti szakosztályokra tagolódott, lapja a *Keresztény Magyar Ifjúság* (1903–1908) volt, s társas rendezvényeit is sokan látogatták. A 20. század elején több mint 300 tagjuk volt, ez a két világháború közötti időszakban 200 körülire csökkent. A rászoruló hallgatók segítésében is elöl jártak: 1918 májusában például adománygyűjtést indítottak a szegénysorúak támogatására, 1900-tól pedig már a – felekezet életében az Eötvös Collegiumhoz hasonló hivatást betöltő – Szent Imre Kollégiumok is fogadták a tehetséges katolikus diákokat. 1906-ban a női hallgatóknak külön szervezetet, Szent Margit Kört alapítottak. Emellett 1896-tól működött a jezsuiták vezetése alatti budapesti Egyetemi Mária Kongregáció – belőle vált ki 1920 májusában a nem csak a felsőoktatás hallgatóit megszólító Zrínyi Gárda –, illetve 1904-től, ugyancsak a fővárosban a Vasvári Pál Kör (teljes nevén: Magyar Görög Katolikus Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Vasvári Pál Köre).

A Galilei Körhöz hasonlóan a Szent Imre Kör sem számított hagyományos, „kebelbéli", azaz egy intézményben működő egyetemi szervezetnek – bár azokhoz hasonlóan (és a Galilei Körrel szemben) a segélyezés az egyik alapfeladata volt –, mivel több felsőoktatási intézményre terjedt ki.[15]

[15] Magyary Zoltán: *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában.* Budapest, Egyetemi Ny., 1929. (A továbbiakban: Magyary, 1929.) 140–142. – Csiky Balázs: Az első felekezeti egyetemi diákegyesület a Budapesti Tudományegyetemen – A Szent Imre Kör története. In: *Pro Scientia Aranyérmesek VI. konferenciája Miskolc, 2003. november 28–30.* Szerk. Pásztory Bernadett–Szatmári Alexandra. Budapest, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, é. n. 39–43. – Uő.: Az első felekezeti egyetemi diákegyesület a Budapesti Egyetemen – A Szent Imre Kör története. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából.* Szerk. Kerny Terézia. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2007. 145–151. – Ld. még: Viczián János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919.* Budapest, ELTE Levéltára, 2002. 105–106, 153.

1911 és 1914 között a napisajtóban és a folyóiratokban ingerült szóváltásokra került sor a szentimrések és a galileisták között. Ahogy a *Magyar Figyelő* Magister álnevű szerzője viszonylag pontos látleletében írta: „[…] néhány esztendő még és az ifjúság rideg felekezeti alapon áll majd egymással szemben. A hivatalos ifjúsági egyesületek, a régi egyetemi központok, az »Egyetemi kör« és a segélyegyesületek egészben véve ma már elvesztették jelentőségüket. Néhány tucat ifjúnak kaszinóivá váltak, amely kaszinók nem irányítják, sőt még csak nem is befolyásolják az ifjúság mozgalmait. Ellenben csatára kész hadsorokban szemben állanak egymással a »Szent Imre kör« és a »Galilei kör«, a harcias klerikalizmus és a harcias radikalizmus egyetemi exponensei. Az egymást halálosan gyűlölő, minden közeledést kizáró végletek, amelyek a magyar társadalom egész szervezetét fenyegetik, az egyetemen már tisztán és világosan bontakoztak ki. […] Sokféle módon megindokolható, de tagadhatatlan tény ugyanis az, hogy a »Galilei Kör« vezetősége és taglétszáma majdnem kizárólag zsidó ifjakból áll. Velük szemben a keresztény világnézethez való ragaszkodás és az antiszemitizmus a »Szent Imre« táborába terelik az ifjúság nagy részét, amely ilyenformán a radikalizmus ki nem mondott, de el nem tagadható felekezetiségével szemben szintén felekezeti alapon veszi fel a harcot. E harc eredménye pedig az, hogy az ifjúság régi hagyományaival szemben merev egyoldalúság, felekezeti és társadalmi gyűlölet és a kíméletlen harc egyedüli lehetőségének öntudata fejlődik ki és nő nagyra az egyetemi hallgatók gondolkozásában és érzésében."[16]

Herczeg Ferenc ugyancsak a *Magyar Figyelő*ben figyelmeztetett arra, „hogy a holnapi Magyarország leghatalmasabb problémája alighanem a kereszténység öntudatra ébredése és valláserkölcsi alapon való szervezkedése lesz", amit a radikálisok akaratlanul is elősegítenek, mert harcos antiklerikalizmusukkal ürügyet adnak a másik félnek az ellenakciókra. A radikálisok mozgalma ugyanis „[…] bármilyen sűrű frázisköd mögé bújik is, a szőrszálhasogató megkülönböztetésekben járatlan nagyközönségre nem vallásellenes, hanem csak kereszténységellenes mozgalom benyomását teszi. És azzal is legyenek tisztában, hogy a jóhiszemű közvélemény, amennyiben egyáltalában tudomást vett a Huszadik Századról vagy akár a Galilei-Körről, ezeknek »tudományos« munkásságában egy harcias vallásfelekezet támadó föllépését látja."[17]

Mindezek a gondolatok előrevetítették és megjósolták az 1918–1919-ben – főleg a kommün idejében –, illetve az 1919 ősze után történteket: a szélsőséges vallásellenesség, majd annak visszahatásaként a virulens antiszemitizmus uralkodóvá válását.

[16] Magister [az írói álnevet nem sikerült azonosítanom]: Az egyetemi ifjúságról. *Magyar Figyelő*, 1911/1. 554–559, az idézetek: 555, 558.

[17] Vigyázó [Herczeg Ferenc]: Budapesti levél. *Magyar Figyelő*, 1914/2. 392–395, az idézet: 393.

Herczeg Ferenc 1914-es okfejtését folytatva: 1918 és 1920 között sajnos nemigen juthatott szóhoz olyan politikus, „[...] aki a vad radikalizmus és a klerikalizmus veszedelmei közepett békés tömörülésre tudná ösztönözni mindazokat a keresztényeket és zsidókat, akik a felekezetek és osztályok testvéri egyetértésétől várják az ország boldogulását és azért hajlandók respektálni egymás elveit, vagy ha úgy tetszik: egymás »babonáit« is. És tessék elhinni, az ilyen keresztények és nem keresztények teszik ma még a magyarság óriási többségét."[18]

1918–1919

A „szabadgondolkodók" által vallott elképzelések az 1910-es években és a világháború alatt még viszonylag szűk, főleg egyetemistákból és nemrég diplomázott értelmiségiekből álló kört szólítottak meg, s csak az 1918. október 31-i hatalomváltást – amely nem kis részben a baloldali érzelmű egyetemi ifjúság aktivitásának volt köszönhető – követően váltak politikailag igazán jelentőssé. Az 1918 januárjában betiltott Galilei Kör a Nemzeti Tanács 1918. október 24-i magalakulásának napján azonnal újjászerveződött, novembertől az új hatalom egyik „hivatalos" ifjúsági egyesülete lett, és 1919 januárjától a budapesti tudományegyetem főépületének kupolatermében tarthatta a gyűléseit.[19] A Galilei Kör állandó és népszerű – főként vallásellenes témákban megszólaló – szociáldemokrata előadója, Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter javaslatára a minisztertanács 1919. február 4-én megszüntette az akkori magyar fennhatóságú területen lévő egyetlen nagyobb felsőoktatási intézmény, a budapesti tudományegyetem autonómiáját, s annak élére a radikálisok vezérét, Jászi Oszkár korábbi minisztert nevezte ki kormánybiztosként. Ez nemcsak a főleg konzervatív értékeket képviselő tanári karban, hanem az egyetemi hallgatók többségében is komoly ellenérzéseket váltott ki.[20]

A gomba módra szaporodó, gyakran csak rövid ideig működő egyetemi ifjúsági egyesületek körében 1918 végén, 1919 elején egyre erősebbé vált a már két évtizede megfigyelhető polarizáltság, amit a világháborúban katonáskodó diákok szenvedései, illetve a politikai szélsőségek és az antiszemitizmus erősödése csak fokoztak. A hallgatók nagy része – különösen a vidéki felsőoktatási intézményekben – nem rokonszenvezett az egyházellenes, pacifista, baloldali nézetekkel. Az 1918 decemberétől egyre népszerűtlenebbé váló kormányzat baloldalt támogató politikája a Galilei

[18] Uo. 395.
[19] Csunderlik, 2017. 325–336.
[20] Ujváry, 2019. 19–29.

Kör és az általa irányított – alakulása után másfél hónappal meg is szűnt – Diáktanács előnyben részesítése mellett a Szocialista Diákok Szervezetének alapításában nyilvánult meg, ezek tagsága pedig fokozatosan balra tartott, és egyre inkább a kommunistákhoz közeledett.

A végül a Vörös Blokkban tömörülő hallgatókkal szemben 1918. december 1-jén, egy „viharos gyűlésen" jött létre a számos hagyományos egyetemi egyesületet – köztük a Szent Imre Kört is – magában foglaló ernyőszervezet, a Piros–Fehér–Zöld Blokk,[21] amelyet az 1919 őszétől tevékenykedő egyetemi karhatalmi alakulatok, illetve a két világháború közötti bajtársi egyesületek elődjeként tartanak számon. A csak néhány héten át működő tömörülés sikeresen akadályozta a baloldali egyetemi egyesületek előretörését, s Magyarország integritásának védelmében is jóval határozottabban lépett föl a kormányt támogató vagy azt balról bíráló vetélytársainál.

A kabinet ugyan ragaszkodott a területi egység megőrzéséhez, ám pacifizmusa és külpolitikai tehetetlensége eszköztelenné tette ennek megvalósításában. A katonadiákok és a Ludovika hallgatói ezért alakították meg 1918. december 15-i, Vigadóbéli nagygyűlésükön az Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Magyarország Területi Épségét Védő Ligáját,[22] amely átvette a Piros–Fehér–Zöld Blokk szerepét. Hamarosan azonban ez a szervezet is feloldódott az 1919. január 26-án létrejött Magyar Ifjak Nemzeti Pártjában – amely a Bethlen István és Klebelsberg Kuno vezetésével alakult, ellenzéki Nemzeti Egyesülés Pártjához csatlakozott –, illetve Ifjúsági Területvédő Liga néven működött tovább. A Szent Imre Kör is közreműködött 1918 novemberében az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Keresztényszociális Szabadszervezete megszervezésében.[23]

Ezeknek a szervezeteknek az egyre inkább (szélső)balra tolódó Galilei Körrel szembeni ellenérzése semmivel sem csökkent, inkább növekedett. Rendszeressé váltak a galileisták és a radikális sajtóban csak „erősen nekifeszült szentimréseknek" és a „nemzetiszínű blokk illusztris képviselőinek" nevezett diákok erőszakba torkolló

[21] Zajos diákgyülés. *Az Est*, 1918. december 3. 8. Eszerint amikor „az ülés szónokai hangsúlyozták nacionális politikai elveiket, a radikális ifjúsági egyesületekhez tartozó ifjak, akik vendégképpen jelentek meg, zajongani kezdtek, közbeszólásokkal és fütyülésekkel zavarták az ülést és mikor az elnök ismételt felszólítása után sem nyugodtak meg, a körülöttük ülők egyszerűen kitették őket a teremből". – Diákgyülés. *Az Ujság*, 1918. december 3. 8.
[22] Az ifjúság az ország területi integritásáért. *Budapesti Hirlap*, 1918. december 17. 2.
[23] A korszak hallgatói szervezeteinek rendkívül részletes és adatgazdag bemutatása: Viczián, 2002. Az itt mondottak tekintetében: 200–214, 228–234, 244, 258. – Ld. még: Varga Júlia: A budapesti egyetem diákegyesületei a világháború végén és az őszirózsás forradalom időszakában. *Gerundium*, 2020/1–2. 106–125.

összetűzései.[24] Ennek volt az egyik csúcspontja a galileisták 1919. március 1-jei nagygyűlése, amelyen a Szocialista Diákok Szervezete és a Szocialista Középiskolai Tanulók Országos Szövetsége is csatlakozott Kőhalmi Béla és Polányi Károly antiklerikális határozati javaslatához.[25] Az egyetem kupolatermében „izgatott hangulatban" lefolyt tanácskozáson a *Világ* nem feltétlen pártatlan tudósítása szerint: „Felvonultak a szentimrés lovagok is, néhány »ébredő magyar« is feltűnt a padsorokban, akik közbeszólásokkal igyekeztek a mindvégig impozáns és lendületes állásfoglalást megzavarni, de ezen törekvéseiket már csírájában megfojtotta a progresszív hallgatóságnak tiltakozó felzúdulása. [...] a vége felé már az egész hallgatóság a padok tetején állt s közben néhány okvetetlenkedőt a teremből kituszkoltak."

Ezen az összejövetelen Kőhalmi Béla – hamarosan a kommün könyvtárügyének országos politikai megbízottja – „nagy lelkesedés" közben fújt harci riadót: „Ha a forradalom alatt nem tényt vagy cselekedetet, hanem politikai elméletet értünk [...], amely a társadalomban az isteni akarat helyébe az emberi akaratot, az isteni törvények helyébe az ész szuverenitását akarja helyezni, akkor mindent félretéve neki kell látnunk a klerikalizmus elleni harcnak. Nem elég a papság hatalma ellen holmi internálás, de nem elég a papi földek lefoglalása sem, hanem az egyházat lelki hatalmától, a tömegek fölötti politikai befolyásától kell megfosztani, mert különben múltja, szelleme és tradíciója, valamint tényleges hatalma, mely meglehetősen csorbítatlan, az ellenforradalmat küldi nyakunkra. [...] Nem akarjak, hogy az uralomra törekvő burzsoázia megalkudjék az egyházzal és nem akarjuk, hogy az antiklerikális harc évtizedekig lekösse a munkásság és a haladó polgárság erőit. Az egyház elleni harcot azonnal meg kell indítani, ragaszkodnunk kell az egyház és állam szétválasztása programjában annak az elvnek könyörtelen szigorához, hogy a vallás magánügy, a politikai életet a vallási szempontoktól mentesíteni kell s az állami költségvetésből a vallási kiadásokat törölni kell."

Ezután Polányi Károly, a galileisták első elnöke és a *Szabadgondolat* munkatársa – aki egyébként föllépett az egyesület bolsevizálódása ellen – mondott „[...] mindvégig izzó, lendületes beszédet. A tudomány féktelen erővel támadt reá a vallás babonáira [...] és az értelem egész harcterén meghátrálásra kényszerítette azokat. De abból a felháborodásból, amellyel az ébredő emberiség a vallást magától elvetette, nemcsak a megcsaltak panasza szólott, akiket a vallás a tudománnyal együtt [a] technika áldásaitól is megfosztott, hanem a megalázottak tiltakozása is, akik rémülten ébrednek arra, hogy az erkölcs magasztos értékeit a tudatlanság és a babona őreire bízták."

[24] Botrány a jogászok gyülésén. *Világ*, 1918. december 7. 9. titulálta így a jobboldali diákokat.
[25] Viczián, 2002. 246–247.

A *Világ* szerint a fölszólalót perceken át ünneplő lelkes tömeg végül egyhangúlag fogadta el a határozati javaslatot. Bár ez más lapok tudósításaiból kimaradt, valószínűleg tényleg így történt. Eszerint követelték „az egyház és állam szétválasztását, az állami szubvenciók megvonását, a kártalanítás nélküli szekularizációt, a felekezetek egyenjogúsítását, a vallásoktatásnak az iskolából való eltörlését, a felekezeti kényszer megszüntetését és a teológiái fakultás elválasztását az egyetemtől". A gyűlésen a „klerikálisok" állítólag olyan röpiratot osztogattak, amelyben felszólították „a galilelistákat, hogy ne mocskolják be az istenhivő Galilei nevét mai állásfoglalásukkal".[26] Mai szemmel nézve nyilvánvaló, hogy az egyház és az állam teljes szétválasztásának követelése elvileg előremutató volt. Ám ha az akkori helyzetet – valamint az azonnali és a későbbi reakciókat – is figyelembe vesszük, egyértelmű, hogy ez az igény az elsöprő többségében vallásos társadalom erős ellenkezésével találkozott.

A március 1-jei nagygyűlés utózöngéje volt, hogy a jelenlévő szentimrések a budapesti tudományegyetem hittudományi kara dékánjának fölpanaszolták a „féktelen kirohanásokkal" teli galileista szónoklatokat. Ennek következtében a fakultás március 8-i ülésének határozata „megbotránkozva" ítélte el, hogy a Pázmány Péter alapította, hosszú ideig katolikus jellegű intézményben vallásellenes tüntetés történt, a galileisták az univerzitás legrégibb karának önállósítását kívánták, ráadásul „az egyetem helyiségeit nem tudományos, hanem politikai célokra" adták ki. Az ügy kivizsgálására egy – a rektorból, a hittudományi és a jogi kar dékánjából álló – bizottság létrehozásáról határoztak, ez azonban valószínűleg már össze sem ült a Tanácsköztársaság kikiáltásáig.

A kommün idején a többi felsőoktatási egyesülethez hasonlóan a Szent Imre Kör tevékenységét is betiltották, a Galilei Kör viszont továbbra is működhetett. Ennek ellenére a rendezvényeit alig látogatta valaki, mivel aktív tagjai az új hatalom vezető pozícióiba kerültek. Közülük a legtöbben a Kunfi Zsigmond vezette Közoktatásügyi Népbiztosságon jutottak álláshoz, és lelkes kiszolgálói maradtak a vallásellenes szándékaikat is megvalósító diktatúrának.[27] Kunfi mellett 1919. április 3-ától addigi helyettese, Lukács György, valamint Szabados Sándor és Szamuely Tibor is népbiztosi címet kaptak, így a kaotikus viszonyokat tükrözve egyszerre négy népbiztos tevékenykedett. 1919. június 24-étől a kommün bukásáig az 1918 októberétől a katonatanácsok szervezésével kétes dicsőséget szerzett Pogány József töltötte be e tisztséget (helyettese a tudomány és a felsőoktatás átalakításában felettébb aktív Lukács György maradt).[28]

[26] A vallásoktatás eltörléséről. A Galilei Kör viharos nagygyülése. Világ, 1919. március 2. 4.
[27] Csunderlik, 2017. 334–336.
[28] Minderről és a Tanácsköztársaság kulturális politikájáról bővebben: Ujváry Gábor: Kultúra és terror. A kommün kulturális politikája. In: *„... minden édenek neve vad poklokat büvöl..." A Magyar-*

A Tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal, 1919. március 22-én létrehozták a „diák-autonómia" legfontosabb szervét, a tíztagú diákdirektóriumot, amelynek hatásköre a középiskolákra is kiterjedt, fő célja pedig a korábbi hallgatói egyesületek „lefoglalása", vagyonuk átvétele volt.[29] Nem sokkal később viszont már e szervezet – amelyről a „közoktatásügyi népbiztossághoz ismételt indokolt panaszok érkeznek" – „felfüggesztéséről" tudósítottak. Lukács György április 26-i rendelete szerint a hallgatók „[...] a jövőben kulturális és tanulmányi érdekeik istápolására az anyaszakszervezetekben fognak tömörülni, mint az egyes szakszervezetek ifjúmunkás csoportjai. (Például a medikusok az orvosok szakszervezetében.)"[30]

Ifjúsági szervezetek az ellenforradalom idején

A magyar felsőoktatásban nem a trianoni békeszerződés, hanem az azt megelőző jó másfél esztendő: az államterület fokozatos zsugorodása, számos felsőoktatási intézmény idegen fennhatóság alá kerülése, illetve a két forradalomnak – részben nem a szerves fejlődésből, hanem kizárólag politikai akaratból eredő – átalakítási kísérletei jelentették a legnagyobb törést.[31] Mint láttuk, a felsőoktatási ifjúsági egyesületek történetében sem Trianon húzta az igazi határvonalat, hiszen a köztük megfigyelhető és egyre élesedő ideológiai ellentétek a 19. század végi kultúrharcra, a 20. század eleji keresztmozgalomra, de főleg a Galilei Kör létrejötte utáni esztendőkre vezethetőek vissza, és teljességükben 1918–1919-ben fejtették ki mindkét fél számára romboló hatásukat. Éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna a hallgatóság legalább részben egységes föllépésére.

Az ellenforradalom hatalomra jutását követően az 1919 őszétől 1921-ig alakult – a két világháború közötti Magyarországon meghatározóvá vált – felsőoktatási ifjúsági szövetségek a dualizmus kori főiskolai egyesületekkel szinte semmiféle kapcsolatban sem álltak, nehezen voltak azokkal összehasonlíthatók. E szempontból (is) megszűnt a folyamatosság, ám ezt nem Trianon okozta. Trianon legföljebb csak abban bizonyult mérföldkőnek, hogy a közvetlenül előtte létrehozott bajtársi szervezetek (a Hungária és a Turul) többnyire radikálisabbak voltak, mint a békekötés után, már a politikai konszolidáció idején alakultak (Americana és a Szent István).

Az új típusú tömörüléseket – bár az egy intézményben, a kizárólag a Műegyetemen működő Hungária kivételével túlléptek a Budapest-központúságon – leginkább éppen a Szent Imre Körrel és a Galilei Körrel lehetett összevetni. Általában több egyetem és főiskola ifjúságát tömörítették, országos hatáskörűek és elsősorban politikai, ideológiai vagy vallási jellegűek voltak. A korábbi egyesületektől eltérően nem az egyetemek és a főiskolák fegyelmi hatósága – de még csak nem is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium –, hanem a Belügyminisztérium felügyelete alatt állottak, és a már diplomás hallgatók is tagjai maradhattak vagy lehettek. A két legjelentősebb tömörülés, a Turul és a Foederatio Americana tagságának kétharmada–háromnegyede már nem is a hallgatók közül, hanem az idősebb korosztályból, az egykori egyetemistákból vagy főiskolásokból került ki. Kicsit előretekintve: az 1929/30. tanévben a mintegy 16 000 egyetemi és főiskolai hallgatóval szemben a bajtársi szövetségeknek 19–20 000, 1935/36-ban pedig a csaknem 15 000-rel szemben már mintegy 33 000 tagjuk volt (döntő többségükben turulisták és emericanások).[32] A két világháború közötti egyetemi ifjúság közösségi életét meghatározó bajtársi szövetségek – a Hungária, a Turul, az Americana és a Szent István Bajtársi Szövetség – ezért inkább társadalmi, mint ifjúsági egyesületeknek tekinthetőek.

A Horthy-korszak elején a következő típusú főiskolai diákszervezetek léteztek (mivel számos egyesület több szövetséghez is csatlakozott, sok egyetemista pedig egyszerre több egyesület tagja volt, kissé leegyszerűsített a felosztás):

1. a dualizmus korában alakult, csak egy intézményen belül működő, „kebelbeli" segélyegyletek, önképzőkörök stb.;
2. a szintén 1919 előtt létrejött vallási szervezetek, amelyeket 1919 után – újabb tagegyesületekkel gyarapodva – vallási alapozású szövetségek fogtak össze: 1921-től az Országos Magyar Katholikus Főiskolai Diákszövetség, 1922-től

országi Tanácsköztársaság. Szerk. Ligeti Dávid–Vörös Boldizsár. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2020. 53–69.

29 Autonómiát kaptak a diákok. *Az Ujság*, 1919. március 23. 6–7.

30 A szocialista diákok szervezetét föloszlatták. *Népszava*, 1919. április 27. 9. – *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. S. a. r. Petrák Katalin–Milei György. Budapest, Gondolat, 1959. 100.

31 Bővebben: Ujváry, 2019.

32 A felsőoktatás hallgatóinak létszámáról: Király Sándor: A főiskolai ifjúság a statisztika tükrében. A két világháború között készült hallgatói statisztikai felmérések főiskolai vonatkozásai. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 2. köt.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 147–202, e tekintetben: 178–183. – A bajtársi egyesületek 1929-es létszámáról: Magyary, 1929. 133, 139, 142, 152. Eszerint 1929 elején a Turulnak 8842, a Hungáriának 1422, az Emericanának mintegy 9000 a Szent István Bajtársi Szövetségnek pedig körülbelül 400 aktív tagja volt. – 1935-ben a Turul mintegy 20 000, az Americana pedig 10 000 tagot számlált: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. (A továbbiakban: Kerepeszki, 2012.) 67. és Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". In: Uő.: *A harmincharmadik nemzedék, Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban"*. Budapest, Ráció, 2010. (A továbbiakban: Ujváry, 2010.) 413–493, minderről: 430. és 489.

a Magyar Protestáns Diákszövetség, illetve 1927-től a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (ennek jogelődje 1919 novemberében alakult Zsidó Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége néven, de alapszabályait a belügyminiszter nem hagyta jóvá);

3. a Tanácsköztársaság után szerveződött, több hasonló célú és szellemű tagegyesületet magukban foglaló bajtársi szövetségek (Hungária, Turul, Emericana, Szent István);
4. az egymástól eltérő arculatú egyesületeket és szövetségeket integráló, a diákegység megvalósítására sikertelenül törekvő tömörülések (a Piros–Fehér–Zöld Blokk jogutódjának tekinthető Magyar Ifjak Nemzeti Egyesülése /1919 augusztusától/, majd a MEFHOSZ /Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége; 1920 februárjától/);
5. valamint a kisebb egyesületeket egyéb, pl. területi-földrajzi szempontok, vagy tevékenységi körük alapján tömörítő szövetségek (például a Délvidéki, a Felvidéki, illetve a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatok Egyesületei, amelyek 1923-ban Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Területi Szövetsége néven hoztak létre egy ernyőszervezetet).[33]

Az 1919 augusztusában alakult tudomány-, illetve műegyetemi egyetemi – később csendőr-, majd csendőrtartalék – zászlóaljak, majd a jórészt belőlük szerveződő Hungária és Turul 1919–1920-ban karhatalmi funkciókat is elláttak és aktívan politizáltak. Olykor kíméletlen erőszakossággal vettek részt az ellenforradalom kiépítésében és megszilárdításában, s erősen antiszemita jellegűek voltak. Élen jártak a zsidók egyetemi felvételének megnehezítését kívánó numerus clausus szorgalmazásában, sőt, radikálisabbjaik a numerus nullust, az izraeliták felsőoktatásból történő teljes kizárását követelték.[34] Nekik volt „köszönhető" az 1919/20. tanévi két (egyébként

[33] Magyary, 1929. 118–119. és 126–154.

[34] E téma legteljesebb – megjelenési időpontjától nem függetlenül – elfogult és olykor egyoldalú, de rendkívül adatgazdag feldolgozása: Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921.* Budapest, Akadémiai, 1979. (A továbbiakban: Ladányi, 1979.) 73–149. és 197–228. – A kérdéskört az utóbbi esztendőkben a legalaposabban Kerepeszki Róbert és Szécsényi András elsősorban Turulról született tanulmányai elemezték. Ld.: Kerepeszki, 2012. – Szécsényi András: A korszellem hálójában: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944). Budapest, Gondolat, 2016. – Összefoglaló jelleggel: Ladányi Andor: „Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban", Educatio 1995/2. 265–284. – A Hungáriáról és a Szent István Bajtársi Egyesületről mindmáig nem készült átfogó tanulmány, az előbbi kezdeti éveiről röviden ld.: (M. A.): A Hungária Magyar Technikusok Egyesületének megalakulása. *Technika*, 1920/4. 116–117. – A „Hungária" közgyűlése. *Technika*, 1922/6. 131–135. – József főherceg a Hungária patrónusa. *Technika*, 1923/1–4. 23–29, főleg 26–29. – Zelovich, 1922. 300–302. – Kerepeszki, 2012. 87–89.

nem teljesen) „zsidómentes szemeszter" a budapesti egyetemeken, de 1921-ben a IV. Károly második visszatérésekor vívott budaörsi csatában szintén harcoltak, és bekapcsolódtak a Sopron és környékének Magyarországon maradását eredményező nyugat-magyarországi felkelésbe is.[35]

1919 végén, 1920 elején a politika eszközévé silányult és bizonyos hatalomra is szert tett ifjúságot – túlzott radikalizmusa miatt – gyakran már inkább fékeznie, mint bátorítania kellett a sorozatos kilengések miatt a negatív külföldi visszhangoktól jogosan tartó politikusoknak. „Ha a fejleményeket jól figyeltem meg – összegezte találóan az 1919. végi helyzetet, a tanárok többségének álláspontját tolmácsolva Doleschall Alfréd, a budapesti tudományegyetem jogtudományi karának dékánja –, a numerus clausus kérdését [...] a hallgatóságnak az az erőszakosságoktól kísért mozgalma indította meg, mely kezdetben a proletárdiktatúra garázdálkodásaiban részes vagy legalább vele rokonszenvezett ifjaknak kizárására, majd annak a kétségbevonhatatlan ténynek appreciálásában [értékelésében], hogy a szovjeturalom szinte programszerűen a kereszténység letörésében is kulminálódott, aminthogy vezető és ihlető képviselői túlnyomó részében a zsidó fajhoz tartozók voltak, megkülönböztetés nélkül és általánységban arra irányult, hogy zsidók az egyetemre be ne fogadtassanak, vizsgákra és szigorlatokra ne bocsáttassanak. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy még annyira felkorbácsolt szenvedélyek közepette, a bolsevista rémuralom természetes visszahatásaként mutatkozó közhangulathoz való legmeszszebb menő alkalmazkodás mellett is a polgári jogegyenlőség elvén felépült állami szervezetben egyetemi hatóságok ily extrém álláspontra nem helyezkedhetnek. Nem is tette a fakultások egyike sem, de mindegyik konstatálva azt a tényt, [...] hogy kiváltképpen a kommunizmus tobzódásai sajnálatra méltó jelentékeny részben diplomás orvosokat, tanárokat és jogászokat éppen úgy megejtettek, amint az egyetemi hallgatók széles rétegeit hatalmukba kerítettek. [...] Az ifjúság egy részének szóban levő önkényes és erőszakos fellépése, mely [1919.] szeptember 26-án az Egyetem bezárására vezetett, a vizsgálatoknak és avatásoknak november 17-től újból felvétele óta is megnyilatkozik, mégis végzetes hibának tartanám, ha az ifjúság egy részének határozottan rendbontó és fegyelemsértő, az egyetemi hatóságok rendelkezéseivel nyíltan szembehelyezkedő magatartása az egyetemi hatóságokat a most folyamatban levő vizsgálatoknak és avattatásoknak újabbi felfüggesztésére és ezzel az illegitim ifjúsági terror előtt való meghátrálásra indítaná."[36]

[35] Ladányi, 1979. 117–149. és 197–227. – Kerepeszki, 2012. 37–44, 157–162. – A nyugat-magyarországi felkelés kapcsán újabban: Orosz László: „Tudni fogjuk a jövőben is, mit vár tőlünk a haza [...]". A soproni egyetemi ifjúság és a nyugat-magyarországi területi kérdés. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás, 2. köt.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 53–71.

[36] Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1/c. 500/1919–20. (1919. december 4.)

Az egyetemi zászlóaljak, az irredenta „Blokkok" (pl. Dunántúli Blokk; Délmagyarországi Blokk), a bajtársi szövetségek és a különböző irányzatokat összefogó MEFHOSZ mind-mind nemzeti és keresztény jelszavakat hangoztatva indultak útjukra, de ez a jelszó többnyire csak „nem zsidót" jelentett. Ezért – és a politikai konszolidáció jeleként – alakultak meg 1920–1921-től a „tisztán világnézeti alapokon álló", keresztény meggyőződésű ifjúsági szövetségek, a Protestáns-, majd a Katolikus Magyar Diákszövetség, illetve a bajtársi szellemben szerveződő Emericana is. Természetesen ezek sem maradhattak mentesek a politika kihívásaitól, hiszen az őket irányító egyház közvetve részt vett a megszilárdult hatalom gyakorlásában.[37]

Már a kortársak felismerték, hogy: „Az ifjúság közösségi szervezetei lényegesen más színűek ma, mint azelőtt, [...] közös életre, közös cselekvésre, közös gondolkodásra próbálják tagjaikat nevelni. [...] A forradalom után a nemzeti szellem újraélesztésében kétségtelenül nagy szerepet játszottak [...]."[38]

A „nemzeti szellem" valóban az 1919 utáni egyetemi és főiskolai egyesületek legfontosabb hívószava volt. Kicsit tágítva és általánosítva: ez a többi, ekkoriban alakult társadalmi szervezet esetében is érvényes. Miként Dobrovits Sándor statisztikus 1938-ban – a korabeli jellegzetes fordulatokat leszámítva pontosan – megállapította, 1919 körül: „Különösen szembeszökik [...] a társadalomnak hazafias egyesületekbe való tömörülése. Trianon előtt ennek a feladatnak a jelentőségét Magyarországon alig ismerték fel [...]. A háború után, a forradalmak alatt azonban a társadalom ráeszmélt arra, hogy a felforgató elemek uralomra jutását elsősorban a magyar társadalom erőtlensége, szervezetlensége tette lehetővé és ezért hatalmas lendülettel építette ki a keresztény nemzeti eszme jegyében azokat az egyesületeket, amelyek hasonló szomorú események megismétlődésének megakadályozását voltak hivatva szolgálni. A trianoni békeokmány hatása alatt azután a hazafias mozgalmak ereje és terjedelme szinte meghatványozódott. Az állam hivatalos életének megkötöttségei miatt mindazok a reakciók, amelyeket a békeszerződés az ország lakossága lelkében kiváltott, egyedül a társadalmi életben, nevezetesen a hazafias egyesületi mozgalmakban jutottak kifejezésre."[39]

A közvetlenül a Tanácsköztársaság után született bajtársi szövetségeknél (Turul, Hungária) a később létesítettek (Foederatio Emericana és a Szent István Bajtársi Szövetség) kevésbé radikálisak, és elsősorban az antiszemitizmus tekintetében mérsékeltebbek voltak. Ugyanúgy nemzetinek vallották magukat, mint azok, hozzájuk hasonlóan a kommün utáni virulens zsidóellenesség is megérintette őket, ám – már csak vallási, illetve királypárti jellegük miatt is – mégsem voltak olyan szélsőségesek, mint az 1919 végén politikai célokra is bevetett formációk. Az országos hatáskörű és felekezetközi Turul, valamint a szakmailag elkülönülő, ezért csak a Műegyetemen szerveződő Hungária mellett az Emericana szigorúan vallási alapozású és ugyancsak az egész országban működő katolikus egyesületként vált ismertté. A Szent István Bajtársi Szövetség pedig – négyük közül a legkisebb befolyású – szintén katolicizmusával, de még inkább határozott legitimizmusával tűnt ki. Utóbbi irányzatnak az Emericanában is számos híve volt.

Bár a keresztény, „politikától és pártélettől független" ifjúsági tömörülések távol álltak a politikában tevékenyen részt vállaló diákegyesületektől, s nem voltak harcosan antiszemiták – többnyire helytelenítették az 1919/20. tanév után is rendszeresen megismétlődő egyetemi zsidóveréseket[40] –, a kommün szomorú visszahatásaként ugyancsak a zsidóságban látták az „eltorzult fejlődés" egyik fő okozóját. A fiatalok katolikus vagy protestáns világnézeti alapokon történő szervezésére törekedtek, de éppen úgy elítélték a demokráciát és a liberalizmust, mint a politikai jellegű diákegyesületek. Mivel egyházaik szinte teljes vezetősége – a Tanácsköztársaság vallásellenességére adott reakcióként – az ellenforradalmi berendezkedés hívének számított, a politikának a keresztény ifjúsági szervezetekbe való részleges behatolását nem lehetett elkerülni.

Emellett fontos tényező volt, hogy az egyetemi és a főiskolai hallgatók zömét a két világháború között mindvégig a középosztály és a jobb módú polgárság – elsősorban az értelmiségiek és a tisztviselők – gyermekei tették ki.[41] E tény a katolikus ifjúsági

37 *A Foederatio Emericana kézikönyve.* Budapest, Magyar Jövő, 1923. (A továbbiakban: FE Kézikönyv, 1923.) 6–7. – Részletesebben: Magyary, 1929. 118–119. és 126–154. – Ladányi, 1979. 94–108.

38 Brandenstein, 1937. 236.

39 Dobrovits Sándor: Társadalmi szervezetek. In: *Magyar Statisztikai Szemle. Hungaria. Szent István király emlékezetére 1938.* Budapest, KSH, 1938. 90–94, az idézet: 91.

40 Az egyetemi zászlóaljak, később pedig elsősorban a Turul és a Hungária az „egyetemi zsidókérdést" zsidóverésekkel, a zsidó hallgatók egyetemtől való eltávolításával kívánták megoldani, nem csak közvetlenül a Tanácsköztársaság után, de a húszas és a harmincas évek folyamán is. Különösen a tanévek kezdetekor, a numerus clausus törvény 1928-as módosításakor, majd a harmincas évek végén a zsidótörvények bevezetésekor. Az Emericana s a keresztény ifjúsági egyesületek többsége általában – de nem mindig – elhatárolta magát a kilengésektől. Bővebben: Kerepeszki Róbert: A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: *Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században.* Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Budapest, Hungarovox, 2008, 224–237. – Kerepeszki, 2012. 146–156. – Érdekes esetet ismertet 1941-ből: Szécsényi András: „Hogy ki a magyar, azt mindig csak maguk a magyarok dönthetik el". A Turul Szövetség a közgazdasági egyetemen 1941-ben. *Kommentár,* 2009/3. 69–78.

41 Kovács Imre: Az értelmiségi és a parasztifjúság. *Magyar Szemle,* XXX. 1937. május. 34–41. Tanulmányában statisztikákkal is igazolta ezt. – Mindennek elemzése: Ladányi, 1979. 38–49. – Andorka Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele. *Statisztikai Szemle,* 1979/2. 176–198.; Sokoldalú megközelítésű, Andorka adatait részben módosító, árnyalt és finom

egyesületek, elsősorban éppen az Americana tevékenységére is rányomta bélyegét. A keresztény középosztálynak és polgárságnak ugyanis nyilvánvalóan érdekében állt az ellenforradalmi berendezkedés védelme. Hiszen a háború, de különösen a forradalmak alatti megrázkódtatások és nélkülözések leginkább őket sújtották és érintették. Addigi biztonságtudatukat, tisztes létalapjukat, megbecsültségüket, sőt sokan – menekültként érkezve az elcsatolt területekről a trianoni Magyarországba – a szülőföldjüket is elveszítették. Újbóli felemelkedésükre elsősorban az új rendszer hű szolgálata nyújthatott lehetőséget.

A forradalmak leverése és az azt követő véres megtorlások, majd a konszolidáció időszakának múltat boncoló megnyilvánulásai bizonyították: a hivatalos álláspont már nem csak a két forradalom ideológiáját és intézkedéseit tagadta meg és utasította el, de a forradalmak egyenes előzményének tekintett dualizmus „túlzott liberalizmusát" is. E határozott és többszörös tagadást – mely szerint a dualizmus „túlzott liberalizmusa" vezethetett a forradalmakhoz – tovább nyomatékosította Magyarország területi felosztása. Trianon traumája ugyanis nemcsak a lelkekben játszódott le, de gazdasági, kulturális és politikai következményeivel is erősen akadályozta Magyarország első világháború utáni fejlődését. Emellett azonban, paradox módon, lehetővé tette az előbbi negatív állítások igazolását. Hiszen a politikai vezetőréteg Magyarország megcsonkításával indokolta – többnyire jogosan, ám gyakran igaztalanul – az ország nehézségeit. A Trianon következményeivel járó teljes kiábrándulás következtében fogalmazhatták meg azt az alapjában hamis, ám alkotóelemeiben sok valóságot tartalmazó tételt, miszerint a dualizmus és a forradalmak Magyarország megcsonkítását eredményező politikája zsákutcába torkollott, nemzetvesztő volt. Ennek elítélésén túl azonban – fejtegették – el kell vetni a Magyarországot megnyomorító békeszerződés kiagyalóinak és végrehajtóinak, azaz a polgári demokrácián felépülő nagyhatalmaknak a politikai rendszerét is.

A liberalizmussal, a demokráciával és a természetes ellenségnek tekintett kommunizmussal szemben, a megtagadott értékek és ideológiák nyomán támadt hiátus kitöltéséhez új, megfogható és pozitív programra volt szükség, amelyet „keresztény" és „nemzeti" jelzővel illettek. Az előbbiekben felvázolt gondolati konstrukció szerint mindkét jelző eredeti értelme lényegesen kitágult és felhígult: az aktív hitvallás vállalása mellett (és sokszor helyett) antiliberális és antidemokratikus elemekkel, valamint – elsősorban a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származá-

elemzés: Király Sándor: *Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között.* Doktori disszertáció. Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK, 2009. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/88068/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y (letöltve: 2019. november 15.), mindenekelőtt 132–210.

sára hivatkozva és reagálva – antiszemita, illetve „nem zsidó" jelentéssel bővült.[42] Ezért az 1920-as évek elején (újjá)szerveződő katolikus felsőoktatási ifjúsági szervezetek – így a Foederatio Americana is –, ha akarták volna, akkor sem maradhattak távol a politikától, ezért többségük a vallási mellett politikai színezetet is kapott. A közülük korábban legjelentősebb, a Szent Imre Kör már a 19. század végén bekapcsolódott a politikai-ideológiai küzdelmekbe, saját egyházuk pedig a „keresztény-nemzeti" ideológia saját képéhez igazított formálására törekedett. Társadalmi beágyazottságuk, tagságuk összetétele pedig már önmagában is a hatalomhoz való erős kötődést feltételezett.

Az Americana alapítása

Az ideológiai okokon kívül az egyház súlyának növekedése is nagyban hozzájárult a két világháború közötti „katolikus reneszánszhoz". A katolicizmusnak Európában szinte példa nélküli – sőt, sokban az európai fejlődéssel szembeni – fellendülése a már jellemzett belpolitikai változásokkal és a Szekfű által oly tálalóan jellemzett „neobarokk társadalomnak" az előző korszakoktól eltérő tájékozódásával és útkeresésével magyarázható.[43] A területi változások ugyan jelentős katolikus birtokokat, egész- és töredék egyházmegyéket, fontos egyházi centrumokat és iskolákat szakítottak le a külsőleg széttört, ám önállóvá és függetlenné vált Magyarországról, mégis lényegesen növelték a katolikusok országos arányszámát, a magyar politikai és közéletben betöltött szerepét. Bár már a dualizmus idején is jelentősen, az 1869-es 45,7-ről 1910-re 49,3%-ra emelkedett a római katolikusok aránya – a görögkatolikusoké 11% körül stagnált, picivel csökkent –, az igazi gyarapodást a történeti állam feldarabolása hozta. Az 1920-as népszámlálás alapján a trianoni Magyarország lakosságának már csaknem kétharmada, 63,9%-a – 1941-ben már 65,7%-a – tartozott e felekezethez. A görögkatolikusok aránya viszont 2,2%-ra (1941: 2,5%) zsugorodott, miközben a reformátusok részesedése 14,3-ról 20,9%-ra (1941: 20,8%) ugrott. A zsi-

42 FE Kézikönyv, 1923. 6. Itt is elismerték, hogy a keresztény jelszavak 1919 után nem zsidót, még inkább antiszemitát jelentettek.

43 A magyar katolicizmus reneszánszáról (valószínűleg) első ízben Prohászka Ottokár szólt 1913 februárjában: Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek. 1877–1918.* Szerk. Barlay Ö. Szabolcs. Szeged–Székesfehérvár, Agapé, 1997, 298–299. – Lásd még: Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* München, Auróra, 1975, 252. – Szekfű ma is sokban helytálló elemzése a „neobarokk társadalomról" és az ezen belüli feszültségekről: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Egyetemi Ny., 1935², 407–471.

dók aránya 1910-ben 5%, 1920-ban 5,9% volt, ám az alacsony születési arányszám és az áttérések miatt folyamatosan zsugorodott, 1941-ben 4,3%-ra.[44]

A katolikusok fokozatos térnyerése, illetve a keresztény jelző imént bemutatott, 1919 utáni tartalmi átalakulása az egyház stratégiáját is módosította. A változásokhoz ugyanis – ha részesülni kívánt a hatalomból (ezt pedig nyilván kívánta) – igazodnia kellett. Az újbóli expanziót a közelmúlt katolikusok számára szomorú tapasztalatai – az 1870-es évektől a modern tudománnyal, kultúrával és politikai áramlatokkal szembeni védekező állásba szorulása – megkönnyítették. A hívő és rendszeresen templomba járó katolikus hívek aránya az összes katolikushoz mérten kissé megcsappant, az őszirózsás forradalom klérussal szembeni magatartása, de különösen a Tanácsköztársaság számos – sokszor igencsak elsietett és elhamarkodott – vallásellenes döntése pedig még inkább megrendítette az egyház addigi pozícióit. Emiatt is érthető, hogy a közvetlen a kommün bukása utáni első, 1919. augusztus 22-i püspökkari konferencia a rend szükségességét hangoztatva az új hatalom mellett foglalt állást, ugyanakkor a törvényes számonkérés fontosságát kiemelve elhatárolódott a szélsőséges megnyilvánulásoktól, s a kereszténységszocialista párt törekvéseit támogatva a társadalmi béke helyreállítását sürgette.[45]

Másrészt a politikai vezetés is számított az egyházak segítségére: a konszolidációt, a felkorbácsolt szenvedélyek csillapítását csak az ország lakosságának döntő hányadát kitevő hívők megnyerésével lehetett elérni. Ahogy Bethlen István miniszterelnökként, az egész korszakra érvényesen 1924-ben – a Csernoch János bíboros hercegprímás pappá szentelésének 50. évfordulóján tartott ünnepségen – kijelentette: „Soha nagyobb szükség nem volt, hogy az állam és az egyház az erkölcsi és a testi erő egymással karöltve igyekezzenek hivatásukat teljesíteni, mint ma."[46]

A katolikus egyházat ősi szervezete, szabályozott és központosított belső felépítése, kulturális és gazdasági súlyának gyarapítási vágya és politikai céljai egyaránt a konzervatív vagy reformkonzervatív, a „keresztény-nemzeti" irányzatokhoz kötötték.[47] A keresztény egyházak és a világi hatalom érdekeinek szoros összefonódása,

44 Balogh Margit–Gergely Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár.* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1996. 154–170. – *A számontartott nemzet. A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken.* Szerk. Rózsa Dávid–Rovács Barna. Budapest, KSH, 2020. 184–185, 190–191.

45 *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Szerk., vál., bev. és a jegyzeteket írta Gergely Jenő. Budapest, Gondolat, 1984. (A továbbiakban: Püspöki kar, 1984.) 320–324.

46 A szeretetet kell keresni, a megértés szelleme legyen a nemzet erénye! *Magyarország*, 1924. november 19. 7.

47 Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950.* Budapest, Kossuth, 1977. 134–135. és 144–147. E munkáján kívül Gergely még számos kötetében elemezte a katolikus egy-

a legfontosabb kérdésekben való szinte teljes nézetazonossága azonban nemcsak az ellenforradalmi rendszer megszületésének és megerősödésének, de – ha természetes módosulásokkal és eltolódásokkal is – az egész korszaknak egyik meghatározó tényezője lett. A klérus a társadalom általa elképzelt rendjének megőrzése érdekében kívánta az egész katolikus társadalmat, különösen az ifjúságot nevelni, szervezni és vezetni. Ahogy a korszak végén, a püspöki kar 1941. október 8-i püspökkari konferenciáján elfogadott közös – ádventi időszakban kihirdetett, az ifjúságról és a nevelésről szóló – pásztorlevelében megállapították: „Az ifjúság szemefénye volt és marad is mindig az egyháznak. [...] A hit hősei nem elégedtek meg a katolikus iskola fáradságot nem ismerő munkájával, hanem minden buzgalmukkal azon voltak, hogy az emberi élet legviharosabb szakában tartsák meg szellemi befolyásuk alatt az ifjúságot, amikor az iskola igazságát tettre kell váltani s az élet harcaira vértet kovácsolni és ölteni. [...] E magasztos cél szolgálatába állította a katolikus egyház emberemlékezet óta minden nevelő és szervező erejét, amikor az ifjúsági egyesületeket életre hívta. [...] S hogy a felserdült ifjúság körében az egyetemen és kinn az életben mennyi férfijellem edződött és hithűség mélyült nálunk Magyarországon a Szent Imre zászlaja köré tömörült egyesületekben és emerikánás korporációkban vagy cserkésztáborokban, [...] ki tudna erre a kérdésre felelni? [...] A katolikus ifjúsági szervezetek soraiban nagy erő rejlik nemcsak a keresztény világnézet, hanem a nemzeti szellem számára is. [...] az ország összeomlása és a forradalmak pusztítása után a mi katolikus szervezeteinkből került ki a fölemelkedést lehetővé tevő ellenakció táborának zöme [...]."[48]

E nagy erő megfelelő kiaknázására alakult tehát a Foederatio Emericana, a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb és legbefolyásosabb ifjúsági és társadalmi szervezete. Tóth József, az Emericana szellemi arculatának egyik megteremtője[49] szerint az egyesület 1921-es megszületése egyenes következménye volt annak, hogy a világháború előtti liberalizmus, illetve „a racionalisztikus anyagelvűség tanainak terjedésével aránylagosan csökkent a kereszténység, főleg a katolicizmus befolyása a társadalmi és közéletre". Csak a vesztett háború, a forradalmak és Trianon hozták meg a késői „nagy feleszmélést"; ebből és „[...] az egyetemi polgár-

ház két világháború közötti történetét. Ezek közül talán a legtöbbet idézett összefoglalása: Gergely Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945,* Pannonica, Budapest, 1997.

48 Püspöki kar, 1984. 335–336. Közli még: „Az ember nemcsak izom és vér, hanem egyben lélek is". A magyarországi püspöki kar közös pásztorlevele az ifjúságról és a nevelésről. *Nemzeti Ujság,* 1941. december 11. 3–4.

49 Tóth József (1897–1980) az államtudományok doktora, lapszerkesztő, magyar közigazgatási jogból képesített egyetemi magántanár, 1930-tól az egri Érseki Jogi Akadémia tanára, 1944-ig az Emericana egyik vezető tisztségviselője.

ság felbuzdulásából pattant ki a jelszó: vissza a kereszthez, vissza a valláshoz, vissza a szentistváni örökséghez, a katolicizmushoz. E gondolatból született a Foederatio Americana", a „20. század lovagrendje", a „magyar kishitűség, szalmaláng negációja", melynek fő célja a „katolikus szellem restaurálása" volt.[50]

Az Americana szervezete, jellege és céljai hazai és nemzetközi – mindenekelőtt német – példák hatását tükrözték. Az egyesületalapítás gondolata is német földről származott.

1920 novemberében, a hivatalosan 1856-ban alakult – még ma is létező – német katolikus egyetemi szövetség, a Cartellverband der katholischen deutschen Studentenverbindungen (röviden CV)[51] müncheni estélyén mintegy hatvan tagegyesület (corporatio) katolikus ifjúsága képviselte magát. Az előttük mondott ünnepi beszédben Erich Ludendorff tábornok kijelentette: Németországot a szervezett katolikus ifjúság mentette meg a bolsevizmustól. Michael von Faulhaber érsek – később a nemzetiszocializmussal szembeszegülő müncheni bíboros – ezért javasolta: az egész világra terjesszék ki a katolikus ifjúság megszervezését.[52]

Ezen a gyűlésen részt vett az akkoriban a müncheni egyetem posztgraduális képzésén germanisztikát tanuló fiatal magyar ciszterci gimnáziumi tanár, Schwartz Elemér (Elmar Schwartz) is.[53] Hazatérve, 1921 májusában már Magyarországon propagálta a hallottakat, s a katolikus ifjúság német példára történő tömörítésére biztatott. Megfelelő támogatót is talált tervei kivitelezéséhez. Bitter Illés, a budai Szent

50 Tóth József: *Anima Emericana (A Foederatio Emericana szelleme).* Budapest, Győri Hírlap ny., 1927². 9–14.

51 A szövetség honlapja: https://www.cartellverband.de/ (letöltve: 2020. március 10.) Ebből kiderül, hogy a szervezetnek olyan tagjai voltak, mint például XII. Pius és XVI. Benedek pápa, Thomas Gottschalk, a népszerű médiaszemélyiség, a politikusok közül Franz-Josef Strauß és Edmund Stoiber bajor miniszterelnök, Heinrich Lübke egykori német szövetségi köztársasági elnök.

52 Molnár Béla: Historia Foederationis Emericanae. *Emericana*, 1937. március, 155–157. Az *Emericana* című folyóirat 1937 márciusa és júniusa között négy folytatásban megjelent tanulmány (1937. április: 179–181.; május: 210–212.; június: 232–235.) az Emericana addigi történetének leginkább használható – bár némi kritikával kezelendő – feldolgozása. (A továbbiakban: Molnár, 1937.) – A CV-ról újabban: *CV-Handbuch.* Hrsg. Gesellschaft für Studentengeschichte und Studentisches Brauchtum e.V. Regensburg, 2000³. – *150 Jahre CV.* Hrsg. Cartellverband der Katholischen Deutschen Studentenverbindungen Regensburg–Wien, CV, 2006.

53 Schwartz Elemér (1890–1962) germanista, néprajztudós, ciszterci szerzetes, 1916-tól gimnáziumi, 1925-től főiskolai tanár, 1936-tól 1948-ig a budapesti tudományegyetem német nyelvészeti és néprajzi tanszékének nyilvános rendes tanára, 1938-ban a Német Nyelvtudományi Intézet alapítója. 1921-ben az Americana létrehozója és annak 1936-os megszűntetéséig főtitkára („Anonymusa"). 1949-ben Nyugatra távozott. 1950-től haláláig a leuveni egyetemen a német kultúrtörténet és néprajz professzora. Ld.: *Schwartz Elemér emlékére. Elmar von Schwartz zum Gedächtnis.* Szerk. Mollay Károly. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1991.

Imre Gimnázium megszervezője és igazgatója[54] – Schwartz felettese – karolta föl a katolikus diákszövetség ügyét. Bitter is úgy vélte: a gimnázium és az érettségi után az egyetemen is katolikus szellemben kell összetartani és nevelni a fiatalokat. Annál is inkább, mert a dualista korszakban csökkent, szerinte szinte jelentéktelenné vált a katolikus befolyás a felsőoktatási intézményekben. Ennek a kedvezőtlen tendenciának az ellensúlyozására Bitter 1921. június 29-én, a budai Szent Imre Gimnázium évzáró ünnepélyén tizenegy érettségizőt avatott „Szent Imrés leventévé", annak érdekében, hogy az egyetemen is összetartva, katolikus szellemben tanuljanak tovább.[55] Schwartz Elemér szerint ez azért történt, hogy e tizenegy levente – az Emericana első tagjai – az egymással kötött „[...] Szövetségét kibővítse mindazon egyetemi- és főiskolai hallgatókból, akik lelkük elé a törhetetlen, megalkuvás nélküli katholikus szellemet, a mély hazaszeretetet, tudományos foglalkozást és az erkölcsi alapon álló társadalmi életet tűzték, s akik világnézetüket kifelé színek viselésével is nyilvánítják.

Ebből az alaptételből kérlelhetetlen következményként folyik a katholikus hit gyakorlati élete, az erkölcsi törvények minden helyen és időben való bátor megtartása s magyar hazánkban az utolsó barbár csökevénynek, a párbajnak feltétlen elvetése. E vallási gyökértől elválaszthatatlan: a magyar hazának nem szóval, hanem élettel és lélekkel való szeretése. A hazaszeretethez a politikai elv is tartoznék, de ezt abból a szomorú magyar tényből kifolyólag, hogy a magyar politika nem összehozza, hanem szétbontja a társadalmat s inkább gyűlölködésre, mint szeretetre vezet, így körvonalazza: A Foed. Em. testületeiben minden politikát eltilt, de az egyéneknek szabad kezet ad a pártpolitikában azzal az irányítással, hogy minden helyen katholikus világnézetüket jutassák kifejezésre."[56]

A párbaj elítélése az egész korszakban az Americana egyik fő, a Turultól és a Hungáriától megkülönböztető ismertetőjegye maradt. Angyal Pál – a neves büntetőjogász professzor és az Americana Becsületszékének elnöke – 1923 elején így összegezte ezzel kapcsolatos véleményét: „[...] a társadalmi értékelés, szabályozás és irányítás rendszerint nagyobb erejű, mint az erkölcsi, jogi vagy eszességi, minek következtében összeütközés esetén többnyire a társadalmi norma érvényesül s az

54 Bitter Illés (1868–1939) ciszterci gimnáziumi tanár, 1916-tól a Szent István Akadémia tagja, 1927-től clairvauxi c. apát. 1907-től a pécsi katolikus felsőbb leányiskola, 1912-től 1938-ig a budapesti Szent Imre Gimnázium igazgatója. A Foederatio Americana alapítója, haláláig elnöke.

55 Molnár, 1937. március, 155–157. Molnár június 21-i dátumot írt az avatás dátumaként, ám az évzáró június 29-én volt: *Ciszterci rend I. kerületi Szent Imre főgimnáziumának X. értesítője 1921–1922.* Közli Bitter Illés. Budapest, Ciszterci rend I. kerületi Szent Imre főgimnáziuma, 1922. 7.

56 Schwartz Elemér: A „Foederatio Americana". *Katholikus Nevelés*, 1923/1. (A továbbiakban: Schwartz, 1923.) 11–13, az idézet: 11–12.

erkölcsnek, jognak és józan észnek szégyenkezve vissza kell húzódnia. [...] a társadalom minden felelősség nélkül s végérvényesen ítél. Ezenfelül ítéletét oly következmények beállításával hajtja végre, amellyel hatékonyabbak minden állami büntetésnél. A társadalmi szabályok megszegőjét ugyanis az úgynevezett közvélemény-büntetés (elfordulás, lekicsinylés, gúny, megvetés, kirekesztés stb.) éri [...]. [...] Ha ebben a beállításban vesszük szemügyre a párbajt, nyomban megtaláljuk magyarázatát annak, hogy miért oly szívós az élete ennek az erkölccsel, joggal és józan ésszel abszolúte ellenkező szokásnak. A társadalom minden egyes esetben követelően lép fel s közvélemény-büntetéssel sújtja a szembehelyezkedőt. És a csordaszellemtől inficiált nem mer az árral szemben úszni. Ezért hiába minden erkölcsi prédikáció, jogi szankció s józan észre támaszkodó argumentáció. Míg a közvélemény egészben meg nem változik, míg a szolgalelkűséget fel nem váltja a bátor szembeszállás: addig a párbaj nem fog eltűnni a föld színéről.

Ám a közvéleményt megfordulásra csak oly tényező hangolhatja, mely kiemelkedik a rendes keretek közül s amely helyzeti presztízsénél fogva bátran vallott álláspontjának elfogadását váltja ki a társadalom részéről. [...] Ily tényező lehet – ha nem is ugyanoly mérvben, de azért eredményt ígérően – a rendkívül erős presztízzsel bíró egyénekből álló becsületszék. A becsületszék ugyanis nemcsak arra hivatott, hogy a konkrét ügyeket a párbaj kizárásával megnyugtatóan elintézze, de – amennyiben presztízst sugároz ki – feltétlenül szuggesztív irányban hatékony s eszméjével hullámgyűrű módján terjedvén, mind szélesebb körben nyeri meg a társadalmat a párbajnak nemcsak elvi, de egyben gyakorlati ellenségéül.

Örömmel kell tehát üdvözölnünk e téren minden kezdő lépést. Örömmel üdvözlöm a F[o]ederatio Americana férfias és bátor megindulását abban a reményben, hogy ezt az első lépést a többi Diák-Bajtársi egyesület hasonló állásfoglalása mihamarabb utánozni fogja."[57] A közvélemény tehát jogosan értékelte az Americana tevékenységét úgy, hogy abban „a gyakorlati hitélet mellett csak a párbaj kerülése az a különös pont, amelyet főként hangsúlyoz, s amelytől való eltávolodást valóságos társadalmi tudattá igyekszik kifejleszteni".[58]

Az Americana tehát közvetlen német hatásra jött létre, a Cartellverband szervezete szolgált példaként. Ez annál is inkább csábító mintának bizonyult, mert köztudott volt, hogy a Cartellverband a német katolikusok Centrum Pártjának (Zentumspartei, 1870–1933) egyik legfontosabb háttérintézménye, utánpótlásbázisa. Ausztriában pedig a keresztényszocialista Ignaz Seipel kancellár (1922–1924 és 1926–1929) maga

57 Angyal Pál: A párbaj és a közvélemény. *Nemzeti Ujság*, 1923. február 21. 1.

58 A Foederatio Americana kézikönyve. Budapest. 1923. [Könyvismertetés.] *Élet*, 1923/14. 335–336, az idézet: 335.

is az osztrák Cartellverband tagja volt, és a későbbi osztrák néppárti politikusok is szívesen támaszkodtak az ottani CV-re.

A katolikus főiskolai hallgatók egyesítésére – közvetlenül a kommün bukása után, 1919 szeptemberében – először a „Centrum" Keresztényszocialista Főiskolai Hallgatók Szervezete tett kísérletet. A kezdetben sikeres, szintén bajtársi alapon szerveződő Centrum azonban 1920 tavaszától – nem függetlenül a Turul és a Hungária vonzerejének növekedésétől – fokozatosan veszített korábbi befolyásából, és még ez év nyarán (június 5-én) az ifjúság gazdasági szervezetévé, a Keresztény Főiskolai Hallgatók „Centrum" Fogyasztási Szövetkezetévé alakult át.[59]

1921-ben a katolikus egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek már Magyarországon is félszázados múltra tekinthettek vissza. A korábban is működő szervezetek – a Szent Imre Kör, a Mária Kongregáció, a kollégiumi és önképző körök, a növendékpapok társulatai, a budai és pesti Szent Imre Kollégium (összesen 33 szervezet) – nem sokkal az Americana megszületése után, 1921 novemberében, önállóságuk megtartásával tömörültek országos szervezetbe, a Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetségbe.[60] A szövetségnek az Americana is tagja volt, bár a későbbiekben – ahogy megerősödött és a legnagyobbá vált a katolikus ifjúsági szervezetek között – függetlenítette magát annak tevékenységétől. 1928 szeptemberében állapodtak meg arról, hogy a két egyesület a jövőben párhuzamosan fog egymás mellett működni. (Ami persze nem akadályozta meg a további rivalizálást.)[61]

A német és a magyar katolikus egyetemi szövetségek mellett a bajtársi egyesületek is hatottak az Americana szervezetére. 1921 júniusában, a Foederatio Americana alakulásakor már két egyetemi és főiskolai bajtársi formáció: a Turul és a Hungária létezett. A legitimista szellemű Szent István Bajtársi Szövetség jóval kisebb súlyú volt ezeknél, s mivel amúgy is később jött létre, nem befolyásolhatta az Americana szervezetét.[62] A Turul és a Hungária felépítése és szokásrendje szintén német példát követett, a mindmáig élő Burschenschaftokét. Ezekben a szervezetekben – hason-

59 Ladányi, 1979. 94–100.

60 FE Kézikönyv, 1923. 5–7. – Ladányi, 1979. 17–21. és 94–108. – Az Americana és a Katolikus Diákszövetség viszonyáról: Molnár, 1937. május, 210–212. és Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL, VML), XII 21. 111/2. a Foederatio Americana elleni támadások 1929-es iratai.

61 Molnár, 1937. május, 210–212.

62 A Szent István Bajtársi Szövetség már az 1920-as évek elején is működött (1922-től számos sajtóhírben jelent meg róluk tudósítás), de hivatalosan csak 1927-ben alakult – ekkor hagyták jóvá az alapszabályát –, s a '30-as évek elején is mindössze 600–700, 1936-ban 1860 tagja volt. *Katolikus Lexikon*. Szerk. Bangha Béla. Budapest, Magyar Kultúra, 1931. (A továbbiakban: Katolikus Lexikon, 1931.) 1. köt. 143. és 2. köt. 527. – http://lexikon.katolikus.hu/F/Foederatio%20Stephanae.html (letöltve: 2020. március 10.)

lóan az Americanához – több csoport vagy tagegyesület volt. A diákok – a próbaidős daruk és a rendes tagnak számító leventék – mellett öregurak (a már oklevelet szerzett dominusok) valamint tiszteletbeli dominusok, védőurak (patronusok) és pártoló tagok tartoztak az egyesületekhez. A vezetőségek tagolódása is sokban hasonlított az Americanáéra.[63]

Az Americanában – Schwartz Elemér szavait kölcsönvéve – minden corporatio „[...] a nagyurak és öregurak (a dominusok) konventjéből, a leventék (a rendes törzstagok) és gólyák korporációjából, s a nagyasszonyok és kisasszonyok testületéből áll.

Nagyúr az, akit kiváló jelentőségű katholikus közélete alapján a törzskorporáció erre a tisztségre felkér, öregúr- és nagyasszonynak oly katholikus egyént lehet felkérni, ki az ifjúságnak katholikus világnézetben való nevelését helyesli és ezt az ifjúságot munkájában és életében erkölcsileg támogatja.

A gólyák próbaéves tagok, kik a próbaidő elteltével leventék lesznek s akkor becsületszavukkal fogadalmat tesznek, hogy minden életmegnyilvánulásokban hű fiai lesznek az Egyháznak. Kilépni nem lehet, a méltatlan tagok kizáratnak."[64]

Bár az Americana hivatalosan egész fennállása alatt egyetemi és főiskolai szövetségnek tartotta magát – az első alapszabály szerinti címe: Foederatio Americana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége; a módosított alkotmány szerint: Foederatio Americana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Szövetség[65] –, már megalakulásától kezdődően szélesebb rétegeket igyekezett megnyerni. Akárcsak a bajtársi egyesületeknek, az Americanának is voltak a hallgatói korból jócskán kiöregedett tagjai és segítői, általában diplomás, zömében értelmiségi és tisztviselő támogatói, akik a hely- vagy környékbeli katolikus intelligenciát képviselték egy-egy corporatióban. 1922 végén például az 1552 tagból a 611 öregúr, illetve az 591 nagyasszony és kisasszony mellett csak 350-en voltak a hallgatók.[66]

Ennek alapján tekintették az Americanát társadalmi egyesületnek. „A nagy diákegyesületek, Americana, Turul – mondotta báró Brandenstein Béla, az 1936. évi Felsőoktatási Kongresszus *A főiskola és az ifjúsági egyesületek* című előadásában –, a főiskoláktól teljesen függetleneknek mondhatók. [...] A diákifjúságon kívül »öregurakat«, patrónusokat, nagyurakat stb. is magukban foglalnak, úgy hogy részben

63 Ladányi, 1979. 100–103. – Kerepeszki, 2012. 52–63. – Szécsényi András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In: *Fejezetek a tegnap világából*. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK, 2009. 214–232.

64 Schwartz, 1923. 12.

65 Az első alapszabály (a kezdetektől nagyjából ez alapján működött a szervezet): *A Foederatio Americana katholikus magyar egyetemi és főiskolai hallgatók szövetségének alapszabályai*. Budapest, Élet Ny., 1929. – A módosított alapszabály: *A Foederatio Americana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Szövetség alkotmánya*. Budapest, Élet Ny., 1940.

66 Schwartz, 1923. 13.

már nem is tekinthetők diákegyesületeknek."[67] A különböző kimutatásokból tudjuk: az Americana corporatióiban sohasem a diákok, hanem az idősebb korosztályok voltak többségben. 1924-ben a 2461 tagból csak 710 volt egyetemi vagy főiskolai hallgató, 1926-ban 6084-ből 1415, 1930-ban 9000-ből 2200 (ez utóbbiak csak megközelítő számok). A diákok tehát a mindenkori létszám kb. egynegyedét tették ki.[68] Ennyiben is igazolható az egyesület társadalmi jellege.

Tóth József céljában is egyértelműen társadalmi szervezetként határozta meg az Americanát, amelyet nem pusztán kulturális, szociális, karitatív, gazdasági vagy ifjúsági egyesületként jellemzett – bár ezek mindegyikéből volt benne szerinte valami –, hanem elsősorban olyan szövetségként, amelynek legfontosabb teendője a „dekatolizált magyarságot rekatolizálni".[69] A Foederatio Americana 1923-ban megjelent kézikönyvének önmeghatározása ugyancsak kiemelte, hogy a Szövetség nem keresztezi a már meglévő katolikus ifjúsági egyesületek munkáját. Alapelvei ezért nem hitbuzgalmiak (mint a Mária Kongregációé), nem karitatívak (mint a Páli Szent Vince Egyesületé), nem tudományosak (mint a különböző kongregációk szakosztályaié vagy az egyházirodalmi iskoláké), nem erkölcsi meghatározottságúak (mint a Zrínyi Gárdáé) és nem is klubszerűek (mint a Szent Imre Köré). Az Americana még a nem katolikus szervezetekkel sem óhajt szembehelyezkedni – jelentette ki a kézikönyv –, de a létező egyesületek tiszteletben tartása mellett „az ifjúság katolikus világnézet szerinti társadalmi megszervezésére" törekszik.[70]

Az Americana igényét a magyar katolikus középosztály életkortól, foglalkozástól és nemtől független összefogására a kormánypolitika is helyeselte. Sokan gondolták ugyanis, hogy „[...] az idősebbek, fiatalok együttes közösségi élete és tevékenysége csökkenti a nemzedékek közötti feszültséget és előmozdítja a társadalmi szervességet és folytonosságot."[71]

Az Americana minél nagyobb tömegekre való kiterjedését nemcsak társadalmi, de országos jellege is biztosította. Bár a felsőoktatási intézmények terén a főváros túlsúlya ugyanúgy érvényesült a két világháború között, mint az első világháború előtt, az Americana mégsem mondott le a vidéki főiskolákon és egyetemeken történő szervezkedésről. Az első hat corporatio Budapesten alakult, de már ezek is az azonos megyéből vagy városból származó fiatalokat és diplomásokat egyesítették. Ezt elnevezésük is kifejezte. 1921 októberében szervezték a Trans Danubiát, az első corpora-

67 Brandenstein, 1937. 237.

68 Ld. az *Americana* folyóirat – általában minden év decemberében megjelent – beszámolóit az egyesület közgyűléseiről. Ezek szinte mindig közöltek a taglétszámra vonatkozó pontos kimutatásokat.

69 Tóth József: Mi az Americana? *Americana*, 1937. június, 222–226.

70 FE Kézikönyv, 1923. 8–9.

71 Brandenstein, 1937. 237.

tiot, s ezt hamarosan követte az Alba Regia, a Sopiana, 1922-ben a Savaria, az Arrabona és a Transsylvania. 1922 novemberében Óriás Nándor[72] – az egri Katolikus Jogakadémia tanára, a római jog neves professzora – bejelentette, hogy az akadémia hallgatói Szmrecsányi Lajos egri érsek védnöksége alatt megalakították az első vidéki tagegyesületet, az Agriát.[73] Az egri corporatio „első ünnepi kongresszusán" az egri érseki jogakadémia húsz hallgatója „[...] tett ünnepélyes fogadalmat, hogy egész életükön hűséges tagjai lesznek a Foederatio Emericananak és harcolni fognak a keresztény Magyarországért, a »Virtus«, »Scientia«, »Amicia« (erkölcs, tudomány, barátság) hármas jeligéje alatt. Szívükre tett kézzel, meghatottan mondották el a fogadalmat."[74]

Jó egy héttel ezután került sor az első nagy budapesti bemutatkozásra – 1923-tól ezeket az évente egyszer szervezett rendezvényeket nevezték nagykáptalanoknak – a Gellért-szállóban, a későbbi budapesti és országos emericanás rendezvények egyik állandó helyszínén. Erről már az országos és a vidéki sajtó is tudósított. A „közélet előkelőségei" közül megjelent „Schioppa Lőrinc [Lorenzo] pápai nuncius, Albrecht királyi herceg, Prohászka Ottokár, Haller István, Huszár Károly, Térfy [helyesen: Térfi] Béla, Mészáros János dr. érseki helytartó, Baranyay Jusztin dr., Szerdahelyi László tábornok-hadbíró, Rausch Aladár, a Baross Szövetség elnöke. [...] Ugyancsak ott voltak az összes katolikus diákszervezetek, azonkívül a Hungária Műegyetemi Hallgatók Egyesülete, a Szent István Bajtársi Szövetség és Budapest katolikus közönségének még igen sok előkelősége." Bitter Illés megnyitó beszédében a katolicizmus – amely „itt jár közöttünk s tőle vár segítséget az egyéni, a társadalmi és a hazafias kétségbeesés" – újbóli emelkedésére, illetve a szövetség szervezésének német példájára utalt, s kijelentette: „minden kultúrmunkánkat vallásunk szent inspirációjának kell spiritualizálnia". Hangsúlyozta, hogy az Americana ifjúsága: „Dolgozni, tanulni fog, de a profán tudományok mellett vallási ismeretének bővítéséről sem feledkezik meg. Szeretni fogja a haladást, de hű marad ősei katolikus hagyományához is. Rettenthetetlen bajvívója lesz a magyar gondolatnak, elszánt harcosa a területi épség visszaszerzésének, de ugyanakkor harcosa lesz a katolikus egyház terjedésének is."

[72] Óriás Nándor (1886–1992) 1914-től az egri Érseki Jogakadémia, 1939-től a pécsi Erzsébet Tudományegyetem római jog tanára. 1955-ben vonult nyugalomba. 100. születésnapja alkalmából II. János Pál pápa a Nagy Szent Gergely Rend világi osztályának lovagparancsnokává nevezte ki, 105. születésnapjára a köztársasági elnöktől a Magyar Köztársaság Zászlórendje kitüntetést kapta. Ld.: Szecskó Károly, *Óriás Nándor élete és munkássága*. Eger, Heves Megyei Bíróság, 1998.

[73] Molnár, 1937. március, 155–157.

[74] A Foederatio Emericana egri csoportjának első ünnepi kongresszusa. *Egri Népujság*, 1922. november 13. 2.

Haller István volt vallás- és közoktatásügyi miniszter „[...] a galagonyabokorról és a tölgyfáról vett hasonlatával világította meg a magyarországi katolicizmus helyzetét. A galagonyabokor is szép, vannak neki szép virágai, de azt senki sem vitathatja el, hogy a tölgyfa hatalmasabb s több levegőre van neki szüksége, mint a galagonyabokornak." Ezután Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök „mondott magas szárnyalású beszédet", amelyben megállapította: „Nagy baj az, hogy katolikus intelligenciánk nincs és ennek oka az, hogy az egyetemi évek letörik azokat a csirákat, amelyeket az ifjúság a gimnáziumban kap. Az egyetemi életbe is bele kell vinni a konstruktív világnézetet. Ma minden embernek észre kell vennie, hogy ezt a világnézetet ki kell építeni, mert sok mindent lehet örökölni, de a meggyőződést nem. [...] Nincs meggyőződés tisztelet nélkül s ez különösen szól az ifjúságnak, hogy elöljáróit tisztelje. Mindennek kezdete a csodálkozás, aki nem hőköl meg az élet nagy miszticizmusa előtt, annak nincsenek problémái. Legyen a katolikus ifjúság lelke csengő harang, ne repedt fazék. Legyen idealizmus. Elismerem minden hitfelekezet igényét a tiszta idealizmus hirdetéséhez, de igaz bizalmam mégis csak a katolikus gondolatban van."

Végül Schwartz Elemér az Americana szervezetét ismertette: „Az egész élén a védői [védnöki] kar és az elnöki tanács áll [protectoratus]. A védői kar feje Csernoch János bíboros hercegprímás és Albrecht királyi herceg. Azonkívül három megyéspüspök, három világi katolikus egyén, a tanítórendek fejei és az egyetemek és főiskolák minden karáról egy-egy egyetemi professzor. Az elnöki tanács huszonöt tagból áll, ebbe tartozik a Becsületszék, melynek elnöke Angyal Pál egyetemi tanár prodékán. Az elnöki tanács elnöke Bittér Illés tankerületi királyi főigazgató. Ezek alatt áll a hét korporáció. A Trans Danubia, Alba Regia, Sopiana, Savaria, Arrabona, Transsylvania és Agria, hat Budapesten székel, egy Egerben a jogakadémián.

– Minden korporációnak Protektora, van, azonkívül a korporációba tartoznak a »nagy urak« és »öreg urak« [dominusok] konventje, a »leventék« és »gólyák« testülete és a »nagyasszonyok« és »kisasszonyok« klubja. [...] A keresztény alapon álló más diákszervezetekkel barátságos viszonyban óhajt élni és ezekkel együttműködik a katolicizmussal nem ellenkező programpontok kifejtésén és az integrális magyar haza visszahozatalán."

Kiemelte, hogy egyik fő céljuk a „becsületügyek" párbajmentes elintézése. A párbajellenességet – mint már utaltam rá – a későbbiekben is az Americana egyik fő céljának tartották. Hozzátette: „Katolikus mozgalmakat támogattunk és összehoztuk Budapest meggyőződéses katolikusait minden hónapban családi estélyeinken. S mindehhez semmi anyagi eszközünk nem volt, hanem összehoztuk mindezt tiszta idealizmussal, sok rágalom, gyalázás, fondorkodás, aknamunka és gúny között, összehoztuk mindezt öreguraink, nagyasszonyaink és kisasszonyaink erkölcsi

támogatásával, melyért úgy fogjuk hálánkat kifejezni, hogy a magyar hazának egy vallásos, erkölcsös, munkás, tettrevágyó, ki nem élt férfivilágot fogunk adni. Ez is egy darab jövő, vigasztaló, biztató erkölcsű Magyarország jövője." A gyűlés után műsoros estet rendeztek, „amelyen a szövetség mindkét szervezete, az ifjúság is és az »öregurak« is a szövetség jelvényeivel vettek részt".[75]

1923-ban már nagykáptalannak hívták az Americana – ezúttal október elején tartott – országos gyűlését, amelyet a XV. Országos Katolikus Nagygyűléshez kapcsolódóan szerveztek, ismét az ellenforradalmi korszakban szimbolikusnak számító helyszínen, a Gellért-szállóban. Ekkor avatták fővédnökökké („fővédőkké") Csernoch János bíboros-hercegprímást és Albrecht főherceget. Az ünnepségen többek között részt vett Hanauer Á. István váci, Glattfelder Gyula dr. csanádi és Mikes János gróf szombathelyi püspök, Novák István eperjesi görög katolikus püspök, Huszár Károly volt miniszterelnök, Horváth Győző felszentelt püspök, Bárdos Remig pannonhalmi főapát, Leopold Antal prelátus kanonok, Mihályfi Ákos teológusprofesszor, Strommer Viktorin perjel, és Marcell Mihály, a pesti Szent Imre Kollégium Igazgatója is. „Csernoch János dr. hercegprímás zöldszalagos pálcás leventék sorfala között vonult be a terembe. Bitter Illés dr., a nagykáptalan kommendátora ezután ékes, archaikus magyar nyelven megnyitót mondott, majd az Americana énekkara elénekelte a magyar Hiszekegyet. Most a hercegprímás, majd Albrecht főherceg intézett meleg beszédet az ifjúsághoz." Schwartz Elemér éves jelentése után Matics Lajos orvostanhallgató, Huszár Károly, majd Glattfelder Gyula kapott még szót.[76]

Az Americana első két esztendejének – a közvélemény érdeklődését kiváltó – emericanás országos rendezvényeit még sok hasonló koreográfiájú követte 1944-ig, általában jó néhány fővédnök jelenlétében. A fővédnökök között a hercegprímás: Csernoch János, majd 1927-től Serédi Jusztinián, illetve a magyarországi püspökök többsége – valamint a már említettek egyházi és világi méltóságok – mellett ott találjuk József Ágost és József Ferenc királyi hercegeket, Theodor Innitzer bécsi hercegérseket, Kurt (von) Schuschnigg osztrák szövetségi kancellárt, Heinrich Brüning német birodalmi kancellárt (utóbbiak persze csak tiszteletbeli védnökök voltak). Vagy a magyar tudományos és művészeti élet számos kiváló képviselőjét, mint

[75] A katolikus egyetemi hallgatók ezreinek zászlóbontása. Az Americana ifjúsági szövetség ülése a Gellért-szállóban. *Uj Nemzedék*, 1922. november 24. 5. – Rövidebb terjedelemben számos más lap is beszámolt az eseményről; a Budapesti Hirlap szerint jelen volt a rendezvényen József Ferenc királyi herceg és Benárd Ágost volt miniszter is: A katolikus egyetemi hallgatók szövetségének zászlóbontása. *Budapesti Hirlap*, 1922. november 23. 4. – Az Americana szervezeti felépítéséről bővebben: Ujváry, 2010. 434–438.

[76] Impozáns díszülések veszették be a Katolikus Nagygyűlést. A Foederatio Emericana nagykáptalanja. *Nemzeti Ujság*, 1923. október 7. 2–3, az idézet: 3.

Gerevich Tibort, Szekfű Gyulát, Hóman Bálintot, Kornis Gyulát, Magyary Zoltánt. Ide sorolhatjuk Friedrich István volt miniszterelnököt, Skerlecz Iván nyugalmazott horvát bánt, Törley Dezső pezsgőgyárost, Rottenbiller Fülöp államtitkárt, de további vezető politikusokat, nagybirtokosokat és nagytőkéseket is említhetnék.[77]

1922 után hamarosan az ország minden táján – elsősorban az erősen katolikus Dunántúlon – sorra születtek a corporatiók: 1923-ban nyolcat (hatot Budapesten egyet-egyet Pécsen és Gyöngyösön); 1924-ben hatot (hármat a fővárosban, illetve Miskolcon, Székesfehérváron és Szombathelyen); 1925-ben tizennégyet (hármat Budapesten, kettőt Mosonmagyaróváron, valamint Vácott, Egerben, Újpesten, Keszthelyen, Pécsen, Rákosligeten, Győrben, Pápán és Szentgotthárdon) alapítottak.[78]

Az Americana gyakorlati munkáját az sem nehezítette igazán, hogy kezdetben hivatalosan elfogadott alapszabályok nélkül működött. Az alapszabályok jóváhagyása csak 1924. augusztus 14-én – Huszár Károly kereszténységszocialista politikus, egykori miniszterelnök parlamenti interpellációjának hatására – érkezett meg a Belügyminisztériumtól.[79] Ekkorra az Americana szervezeti alapjai és szokásai már kialakultak, a hatósági szentesítés csak megerősítette ezeket. Lényegében változatlan formák között egészen az egyesület betiltásáig (1946) érvényben maradt az Americana „alkotmánya", melyben az idők folyamán csak apróbb módosítások és kiegészítések történtek. A legjelentősebbek: az 1933-as alapszabály-módosítás (ennek

[77] *Schematizmus Foederationis Emericanae 1925–26.* Budapest, Élet Ny., 1926. (A továbbiakban: Schematizmus, 1926.) – *Az Americana Nagyrendjének Schematizmusa 1939–40.*, szerk. Kalmár János. Élet Ny., Budapest, 1940. (A továbbiakban: Schematizmus, 1940.)

[78] Schematizmus, 1926.

[79] Huszár Károly 1924. június 18-án interpellált az Americana alapszabályainak jóváhagyása ügyében. Hangsúlyozta: az egyesület a hercegprímás fővédnöksége alatt és a püspöki kar részvételével alakult, az egyházi méltóságok mellett egyetemi tanárok és más előkelőségek is részt vesznek a gyűlésein, s így „az ifjúság úgyszólván nincs egyedül soha, és itt Budapesten a katolikus társadalomban igen előkelő helyet foglal el". Huszár úgy vélte, hogy az egyesület alapszabályait az Americana párbajellenessége miatt nem hagyták még jóvá. Az „[...] az értesülésem van – állította –, hogy egyetlen oka annak, hogy ezt az egyesületet nem szívesen látják vagy próbálják az alapszabályok láttamozását megtagadni az volna, hogy az egyesület alapszabályaiban van egy paragrafus, amely kötelező módon előírja az összes tagokra nézve, hogy fogadalmat kötelesek tenni arra nézve, hogy soha semmi körülmények között a párbaj barbár szokásának nem fognak hódolni. Állítólag bizonyos helyen az a felfogás érvényesül, hogy nem szabad azt megengedni, hogy az egyetemi hallgatók egy ilyen antimilitarista vagy a katonaságnak nem kedvező, a harci szellemet nélkülöző nevelésben részesüljenek." Kérte a kultusz- és a belügyminisztert, tegyenek elvi nyilatkozatot a párbaj kérdésében. *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója.* Budapest, Athenaeum, 1924, 25. köt. 42–43. – Az interpelláció nyomán Nádossy Imre országos főkapitány a belügyminiszter nevében hagyta jóvá az Americana alapszabályait. Az 1924. július 11-én született végzést augusztus 14-én kapta meg a fővárostól az Americana: Tizennégy hónap. Jóváhagyták az Americana alapszabályait. *Emericana*, 1924. július–augusztus, 1.

értelmében lett az alapszabály szerint is bajtársi egyesület az Americana), valamint az 1939-es változtatás, amely élesebben elválasztotta egymástól a társadalmi és a bajtársi szervezetet.[80]

A szerény kezdetek ellenére az Americana nem követte a magyarországi szervezkedések olykor jellegzetes útját. Nem szürkült el, nem is maradt apró és jelentéktelen egyesület. 1921-ben 3, 1926 tavaszán 33, 1941-ben pedig már 72 corporatiója (tagegyesülete) működött. Taglétszáma is igen gyorsan emelkedett: a kezdeti tizenegyből 1922 végén 1552, 1924 júliusában 2461, 1926 tavaszán 6084, 1931-ben 9000-nél, a harmincas évek közepén 10 000-nél, 1941 augusztusában pedig – valószínűleg kissé túlzó adatok szerint – már 16 000-nél több bejegyzett tagja volt.[81] Az Americana „aránylag rövid idő alatt-nemcsak a legnagyobb magyar katolikus diákszervezetté vált, hanem általában egyik leghatalmasabb társadalmi egyesületünkké terebélyesedett, melynek védnöki karában, dominusai és nagyasszonyai sorában úgyszólván valamennyi egyházi és világi közéleti emberünk helyet foglal" – állapította meg az 1931-ben kiadott *Katolikus Lexikon*.[82]

Az Americana minden szempontból számára alkalmas és kedvező időben kezdte meg tehát tevékenységét. A 20. század elején a felsőoktatási szervezetek ideológiai csatározásai, az 1919 utáni változások, a politika és az uralkodó ideológia módosulásai, a régebbi katolikus egyesületek és az újonnan létrejött bajtársi szövetségek hatása, a katolicizmus magyarországi megújhodása mind-mind előkészítette a talajt gyors térnyeréséhez. Így válhatott a korszak egyik legnagyobb és legtekintélyesebb, a felsőoktatási intézmények és jó néhány település egyesületi életét döntően befolyásoló társadalmi és ifjúsági szervezetévé.[83]

80 A társadalmi szervezet ekkortól az Americana nem diák tagjait, a bajtársi szervezet pedig az egyetemi és a főiskolai hallgatókat tömörítette.

81 Az adatok forrásai: Schwartz, 1923. 13. – Vivat, crescat, floreat Americana! A Foederatio statisztikája. *Americana*, 1924. július–augusztus, 2. – Schematizmus, 1926. – Katolikus Lexikon, 1931. 2. köt. 13. – MNL, VML, XII 21. I/g. Az Americana ifjúsági taglétszáma 1934 őszén. – Megszólal a magyar ifjúság. *Magyarország*, 1934. december 25. 5–10. [Kirilly Dezső „Presidens" az Americanáról] 9. – Schematizmus, 1940. – *Az Emerikana* [sic!] *Nagyrendjének tájékoztatója az 1941–42. akadémiai évre*. Budapest, Élet Ny., 1941.

82 Katolikus Lexikon, 1931. 2. köt. 13.

83 Az Americana kiépüléséről és két világháború közötti történetéről: Ujváry, 2010.

Orosz László

A HAZAI SVÁB EGYETEMISTÁK HALLGATÓI MOZGALMÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ IDŐSZAK

A Trianon utáni egyetemi és főiskolai hallgatói mozgalmak kérdése – ha ismereteink számos részterületen hiányosak is – nem tekinthető teljességgel ismeretlennek. Több évtizedre visszanyúlóan foglalkoztatja már a kutatást a hazai egyetemisták önszerveződésének kérdése,[1] azóta pedig mélyfúrások is születtek, amelyek egyes konkrét szervezetek (Americana, Turul) tevékenységébe engednek bepillantást.[2] Teljesen szűz területnek tekinthető azonban a többnyire felfokozott nemzeti hevülettől vezérelt magyar diákszervezeteken kívül (sőt azokkal szemben) álló, az etnikai veszélyeztetettség közösségformáló ereje révén kibontakozó hazai *sváb egyetemista mozgalom* kérdése.[3]

Noha a hazai szakirodalom a hallgatói szervezetek kérdését alapvetően a két világháború közötti időszak keretrendszerében vizsgálja, a mi mostani – hazai német – kontextusunk némileg korábbra, az első világháborút megelőző nemzetiségpolitikai küzdelmekre nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amikor előbb az erdélyi szászok kezdtek céltudatos önvédelmi politikába (a Kiegyezés és az Erdéllyel újra megvaló-

1 Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921*. Budapest, Akadémiai, 1979. – Uő.: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. Vázlatos áttekintés. *Educatio*, 4 (1995). 265–284.

2 Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". A Foederatio Emericanáról. In: Uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban"*. Budapest, Ráció, 2010. 413–493. – Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. Budapest, Attraktor, 2012. – Szécsényi András: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK, 2009. 214–232. – Ld. még e kötetben Ujváry Gábor tanulmányát.

3 Témánknak – egészen szűk, speciális volta okán – jóformán nincs magyarországi irodalma, így a sváb hallgatói önszerveződéssel kapcsolatosan főként a II. világháború után délkelet-európai otthonukból távozni kényszerült (a magyarországiak mellett jugoszláviai és romániai) ún. dunai svábok neves személyiségeitől származó visszaemlékezések, a kitelepítettek és menekültek emlékezetkultúrájának ápolására hivatott szervezetek sajtótermékei és egyéb kiadványai, valamint a velük való tudományos foglalkozás letéteményese, a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde jelentik a legkézenfekvőbb támpontot. Az intézet munkatársának, Fata Mártának ezúton mondok köszönetet segítségéért.

sult, őket veszélyérzettel eltöltő unió következtében), majd alig valamivel később, a századforduló táján, a délvidéki (bácskai-bánáti) svábok egy szűk értelmiségi rétege is hozzáfogott a politikai önszervezéshez. E sváb „deutschnational" irányzat az e téren már előrébb járó erdélyi szászokkal való kézenfekvő kapcsolatfelvétel mellett külső (nagynémet és nagyosztrák) körökre is támaszkodott.[4]

Ugyanakkor számíthatott az öntudatos hazai németség szemében kimagasló tekintélyű két szellemi vezér támogatására is. Egyikük Edmund Steinacker,[5] a pángermán kapcsolatai miatt a magyar országterületről lényegében kiutált újságíró, mérnök, gazdasági szakember, 1875-től a magyar országgyűlésbe két erdélyi szász kerületből négyszer is megválasztott képviselő, aki a századforduló idején politikai/szervezési tekintetben volt a német mozgalom szürke eminenciása, és nem mellesleg Ferenc Ferdinánd, a kevéssé magyarbarát trónörökös legbelsőbb körének tagja. A másik személy Adam Müller-Guttenbrunn,[6] az „Erzschwab"-nak is nevezett bánáti sváb származású író, aki számos történelmi témájú regényt alkotott (közülük legismertebb a *„Von Eugenius zu Josephus"* összefoglaló címet nyert trilógia nyitó darabja, a *Der große Schwabenzug*, mely a sváb népi öntudat sarokkövét jelentő XVIII. századi betelepülésnek állít emléket). E művében és más írásaiban is piedesztálra emelte a verejtékes munkával megkapaszkodó, saját erejéből felemelkedő, javait nem ajándékba kapó, hanem magának kikaparó, s ezért büszke és jogaira kényes sváb parasztember toposzát. Ő tehát szépirodalmi eszközökkel terjesztette a német népi öntudat programját. A XIX. század végén – önkéntes száműzetésben – már

4 A századforduló pángermán szervezetei kapcsán ld. Tokody Gyula: *Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918).* Budapest, Akadémiai, 1963. – Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn, 1890–1914. Zur Geschichte des deutschen „extremen Nationalismus".* Frankfurt/Main, Lang, 1978. – Hering, Rainer: *Konstruierte Nation. Der Alldeutsche Verband 1890 bis 1939.* Hamburg, Christians, 2003.

5 Groneweg, Barbara: *Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867–1892.* München, Max Schick, 1941. – Steinacker, Harold: Edmund Steinacker 1839–1929. In: Uő.: *Austro–Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarn und der österreich–ungarischen Monarchie.* München, R. Oldenbourg, 1963. 312–325. – Madaras Éva: Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewußtseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. *Acta Universitatis Debreceniensis, Series historica*, 3 (1964). 111–140. – Tokody Gyula: Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. *Századok*, 131 (1997). 677–722.

6 Müller-Guttenbrunn, Adam: *Der Roman meines Lebens.* (Aus dem Nachlaß zusammengestellt von Roderich Müller-Guttenbrunn.) Leipzig, Staackmann, 1927. – Rogl, Ludwig: *Der Anteil Adam Müller-Guttenbrunns am völkischen Erwachen des Donauschwabentums.* Brünn–München–Wien, Callwey, 1943. – Adam Müller-Guttenbrunn Fest-Nummer. *Südostdeutsche Heimatblätter*, 1 (1952/1–2). – Weresch, Hans: *Adam Müller-Guttenbrunn. Sein Leben, Denken und Schaffen. I–II.* Freiburg i. Br., [szerzői magánkiadás], 1975.

mindketten Bécs környékén éltek: Steinacker Klosterneuburgban, Müller-Guttenbrunn pedig Weidlingben. Személyük nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bécs gravitációs pontja legyen az öntudatos magyarországi német ifjaknak.

A hazai német nemzetiségi mozgalom elindítói hamar felismerték, hogy a népiségi harc elengedhetetlen előfeltétele egy céltudatos és elkötelezett fiatal értelmiségi réteg kitermelése. E fiatalok összegyűjtésére és hatalmas energiáik kanalizálására a századfordulón került sor. 1899-ben Bécsben (Steinacker és Müller-Guttenbrunn gyámkodása mellett) megalakult a *„Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone"*. Az egyesület létrejöttének időpontjaként némelyek inkább az 1900-as évet fogadják el,[7] voltaképp azért, mert az osztrák hatóságok által az előző év december 15-én engedélyezett (44 paragrafusba foglalt) egyesületi alapszabály[8] – vagyis a formai megalakulás – után az alakuló közgyűlésre már a következő év elején került sor.[9]

Az egyesületről – a céljairól s az őt mozgató szándékokról – az alapvetően technikai és szervezési kérdésekkel foglalkozó statútumok helyett többet mond a csatlakozáskor tett eskü szövege. „Esküszöm, hogy a magyar korona országaiból való főiskolások bécsi egyesületének feladatait indokoltnak tekintem, ezeket a magamévá teszem, és a népem iránti szeretetből kifolyólag arra fogok törekedni, hogy mindent megtegyek, ami támogatja e nép anyanyelvét, önálló jellege megőrzését s kulturális haladását. Ígérem továbbá, hogy mindenkor energikusan állást foglalok minden olyan dolog ellen, ami a magyar korona országaiban élő németek érdekeit veszélyezteti. Különösképp kötelezem magamat arra, éserőm szerint közreműködök benne, hogy a német egység és népközösség gondolata magyarországi népünk térben és gondolkodásban egymástól elválasztott fiaiban teljes győzelemre jusson, elsőként is az egyetemi ifjúságban, itt az egyesületben. Esküszöm Nektek, hogy távol tartom magamat az egyesület életének bármiféle törzsi viszályból [értsd: a szászok és a svábok közötti egyenetlenségekből] fakadó megbontásától. Egyidejűleg egyetértésemet adom ahhoz,

7 A hallgatói egyesület maga is hajlott rá, hogy felállását az 1900-as esztendőhöz kösse, amit az bizonyít, hogy tízéves jubileumát majd csak 1910-ben fogja ünnepelni, mégpedig egy bécsi rendezvény keretében, amelyen tekintélyes patrónusai is jelen lesznek, sőt Müller-Guttenbrunn beszédet is tart. Vö. Tafferner, Anton: Der historische Weg der Suevia Pannonica. *Archiv der Suevia Pannonica*, 8 (1973/1974). 89–92, 90. (A továbbiakban: Tafferner, 1973/74.) – Az egyesület az I. világháború kitörése után szüneteltette tevékenységét.

8 Aufruf! *Deutsches Tagblatt für Ungarn.* 1902. november 23. 2. – A felhíváshoz csatolva az alapszabály kivonata. (Az egyesület céljainak, a megvalósításuk érdekében használandó eszközeinek, a rendes illetve rendkívül tagság feltételeinek, illetve a tagok, támogatók és jótevők befizetéseinek tisztázásán túl a 44.§ kimondja: „Valamennyi tagnak árja német származásúnak kell lennie.")

9 Senz, Ingomar: Die „deutschnationale" Bewegung in Südungarn vor 1914. *Südostdeutsches Archiv*, 15/16 (1972/1973). 115–190, 165–166. (A továbbiakban: Senz, 1972/73.)

hogy az egyesület kiváltképp ott avatkozzon be, ahol azt a nemzet érdekében vállalt munkában előállott hiányosságok a leginkább szükségessé teszik. Becses kötelességemnek tekintem, hogy az egyesület rangját és tekintélyét minden körülmények között megtartsam és védelmezzem, továbbá a szabályzatban előírt kötelességeknek lelkiismeretesen eleget tegyek. Eskümet kézfogással és becsületszóval erősítem meg."[10]

Az eskü szövegéből világos politikai háttértöltet olvasható ki. Fáradhatatlan áldozatkészség a német ügy szolgálatában, aktív közreműködés az összetartozás-tudat és a népközösség érzületének fölélesztésében, rendíthetetlen eltökéltség a német nemzetiségi mozgalom kiépítésében. Ugyanakkor felelősségérzet is, vagyis a feladatok bátor fölvállalása annak érdekében, hogy a korábban az „elnemzetietlenedés" (értsd: az elmagyarosodás) útjára lépett sváb értelmiség helyett egy a németségére büszke új elit vegye kezébe saját véreinek fölemelését.

Az egyesületet létrehozó bécsi egyetemisták motivációnak megértéséhez néhány, az őket kibocsájtó közeggel kapcsolatos információ fogódzót nyújthat. A dualizmus korszakában a magyarországi német értelmiségi réteg átstrukturálódása következett be. E réteget még a Kiegyezés korában is alapvetően a városi polgárság termelte ki, ám az 1867 után (nagyjából a 80-as évtizedtől kezdve) szignifikánssá váló számos – egyebek közt társadalmi – változás nyomán állandó növekedésnek indult a paraszti eredetűek aránya. Mivel a jómódú parasztság a társadalmi emelkedés lehetőségét látta gyermekei taníttatásában, a 80-as évektől mind több és több németajkú parasztfiatal került gimnáziumokba, sőt egyetemre is.

Minthogy azonban az elveiben feltétlenül, a konkrét, gyakorlati megvalósításában azonban már jóval kevésbé nagyvonalúan kivitelezett 1868-as nemzetiségi és népiskolai törvénykezés számos visszás jelenséget mutatott,[11] a kisebbségi lakosság – köztük a délvidéki svábság – egyre inkább úgy érezte, hogy az állami oktatáspolitika, s ennek részeként az 1879-es népiskolai és az 1883-as középiskolai törvény egyértelműen a magyarosítás szolgálatába állt. S valóban, az anyanyelvi népiskolák rohamos megfogyatkozása[12] mellett nemsokára egyetlen német gimnázium vagy

10 A német nyelvű eskü szövegét közli Senz, 1972/73. 166.

11 A kérdéskör máig alapvető hazai feldolgozása Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika.* Kolozsvár, Minerva, 1944. [Reprint: Budapest, Optimum, 1989.] – A nemzetiségek lehetőségeit az elemi és a középiskolák szintjén (a felsőoktatásban nem) vizsgálja Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.* München, R. Oldenbourg, 2003. – A legújabb szakirodalomból Kovács Kálmán Árpád: A nemzetiségi törvény egyház- és oktatáspolitikai vonatkozásai a dualizmus korában. In: *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon.* Szerk. Uő. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2019. 105–134.

12 A dél-magyarországi – Temes, Torontál és Bács-Bodrog vármegyékben együtt élő – nemzetiségi lakosság anyanyelvi népiskolai ellátottságára jellemző, hogy az 1917/18-as tanévben a románok esetében 1517 lakosra esett egy népiskola, a szerbek esetében 2250 lakosra, a szlovákok esetében 3062 lakosra, míg a németek esetében 10 632 lakosra, akik így láthatóan messze a legrosszabb helyzetben voltak. Ezzel szemben a dualista kor elején, 1872-ben 1810 kizárólag német tannyelvű, továbbá (1869-ből való adatok szerint) 957, a németet más nyelvekkel együtt használó népiskola volt, melynek révén a német oktatásügy „az ország csúcsán" állt. Mindez együtt járt az analfabéták mindenki másnál alacsonyabb arányával. Vö. Senz, Ingomar: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschtum und ungarischer Innenpolitik.* München, R. Oldenbourg, 1977. 212–213. (A továbbiakban: Senz, 1977.) – A németajkú lakosság anyanyelvű iskoláztatásának elsorvadását a németség helyzetével egyháztörténeti szempontból foglalkozó szakirodalom is kiemeli: 1918-ra 417 német népiskola maradt, melyekből 254-et az alig negyedmilliós erdélyi szászság evangélikus egyháza tartott fenn, további 116 pedig a csaknem tisztán német „Burgenlandban" [sic!] volt, így tehát a teljes fennmaradó (másfél milliónyi) németajkú népességre nem egész 50 német népiskola jutott. Közép- és felsőfokú képzést német nyelven csak Erdélyben találunk: 1910-es adatok szerint 5 főgimnáziumot (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes és Beszterce), 2 algimnáziumot, 1 főreáliskolát (Nagyszeben), 2 alreáliskolát, 7 polgári iskolát, 9 ipariskolát, 2 kereskedelmi iskolát, 3 mezőgazdasági iskolát, valamint egy-egy tanítóképzőt, illetve tanítónőképzőt (Nagyszeben illetve Segesvár). Vö. Haltmayer, Josef: Deutschtum und Katholizismus im Königreich Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. *Südostdeutsches Archiv*, 30/31 (1987/1988). 29–39, 38. – A statisztikai adatok egy másik csoportosításából az is kiderül, hogy a németajkú lakosság iskoláskorú gyermekei közül (1913-ban) 44 800 járt német iskolába, ezzel szemben 186 329 magyar iskolába. Ugyanebben az évben Magyarország 2345 óvodájából 26 volt német, míg a 16 861 népiskolából 447. Vö. Riedl, Franz Hieronymus: *Das Südostdeutschtum in den Jahren 1900–1918.* München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1970. 41. (A továbbiakban: Riedl, 1970.)

13 Kraft, Stephan: *Denkschrift über die Möglichkeit, die deutschungarische studierende Jugend einer ferneren Magyarisierung zu entziehen.* Wien, 1911. 6. – Senz, 1977. 213.

14 Oberkersch, Valentin: *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges.* Stuttgart–Graz, [szerzői magánkiadás], 1972. 67. – A témához ld. még Plautz, Oskar: *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien.* Neusatz/Novi Sad, Druckerei und Verlags-A.G., 1940.

reáliskola sem maradt a szűkebb (Erdélyen kívüli) magyar államterületen, noha a 60-as évek elején még 18 ilyen intézmény volt.[13]

Az oktatás közép- és felső szintjét kijárva – a városi eredetű német értelmiséggel együtt – a vékony paraszti sváb diplomás réteg is elvesztette német identitását, s az elmagyarosodás útjára lépett. A dolgok ilyen irányú folyásával szembemenő, atipikus sváb értelmiségi életútra, mint ritka kivételre, csak igen kevés esetben akadhatunk. Csupán a módosabb felsőparasztság engedhette meg magának (már ha egyáltalán nemzeti szempontból elég öntudatos volt és az asszimilációval kimondottan szembeszegülő büszke német érzülettel bírt), hogy fiait ne a budapesti, vagy 1872-től a kolozsvári egyetemre küldje tanulni, hanem inkább Bécsbe, netán a birodalmi német egyetemekre. (Az 1874-ben alapított zágrábi egyetem nemcsak a dél-magyarországi, de még a horvát tagországhoz tartozó szerémségi és szlavóniai németekre sem tudott – Budapestet kikerülendő – vonzó hatást kifejteni, így körükben aztán tényleg vitathatatlan prioritást élvezett Bécs.)[14]

A magyarországi eredetű diákok német nyelvterületre irányuló egyetemjárását vizsgáló szakirodalom szerint az 1870-es évtizedtől – az országon belüli felsőoktatás támaszpontjainak gyors ütemű kiépülésével párhuzamosan – a *külföldi* tanulmányok iránti érdeklődés (időleges) lanyhulása következett be, ami csak az 1890-es évek legelején kapott újabb dinamikus lendületet.[15] Ekkorra azonban a hallgatók etnikai struktúrájában aránymódosulás állott be, ami a magyar kutatók régebbi – egy évszázaddal ezelőtti – generációját olyan megállapításokra sarkallta, miszerint a külföldi egyetemeket többnyire már csak a hazai etnikai kisebbségek látogatták.[16] Ha ma már kevésbé sarkosan látjuk is,[17] az mindenesetre aligha vitatható, hogy a magyar felsőoktatási intézmények – akár 1867 után elveszítve multinacionális karakterüket, akár eleve magyar szellemiségben megalapítva azokat – a nemzetiségi közegből érkező diákok számára az alkalmazkodás kontra külföldi egyetemlátogatás alternatíváját állították. Nem véletlen tehát, hogy a Monarchia Lajtától keletre eső (magyar) felének egyetemein az 1892/93-as tanévben a hallgatók 80,2%-a volt magyar nemzetiségű, és bár – mint láttuk – egyre növekedett a felsőoktatásba kerülő nem magyar fiatalok száma, 1910-re még így is csak 76,7%-ra csökkent ez az arány. A német nemzetiségűek 1892/93-ban (12,2%-os országos népességarányuk ellenére) csak az egyetemisták 5,3%-át tették ki, 1910-ben (ekkor országos arányuk 9,7%) még kevesebbet, 4,9%-ot. Ahogy erősödött a magyarok jelenléte hazai egyetemeiken, úgy csökkent a jelenlétük külföldön. A Monarchia ciszlajtán (osztrák) felében a magyar etnikumú egyetemisták aránya az 1871-es 4%-ról az 1890-es 2,9%-on át 1910-re 0,7%-ra fogyatkozott. Ha kimondottan Bécset vesszük szemügyre, ott az egyetemen a magyar etnikumú hallgatók 1857-ben 12,5%-ot tettek ki, 1883-ban 11,3%-ot, 1893-ban 4,8%-ot, s végül 1913-ban 1,5%-ot. Ugyanitt a műszaki képzésben (Technische Hochschule) is nyomon követhető ez a csökkenő tendencia: 1857-ben 20%, 1874-ben 9%, 1893-ban 5,4%, 1913-ban 0,2%.[18]

15 Szögi László: Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den deutschen Universitäten 1789–1919. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Szerk. Fata Márta–Kurucz Gyula–Schindling, Anton. Stuttgart, Franz Steiner, 2006. 387–408, 391–392. (A továbbiakban: Szögi, 2006.)

16 Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 149–165, 161.

17 A tézist Szögi László kifejezetten cáfolja: Szögi, 2006. 405–406.

18 Stickler, Matthias: Die Selbstorganisation der Studenten aus dem Königreich Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen zwischen 1871 und 1918. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Szerk. Fata Márta–Kurucz Gyula–Schindling, Anton. Stuttgart, Franz Steiner, 2006. 471–503, 476–477. [A magyar hallgatóság esetében a szerző nem az „ungarisch", hanem a „magyarisch" kifejezést használja, láthatóan nem állami, hanem etnikai keretekben gondolkodva. – O.L.]

Bécsben, ahol folyamatosan emelkedett a dél-magyarországi sváb egyetemisták száma, 1900. január 21-én – a Mühlgasse 9. sz. alatti Plechers fogadóban – 18 sváb hallgató vett részt azon az alapító közgyűlésen, ahol (egy mérnökhallgatót, Adolf Wettl-t elnökké választva) létrejött a föntebb már említett egyesület „a magyar korona országaiból származó német főiskolások" tömörítésére.[19] Maga a név arra utal, hogy – területi alapon szerveződve – a Lajtától keletre eső birodalomfél minden németajkú hallgatóját tömöríteni kívánták, tehát az erdélyi szászok közül érkezőket is. Utóbbiak azonban, híven elkülönülésük sajátságos történelmi hagyományaihoz, már korábban megszerveződtek: 1894 óta létezett egy saját szervezetük Bécsben, a „Verein siebenbürgisch-sächsischer Hochschüler". Mindazonáltal hamar igen jó kapcsolat alakult ki a két magyarországi német hallgatói csoport között, melyek egymás rendezvényeit előszeretettel látogatták.[20]

A frissen létrejött egyesület – első látványos megmozdulásaképp – az 1900-as év tavaszán felhívást fogalmazott, s azt Bécsből nagy mennyiségben körbeküldte Magyarország német lakta vidékeire s főbb kulturális központjaiba. Szövegét, melyből számos hazai lap szemezgetett (általánosan veszélyesnek minősítve e gondolatokat), a *Pesti Hírlap* „hű fordításban" közölte le: „A magyar korona országaiból való német főiskolai tanulók egyesülete Bécsben. – A viszonyok nyomásának engedve, mi, a magyar korona országaiból származó német diákok, kényszerítő szükségét éreztük egy oly egyesület alapításának, melynek az a föladata, hogy az erdélyi szászokkal szövetségben, a mi törzsökös német apáink bátorságát a mi német jellegünk (Eigenart) és nyelvünk fön[n]tartásáért folytatott szent harcban újból lángralobbantsa, az ingadozókat erősítse és a híveket az elfajzás gyanúja ellen megvédje. – Minden igazi német földi s különösen mindenki, aki a mi ifjú és fiatalosan üde némethitű sajtónkat figyelemmel kíséri, be fogja látni, milyen keserves szüksége van anyanyelvünknek megint a komoly védelemre és arra, hogy a mi tanuló fiatalságunk a német gondolkozás,

19 Oberkersch, Valentin: Donauschwäbische Akademikerverbände bis zum 2. Weltkrieg. *Der Donauschwabe*, 10 (1960), Nr. 52. (A továbbiakban: Oberkersch, 1960/52.) A szerző még a résztvevőket – pontosabban azok jelentős részét – is megnevezi. [Egy ötrészes cikksorozatról van szó a „Landsmannschaft der Donauschwaben" hírlevelében. Első rész: *Der Donauschwabe*, 10 (1960), Nr. 51. – Második rész: *Der Donauschwabe*, 10 (1960), Nr. 52. – Harmadik rész: *Der Donauschwabe*, 11 (1961), Nr. 1/2. – Negyedik rész: *Der Donauschwabe*, 11 (1961), Nr. 3. – Ötödik rész: *Der Donauschwabe*, 11 (1961), Nr. 4.]

20 A délvidéki német sajtó még a két szervezet közös szilveszteri ünnepségéről is beszámol, megjegyezve: „Így helyes és nemes. Egyesült erővel akarjuk a társas szellemet is ápolni, hogy a harc napján majd könnyebben tudjuk testvéri hűséggel védeni a mi német ügyünket." Az ünnepélyen – mint harmadik „testvéregyesület" – a „Verein der Siebenbürger Sachsen" is rész vett. Vö. Die Sylvesterfeier der Sachsen und Schwaben in Wien. *Deutsches Tagblatt für Ungarn*, 1901. január 6. 3. – Vö. V. Windisch Éva: Kísérletek a dél-magyarországi németség megszervezésére a századforduló éveiben. *Történelmi Szemle*, 8 (1965). 23–60, 31. (A továbbiakban: Windisch, 1965.)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2

német érzés és német jelleg otthonával rendelkezzék. – Németek, ti, gondoljatok testvéreitekre, akik tőletek távol a németségért küzdenek! És ti, földi[j]eink, ne ingadozzatok, legyetek erősek és egyetértők! – Bécsben, 1900. március. Üdv! – Mattes József jegyző, Wettl [Adolf] elnök."[21]

Az alakulásról szóló hír, melynek aznapi vezércikkét szentelte a lap, az osztrák–magyar államközi kapcsolatokban is feszültséget gerjesztett, tekintve hogy maga az osztrák kormány legalizált egy várhatóan magyarellenes célokat szolgáló szerveződést („úgy kell lennie, ha ezek a nagy-német ifjak egy már megalakult egyesület képében, alapszabályokkal lépnek föl"). A lap határozott politikai ellenlépést sürgetett. „Nagyon szeretnénk, ha ezt az érdekes kérdést a képviselőházban valaki szellőztetné s a magyar kormánynak ez által módot adna arra, hogy a bécsi kormánytól megkérdezze, vajon az ottani politikai nyavalyáknak [értsd: a nemzetiségi csatározásoknak] Magyarországba való vámmentes behurcolását az osztrák kormány szintén a dualisztikus kölcsönösség egyik kiegészítő részének tekinti-e? [...] Semmiképp[p]en sem szabad Magyarországot annak kitenni, hogy az osztrák államot dekomponáló politikai ragály itt is elterjedjen s a mi nemzeti és állami békénk is áldozata legyen az osztrák politikai aszkórságnak." Belpolitikailag tehát kérdés sem férhetett hozzá, „[...] hogy ezt a külföldről felénk irányított bontó politikai akciót kíméletlenül ki kell pusztítani." Főképp azért, mert a bécsi diákok egyesülete „az ország hazafias német lakosságát a magyar állameszme ellen nyílt harcba hívja", s a mindezt segítő osztrák körök „Magyarországot az itteni németajkú tanuló ifjúság által akarják aláaknáztatni. Szégyen, hogy ilyen hazaáruló szolgálatokra egyáltalán kaptak magyarországi német ifjakat."[22]

Március folyamán a magyar sajtó – fővárosi és vidéki lapokról egyaránt beszélünk – széles frontján indult támadás a német hallgatói egyesület ellen. Egymásra licitáló cikkek sokasága utasította vissza a szélsőségesnek és uszítónak bélyegzett kezdeményezést, illetve próbálta annak kibocsájtóit s persze aláíróit (Wettl-t és Mattest) lejáratni és marginalizálni. Ugyanakkor sorra hozták az elhatárolódást kinyilvánító, felháborodott nyilatkozatokat – ügyelve arra, hogy azok közt „németajkú hazafiak" megszólalásai is helyet kapjanak.

A *Budapesti Napló* szerint pusztán azzal, hogy német anyanyelvű magyarországi diákok szervezkednek Bécsben, nem is kellene foglalkozni. „Eddig még nincs a dologban semmi kivetni való. Szokás az, hogy az egy hazából idegenbe szakadt diákok egyesületet csinálnak. Ez az egyesület azonban odaát magyarfalással foglalkozik." Ezért is szúrhat szemet sokaknak, hogy „[...] ezek a vereinigungos urak majd

21 Magyarellenes diák-szövetség Bécsben. *Pesti Hírlap*, 1900. március 19. 1.

22 Uo.

hazajönnek magyar kenyeret enni. Azt se ártana megnézni a Verein listájában, hogy hánynak van a tagok között stipendiuma – hazulról."[23]

A *Pesti Napló*, a „délmagyarországi »árják«"-ról írva szintén úgy fogalmazott, hogy „különösebb jelentőséget nem tulajdonítunk a Bécsbe került verseci »árják« vállalkozásának; a magyar kultúrát nem féltjük tőlük [...]. Ez árja ifjaknak még nagyon sokat kell nőni, hogy délvidéki német honfitársaink nyugalmát félteni kelljen tőlük." Az „árja" kifejezést azért hangoztatta több ízben is a cikk, mert „a német gondolkodás és érzés önálló otthonát" megteremteni kívánó egyesület alapszabályában a lap rábukkant arra a kitételre, miszerint: „Az egyesület tagja csak *árja származású német* ember lehet." [Kiemelés az eredetiben – O.L.] A lap a többször citált felhívást aláíró egyesületi vezetők kilétének is utánament, mindkettőről kiderítve, hogy délvidékiek: az elnök „Wettl verseci születésű teknikus [sic], ki a lőcsei állami főreáliskolában tette le az érettségi vizsgálatot [...]."[24]

A *Magyarország* az „egyesület saját pecsétjével ellátott proklamáczió"-jából főleg azt a gondolatot ajánlotta olvasói figyelmébe, miszerint céljai közt van „[...] a német nemzeti szokások és erkölcsök általános elterjesztése, azonkívül a magyarság lassankénti letörésére Magyarország területén német iskolák alapítása és fön[n]tartása minél nagyobb számban." Ugyanakkor örömmel utalt rá a cikk, hogy „[...] nagyon sok magyarországi »német« [ezt a lap tette idézőjelbe] főiskolai hallgató a legnagyobb megbotránkozás hangján utasította vissza a mozgalomban való részvételt kérő meghívást."[25] Az *Alkotmány* – megegyező című – cikke szintén a hazai németajkú ifjúság elutasító magatartását emelte ki a felhívással kapcsolatban, példákat azonban nem hozott.[26]

A *Budapesti Hírlap* ennél már több konkrétumot tudott bemutatni. Nevekkel ellátott, mégpedig német csengésű nevekkel rendelkező aláírók által kibocsátott ellennyilatkozatot tett közzé, mely a bécsi egyesület kiáltványát jegyző Wettl egykori

23 Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone in Wien. *Budapesti Napló*, 1900. március 20. 8.

24 A délmagyarországi »árják«. *Pesti Napló*, 1900. március 19. 4. – Wettl iskolai előéletéhez hozzátartozik, hogy csak az utolsó két főreáliskolai osztályt végezte a Szepességben, az első hatot szülővárosában, Versecen járta ki, ahol az iskolai értesítők a jeles tanulmányi eredményt hozók dicsőséglistáján hozták a nevét többször is. Vö. A verseci községi főreáliskola értesítője az 1889–90. tanévről. *Budapesti Hírlap*, 1890. szeptember 4. 9. („I. Melléklet a Budapesti Hírlap 244-ik számához."), továbbá: A verseci községi főreáliskolába [...]. *Budapesti Hírlap*, 1893. augusztus 5. 9. („Melléklet a Budapesti Hírlap 214-ik számához.")

25 Magyarellenes izgatás a bécsi egyetemen. *Magyarország*, 1900. március 20. 5. – „Hogy az egyesületbe minél könnyebb legyen a bejutás, a tagsági díj havonkint csak egy korona" – fűzi még hozzá a cikk.

26 Magyarellenes izgatás a bécsi egyetemen. *Alkotmány*, 1920. március 20. 8.

iskolatársainak eltévelyedett társuktól való elhatárolódását tartalmazta.[27] A lap ugyanakkor bagatellizálta, s „holmi pangermán diák éretlenségek"-nek titulálta az ügyet, tudatosan csökkenteni óhajtván annak jelentőségét. „A Schönerer–Wolff-féle elvektől[28] megkótyagosodott néhány magyar születésű délvidéki német fiú írásának nem tulajdonítottunk fontosságot (az oláh diákok számos eseteiből megtanultuk, hogy csak az ő szekerüket toljuk, ha sokat foglalkozunk velük) [...]."[29]

A budapesti sajtó arról is beszámolt, hogy az Egyetemi Kört is fölkereste több, magát sértve érző hallgató, akik közös állásfoglalást sürgettek a bécsi diákok agitációja ellenében, s ennek megfogalmazására már gyűlést is hirdettek.[30] Ugyanakkor a Budapesten tanuló szász egyetemisták is „[...] tömegesen keresték föl az Egyetemi Kör elnökségét, hogy az egyetemi ifjúságnak a pángermán törekvések ellen hozott határozatához való csatlakozásukat kijelentsék és hogy, mint a szász társadalmi viszonyok ismerői, segítségére legyenek az erdélyi szászokhoz intézendő felhívás szerkesztőinek." Azt is megtudjuk: „Mindannyian a legmélyebb megvetéssel beszélnek Wettlről [...]", s úgy vélik, „[...] hogy a téveszmék semmi esetre sem fognak termő talajra találni a hazafias erdélyi szászok között."[31]

A nemzetiségi tömbök közelében fekvő vidéki városok lapjai is látható mód rezonáltak a hungarus érzületet kikezdő veszély megjelenésére. A kolozsvári *Magyar Polgár* saját lokális tapasztalataiból kiindulva „ama szégyenletes mozgalom zászlói" mögött „egy pár magyarfaló szász revolver-újságot" sejtett, ugyanakkor készséggel

27 „Wettl Adolf járt ugyan a lőcsei főreáliskolába, de csak annak hetedik és nyolcadik osztályába s bárhol szerzette legyen is pángermán érzelmeit, mint a nevezett intézet tanulóinak és volt iskolatársainak kötelességünk kijelenteni, hogy ott nem szerezte. Minek bizonyságául szolgál, hogy miután gondolkozását megismertük, egészen elszigetelve állott, vele semmi közösséget nem tartottunk. Önképzőkörünknek sem volt tagja s a maturai tízéves találkozónkról szóló ívet sem írta alá, a miből látszik, hogy maga is tudta, hogy köztünk nincs mit keresnie. Ezzel tartozunk nemcsak magunknak, hanem a lőcsei főreáliskola tanári karának és az egész Szepességnek, a melynek hazafiassága annyira kétségen felül áll, hogy még Wettl sem merte hírhedt kiáltványában az erdélyi szászsággal együtt említeni. Budapest, 1900. március 19-én. Gyáros Vilmos gépészmérnök, Roth Rezső műegyetemi hallgató, Fried Béni postagyakornok."

28 Georg von Schönerer és Karl Hermann Wolf [nem Wolff!], osztrák „deutschnational" irányvonalú politikusok.

29 Hazaáruló diákok. *Budapesti Hírlap*, 1900. március 21. 8.

30 Az egyetemi ifjúság és a pangermánok. *Pesti Napló*, 1900. március 21. 7. – Hazaáruló diákok. *Budapesti Hírlap*, 1900. március 21. 8.

31 Szász egyetemi hallgatók a pangermánok ellen. *Pesti Napló*, 1900. március 23. 7. – Más forrásból a szász egyetemisták hangadója is beazonosítható. A budapesti egyetemi ifjúság „rendkívüli közgyűléséről" tudósító híradás szerint határozati javaslat született, „melyben az ifjúság megbotránkozása és megvetése van kifejezve »az erdélyi szászok eme söpredéke« ellen, amint Turecsek Károly szász egyetemi hallgató elnevezte Wettléket." Wettl Adolf verekedni akar. *Alkotmány*, 1900. március 22. 9. [Wettl nem szász, hanem bánáti sváb volt! – O.L.]

elismerte, hogy „a magyarországi németség csak igen csekély töredéke magyarellenes. [...] A többinek vágya, aspirációja rég összeforrott a magyar nemzet történeti missziójával. Ép[p]en olyan jó polgárai a magyar hazának, mint a honalapító törzsnép." A bécsi egyetemisták „felforgató törekvésekkel akarják rombadönteni két évszázad békés egyetértését." [Itt most szűken, a délvidéki magyar–sváb szimbiózisra gondolnak, nem a 750 éves szász jelenlétre Erdélyben. – O.L.] Végül az ügy súlyához méltó határozott reagálásra szólította fel a lap az erdélyi egyetemi közéletet is, példának állítva a budapesti diákság soraiban kiváltott mozgolódást. „Odafenn Budapesten az egyetemi ifjúság körében élénk izgatottságot keltett a felháborító hír. A budapesti Egyetemi kör határozottan visszautasítja a magyarellenes izgatók szégyenletes mozgalmát s annak ellensúlyozására mindent megtesz; a kolozsvári egyetemi ifjúság is felébredhetne végtére, hiszen minden eddigi barátkozásával csúfos fiaskót vallott. Most pedig tenni kell, még pedig hamar, mert perikulum [sic!] in mora [veszély rejlik a késlekedésben]."[32]

A Dél-Dunántúl sváb közegével érintkező baranyai megyeszékhely lapja, a *Pécsi Napló* az egyesületi élet kontrollálatlan túlburjánzását felróva maró gúnnyal szedte ízekre a bécsi sváb hallgatói kezdeményezést, mondván, „[...] egy csapat őrült – sajnos szabadon járó – összeáll, egyesületet alkot, sőt még czélt, jelszót is tűz maga elé – igaz, hogy elmebeli állapotának megfelelőt!" A lap szerint „a kedves Rezidenzstadt [sic!] legújabb egyesületének" tagsága „egy falka magyarországi »felsőbb legény« kiknek az anyanyelvük német... (Azaz hogy nem csak az anyanyelvük!)" A hosszú nevű egyesület programja a szerteküldött felhívásuk alapján „meglehetően szerény" – gúnyolódott tovább az aznapi vezércikk. „Különösen, ha elgondoljuk, hogy még sokkal többet is kívánhattak volna. Kötelező német nyelvet, császári helytartótanácsot, udvari kanczellária, német zsoldos katonaság bekvártélyozását, úrbért és robotot, czenzúrát, emlékszobrot Caraffának, Metternichnek, Haynaunak, Bach Sándornak..." A cikk – ismét csak ironizálva – az „igen tisztelt Vereinigung" szerénységének tudta be, hogy mindezekről „nemesen lemond". Vagy épp annak, hogy nem ismeri a „fentemlített urakat", így voltaképp „nem ismeri a magyar históriát". Márpedig a nevezett egyesületnél jóval „nagyobb kapaczitások", Lipótok, Mária Teréziák és Józsefek is pont ugyanazt akarták, mint most e „szerény ifjak". Ráadásul több, hatékonyabb eszköz is állott rendelkezésükre. De nekik sem sikerült! „[...] tessék csak körülnézni: azok a hatalmas személyek németté tették-e a magyart?" Végül zárásként a cikk írója még egy szúrást elhelyezett. „Van egy szerény ajánlatom... Egyesü-

32 Magyarellenes izgatás a bécsi egyetemen. *Magyar Polgár*, 1900. március 20. 9.

letük neve nagyon, de nagyon hosszú. Kurtítsák meg: Ha már okvetlenül németet akarnak, így: V.D.N. – Vereinigung der Narren." [Bolondok egyesülete – O.L.][33]

Nem csupán ironikus hangnemében, de célközönségében (vidéki középosztály) és feltűnő Ausztria-ellenességében is rokonítható az iménti gondolatokkal a *Bolond Istók* című szatirikus hetilap, illetve annak a bécsi egyesület megszületésével foglalkozó híradása. „Az oláh hazaárulókat megirigyelték a magyarországi bécsi német diákok. Fölhívásokat küldenek szét, az egyesülés szent nevében *hazaárulásra* [kiemelés az eredetiben] hív[v]a föl a németajkú magyar vidékeket." Nyilván alszanak a magyar hatóságok, „[...] mert másként körmükre koppintanának az erdélyi szászokkal szövetkező Wettl és Máttesz megbolondult pángermán atyafiaknak."[34]

A támadások kereszttüzében álló bécsi mérnökhallgató, Adolf Wettl az általa elnökölt hallgatói egyesülettel kapcsolatos élénk sajtóérdeklődés időszakában – 1900 márciusában – épp szűkebb pátriájában, a bánáti Versecen tartózkodott. Itt csakhamar ismét országos visszhangot kiváltó botrányba keveredett, ugyanis veréssel fenyegette meg Perjéssy Lajos tanárt, a *Délvidék* című lap szerkesztőjét – aki lapjában „a Vereinigung tagjait megtévedt gyerkőcöknek nevezte" –, mire az feljelentést tett ellene.[35] A verseci büntető járásbíróságon március 25-én került sor a nagy érdeklődés mellett lefolyt tárgyalásra (az újságok még aznapi számukban tudósítottak róla), ahol Wettl látványosan „hetykén viselkedett". Feltűnő volt az is, hogy „vonakodott egyetlen szót is magyarul beszélni, azt állítván, hogy ő nem tud magyarul, habár rábizonyították az ellenkezőt és így tolmács útján kellett kihallgatni." Az eljárás során kiderült, hogy a negyedszázados tanári pályafutással rendelkező Perjéssy Wettl-t hat éven át tanította, ráadásul még a vádlott néhai apjával is igen jó viszonyt ápolt. Érdekes momentum volt, hogy amikor a budapesti Egyetemi Körnek a pángermán uszítás ügyében hozott határozatát felolvasták, Wettl „egyszerűen vállat vont". A bíróság – első fokon – becsületsértés miatt 20 napi elzárással kiváltható 200 korona bírságra ítélte a diákot.[36] Wettl fellebbezését követően meglepően gyorsan – alig több mint 3 hónap múlva – másodfokon is ítélet született, mégpedig a korábbinál enyhébb. Július legelején, jogerősen, a fehértemplomi királyi törvényszék – a bűnösség tényét nem vitatva – 10 napi fogházra átváltoztatható 100 korona pénzbüntetést

33 Furcsa egyesület. *Pécsi Napló*, 1900. március 23. 1.

34 Nationalie. *Bolond Istók*, 1900. március 25. 4.

35 A „Vereinigung" elnöke. *Budapesti Hírlap*, 1900. március 22. 9. – Wettl Adolf. *Pesti Hírlap*, 1900. március 22. 9. – Wettl Adolf verekedni akar. *Alkotmány*, 1900. március 22. 9.

36 A pángermán diák büntetése. *Budapesti Hírlap*, március 25. 11. – Wettl hetvenkedése. *Alkotmány*, 1900. március 25. 8. – Megfenyegetett tanár. *Pesti Hírlap*, 1900. március 25. 11.

szabott ki.[37] A képhez ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy bírósági elmarasztalása az egyetemi tanulmányait sikeresen befejező (mérnöki diplomát szerző) Wettl-t nem akadályozta a sikeres karrier kiépítésében: a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal által kiadott *Tiszti Czím- és Névtár* éves kötetei alapján 1908 után a „Bosnyák-herczegovinai államvasutaknál" került alkalmazásba, folyamatosan emelkedve a hivatali ranglétrán,[38] sőt sikeres tevékenységéért még állami kitüntetést is kapott.[39]

Wettl, majd az egyesület élén, rendszerint évenkénti vagy szemeszterenkénti váltásban, őt követő további elnökök[40] – akik közül meghatározó jelentőségű lesz Stephan Kraft[41] jogász-, illetve Bruno Kremling[42] bölcsész- (később Heidelbergben orvos-)hallgató –, s nem kevésbé a teljes tagság felfokozott német nemzeti lelkesedése láttán aligha okozhat meglepetést, hogy igen gyorsan elmélyült a kapcsolat a szerveződő magyarországi német mozgalom Bécs környékén élő két vitathatatlan tekintélyű vezéralakjával. Edmund Steinacker és Adam Müller-Guttenbrunn így magától értetődő módon vált a sváb hallgatók szellemi vezetőjévé.[43]

Az ő hatásukra még tovább mélyülő „deutschvölkische Orientierung" nyomán a hallgatói egyesület tevékenységében nagy súly helyeződött a magyarországi német településtömbök (különösen a tagságot kibocsájtó Délvidék) nemzetiségpolitikai helyzetére, az ezzel kapcsolatos történeti és politikai kérdések napirenden tartására. Tanúsítja ezt az általuk szervezett számos előadás és rendezvény[44]

37 A lázító diák büntetése. *Budapesti Hírlap*, 1900. július 7. 9. – Elítélt bécsi technikus. *Alkotmány*, 1900. július 7. 9. – Elítélt teknikus. *Budapesti Napló*, 1900. július 7. 8.

38 1908-ban Szarajevóban géptisztként helyezkedik el, 1910-ben a doboji fűtőház főnöke, 1914-ben a bródi fűtőház főnöke (gépbiztosiból immár gépfőbiztosi rangba emelkedve), 1917-ben eléri a szarajevói fűtőház főnöki pozícióját.

39 1917-ben a „háború alatti forgalomban teljesített kitűnő szolgálat elismeréséül", mint a tartományi vasutak gépészeti főbiztosa, kapta meg „a koronás arany érdemkeresztet a vitézségi érem szalagján". *Budapesti Közlöny*, 1917. február 27. 11.

40 Részletesebb információk nélkül – pusztán működésük időpontjának feltüntetésével – listát közöl róluk Oberkersch, 1960/52.

41 Hamm, Franz: Stephan Kraft zum Gedenken. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 1959/3. 131–134. – Antolović, Michael–Geiger, Vladimir: Berühmte Deutschen aus Srem – Stephan Kraft. *Fenster. Zeitschrift für Kultur und Zusammenleben der Donauschwaben* [Karlóca], 2015/September. 36–37.

42 Diplich, Hans: Bruno Kremling zum 70. Geburtstag. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 1959/4. 189–193. [Az 1906-ban Versec székhellyel megalakult Magyarországi Német Néppárt elnökének, Ludwig Kremlingnek a fiáról van szó.]

43 A közös hangot a fiatalsággal annál is könnyebb volt megtalálni, hisz Steinackerről tudni lehet, hogy egyetemi évei során – az 1860-as évek elején Stuttgartban és Tübingenben folytatott mérnöki tanulmányai idején – maga is tagja volt egy *Teutonia* nevű bajtársi szövetségnek, amit a *Visszaemlékezéseiben* is fontosnak tartott megemlíteni. Vö. Steinacker, Edmund: *Lebenserinnerungen*. München, Max Schick, 1937. 21.

44 Az egyesület által rendezett előadások Magyarország általános közállapotáról, a magyarországi németségről, illetve kimondottan a németek öntudatának megerősítését szolgáló eszközökről,

– melyekre Steinacker és Müller-Guttenbrunn mindig meghívót kapott[45] –, s persze az is, hogy állandó kapcsolatot létesítettek a Bécsben jelenlévő pángermán eszmeiségű, illetve a német népelem védelmének ügyét felkaroló szervezetekkel (Deutscher Schulverein, Alldeutscher Verband, Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn).[46] Szintén ezt bizonyítják a Bécsben szervezett (és magas rangú német, illetve

lehetőségekről szóltak. Vö. „Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Länder der ungarischen Krone in Wien." Bericht über das Vereinsjahr 1901/2. *Gross-Kikindaer Zeitung*, 1902. július 20. 3. – Az év folyamán elhangzott egyesületi előadások: Einiges über Kremnitz, Die Deutschen in der Bacska, Ueber das gesellschaftliche Leben in Pancsova, Ueber Vinkovce, Die Vorgeschichte der Vereinigung, Völkerbewegung in Croatien-Slavonien, Ueber die politisch-socialen [sic!] Verhältnisse meiner Heimath. Ezeken kívül írásos munkákat is benyújtottak a tagok szülőföldjük németségének helyzetével kapcsolatban.

45 A Steinacker-hagyatékban megtalálhatóak ezek a meghívók. Vö. SENZ, 1977. 205. (46. lábj.) – A hagyatékot a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde őrzi. [A továbbiakban: IDGL, Steinacker-hagyaték.] A terjedelmes hagyaték Steinackernek a hallgatói egyesülettel való intenzív kapcsolattartásáról tanúskodik. Mintegy 80 db, az egyesület különböző funkcionáriusai által írott levél található benne, többnyire szétszórtan, az állomány különböző fondjaiban: I. (Südungarn I. Berichte, Briefe, verschiedene Schriftstücke und Zeitungsausschnitte 1901–1925); IV. (Alldeutscher Verband 1897–1921. Korrespondenz und Tagungsprogramme); XV. (Siebenbürgen); XXX. (Budapest–Wien II.); XXXI. (Verschiedenes: Briefe, Manuskripte); XXXIV. (Briefe aus dem Banat I.); XXXVI. (Briefe aus dem Banat II.).

46 E szervezetek természetesen igen pozitívan ítélték meg a sváb hallgatók kezdeményezését, és a magyar sajtó hangos támadásaival szemben nyíltan védelmükbe vették a németségükért kiálló egyetemistákat. Az Alldeutscher Verband neves publicistája, Guntram Schultheiß egyenest a magyarországi németek nemzeti ébredésének szimptómájaként állítja be a hallgatói egyesület fellépését, aligha hátsó szándék nélkül utalván arra, hogy a Német Birodalom kebelében élő – a helyzetére rendszeresen panaszkodó – lengyel kisebbséggel szemben mennyivel rosszabb dolguk van a magyarországi németeknek. A drasztikus méreteket öltő iskolai magyarosítást a németek anyanyelvi oktatását szabotáló s ezért még meg is dicsőülő falusi néptanítók működésével illusztrálja, ugyanakkor kiemeli, hogy a mindezt rendszeresen szóvá tevő erdélyi szász lapok (*Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt, Kronstädter Zeitung*) mellett újabban a bánáti sváb sajtó (*Weißkirchener Volksblatt, Großkikindaer Zeitung, Deutsches Tagblatt für Ungarn*) is örvendetesen bátor aktivitást mutat. Noha a magyarok szemében „a sváb megnevezés mindig is gúnyos csengést hordozott", az öntudatosodó bánáti németek most mégis „[...] büszkén hangsúlyozzák a nagy sváb néptörzshöz való tartozásukat, amelyből Schiller, Uhland, Körner s a tudomány és irodalom más kiválóságai, továbbá a Habsburg és a Hohenzollern uralkodóházak is kikerültek." Mindez persze szokatlanul hangzik „a magyarizálás apostolainak", hisz „végtére is mindeddig oly békés emberek voltak a bánátiak". Az öntudatra ébredés e folyamatába illeszkedik bele a bécsi hallgatói egyesület megalakulása és felhívásában deklarált célkitűzése a magyarországi német oktatás és kultúra előmozdítására, mely épp a diákok saját tapasztalataiból, a tanulmányi előmenetelükben németként megélt számtalan hátrány felismeréséből eredeztethető. „Az igazi német idealizmus és a bátorság, mellyel a felhívás két aláírója, [...] – Wettl és Mattes – a nyilvánosság elé lépett, egészen elismerésre méltó. Ők jól tudták, mit vesznek ezzel magukra: a magyar sovinizmus dühödt kitörését." A cikkíró ezután sorra veszi a „pesti »patrióta« sajtó" hangjait, a pángermán vádaskodással operáló vezércikkeket, a hazaárulás bélyegét, az „osztrák egyetemek látogatásának tilalmát" célzó

osztrák személyiségek által megtisztelt) demonstratív megemlékezéseik is. Ezek közül kiemelendő az, amely 1902. május 7-én a neves bánáti sváb költő, Nikolaus Lenau – a puszta-romantika német megéneklője, idővel majd Széchenyi döblingi sorstársa – születése századik évfordulója előtt tisztelgett, valamint az is, amely 1910. március 10-én saját fennállásuk tízéves jubileumát ünnepelte. Mindkét esemény az éledező sváb népi öntudat és a jövő sváb vezető elitje számára kínálta a külvilágnak való bemutatkozás lehetőségét.[47]

A Lenau-ünnepségnek – a későbbiekben tárgyalandó – magyarországi fiókeseményei is lesznek (ily módon nemcsak emlékezet-, de népiségpolitikai tekintetben is kimondottan sikeres volt a kezdeményezés), az 1910-es évfordulós rendezvény pedig az egyesület céljai köré stratégiai munkaprogramot kreáló reprezentatív „nagyesemény" gyanánt maradt meg nem csupán a résztvevő, de a későbbi német hallgatói nemzedék identitásában is.[48] Az ünnepi szónok, Müller-Guttenbrunn, egyebek mellett az egyes Kárpát-medencei településterületein szétszórtan, egymástól szétszakítottan élő magyarországi németek egységét emelte ki,[49] és nemzetté válásuk kulcsaként a német iskolákat jelölte meg. Azokat a német iskolákat, melyeket már alapszinten is egyre sorvaszt a magyar állam, a középszinttől pedig gyakorlatilag sikeresen kiiktatott. Az „Erzschwab" ünnepi beszédében [„Vaterlandsrede"] ezért programot hirdetett, melyben a német öntudatú egyetemi ifjúságra is számított: „Magyarországon mára csupán a szászok középiskolái németek. Használjuk hát ezeket az iskolákat és támogassuk őket. Tegyük őket valamennyi magyarországi német nemzeti tulajdo-

javaslatokat, az „állítólag liberális magyar rendőrállam" nyomásgyakorlását, a magyar egyetemi ifjúság nagygyűléseit és elhatárolódó állásfoglalásait, és a németséget a magyar állameszme iránti hűségre felszólító nyilatkozatokat. Ám a publicista szerint „az emelkedett frázisok kurzusa még Magyarországon belül is számottevően hanyatlani látszik [...]." SCHULTHEISS, F.[ranz] Guntram: Das Erwachen des Deutschtums in Ungarn. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literartur, Kunst und öffentliches Leben* [Berlin], 1901. június 22. [Nr. 25.] 388–390.

47 SENZ, 1977. 205.

48 TAFFERNER, 1973/74. 90. [Anton Tafferner már az I. világháború után Budapesten – Bleyer Jakab környezetében – szerveződő *Suevia* hallgatói egyesület emlékanyagát tolmácsolja.]

49 Beszédében rámutatott, hogy Magyarország németajkú lakosainak a német népi célok iránti közömbösségét a „szellemi egység" és a „közös eszmények" hiánya okozza. Ezért tehát „a magyarországi német ifjúságnak eszményeket kell adni: nemcsak meg kell érteniök a kétmilliónyi magyarországi német közösségének gondolatát, de arra is büszkévé kell tenni őket, hogy a németség adta az egész magyar államnak kultúráját, s hogy ebben az országban minden nagy alkotás német munkára, német szorgalomra vezethető vissza. Legfőbb ideálként pedig annak tudatát kell beléjük oltani, hogy nem egy kis néphez, hanem a százmilliós németséghez tartoznak." Vö. V. WINDISCH Éva: Egy század eleji kulcsregény és politikai háttere. *Filológiai Közlöny*, 12 (1966). 446–462, 454. – Az „Erzschwab" a saját politikai gondolatait összegyűjtő kötetébe is fölvette a bécsi sváb diákok előtt megtartott programbeszédét. Vö. MÜLLER-GUTTENBRUNN, Adam: *Deutsche Sorgen in Ungarn. Studien und Bekenntnisse.* Wien–Warnsdorf–Leipzig, Strache, 1918. 121–131.

nává. Teremtsünk magunknak, a magyarországi németségnek, a népből egy kétmillió koronás Rosegger-alapítványt,[50] mint amilyenhez a Deutscher Schulverein is hozzájutott, s így az a probléma, hogy miként hozható létre egy nemzeti érzelmű értelmiség, a szász középiskolák segítségével húsz év alatt megoldódik."[51]

A föntebb jelzett, inkább a befogadó ausztriai közegnek s persze a nagypolitikának szóló látványos, magamutogató ceremóniák mellett a sváb egyetemi hallgatók szervezete a megfigyelők szemei elől gondosan rejtett, ám igen hatékony népiségpolitikai háttér-, illetve aprómunkát is végzett. Mindezt odahaza, a szülőföldjén. Ez magában foglalta a népi öntudatra ébresztő felvilágosítás és propaganda minden szegmensét, legyen az csupán a német lakta falvak kulturális gondozása, könyvekkel, népkönyvtárakkal ellátása, vagy akár direkt sajtótevékenység, így a Délvidék német lapjaiban cikkíróként való közreműködés, felhívások, röplapok kiadása és terjesztése, vagy épp jogsegélyezés, titkos aláírásgyűjtő akciók lebonyolítása, például veszélyeztetett iskoláik német tannyelvének megőrzése érdekében. (A szerémségi

50 A beszédben megidézett Peter Rosegger (1843–1918) osztrák író-költő volt, a népies romantika ünnepelt képviselője, akit még a pesti Heckenast Gusztáv fedezett fel s adta ki első munkáit. A századfordulón már a „deutschnational" körök apostola, aki a nevezett pángermán egyesület javára („tégla"-jegyek vásárlása révén) valóban gyűjtést kezdeményezett „2000 korona ezerszer, az 2 millió korona" mottóval. – A „Rosegger-Stiftung" vagyonát a magyar sajtó pontosan számon tartotta. Egy a különböző osztrák és német pángermán egyesületeket (és azok anyagi erőforrásait) tételesen szemléző újságcikkből tudjuk, hogy „1910 szeptemberében 1278 tégla volt 2 556 000 K értékben", az áldozatvállalás mértékét ugyanakkor jól jelzi, hogy ehhez „a birodalmi németség 65 milliós tömege csak 105 téglát, azaz 210 000 koronát gyűjtött." A germanizáció várai. *Pesti Hírlap*, 1911. június 7. 5–6, 5.

51 Az ünnepi beszéd kiemelt gondolatát többen is idézik. Vö. Tafferner, 1973/74. 90. – Senz, 1977. 212. – Gruber, Ferdinand Ernst: Der deutschungarische Kulturrat. *Südostdeutsches Archiv*, 3 (1960). 1. Halbband. 106–127, 108. [Tafferner és Gruber – Senz-cel ellentétben – 1910 őszére teszi a jubileumi ünnepséget.] – A sváb kollektív emlékezet a hallgatói egyesület tízéves fennállásának megünnepléséhez köti az egyik legkedvesebb, a templomi búcsúk alkalmával kihagyhatatlan dalát, az ún. „Schwabenlied"-et, mely legelső ízben épp e rendezvényen, a Müller-Guttenbrunn által elmondott „Vaterlandsrede" után csendült fel (Adolf Kirchl által megzenésítve), mégpedig a Wiener Akademischer Gesangverein tolmácsolásában. [Gruber, 1960. 108.] A dal szövegét adó költemény egyébként szintén Müller-Guttenbrunn műve, a *„Die Glocken der Heimat"* című (még az 1907-es Bécsből Pétervárad tartó hajóútja által ihletett) regényéből (1909) való. Az egyes Kárpát-medencei német településterületek (erdélyi szászok, Szepesség, szatmári svábok, az 1918 előtti bánáti svábok és az 1918 után Románia és Jugoszlávia közt szétszakított bánáti svábok, s ugyanígy a csonka Magyarországon maradtak) esetében mind más és más dalok funkcionáltak „néphimnuszként", sőt még „Schwabenlied" név alatt is mást értettek az 1918 utáni magyarországi németek (azt, amelyiket Bleyer Jakabhoz kötik) és mást a jugoszláviai németek (ők a Müller-Guttenbrunn versikét, amit saját néphimnuszukként ismertek el). A kérdésről áttekintést ad Fittbogen, Gottfried: Stammeslieder deutscher Volksgruppen im Südosten. *Südostdeutsche Forschungen*, 1 (1936). 173–193.

Indiában 1905 folyamán vittek végig egy ilyen akciót.)[52] Aligha tévedünk nagyot, ha az öntudatos német hallgatók által a szemeszterek közti szünidőkben, nyáron, vagy bármilyen hazalátogatásuk során – kimondottan az egyszerű nép körében – végzett ilyen jellegű tevékenységet (akár közvetlen előzményként felfogva) rokonítjuk azzal az egy nemzedékkel későbbi német hallgatói kirajzással, ami majd a harmincas években „Wandervögel"-mozgalom[53] néven lesz közismert; igaz, akkor már erősen megváltozott politikai és ideológiai háttértartalommal.

A szabad mozgásukban nem gátolt egyesületi tagoknak a szülőföld németajkú lakossága körében kifejtett felvilágosító és propagandamunkája két jellemző példával illusztrálható. 1907 késő őszén látott napvilágot (s német népiségi körökben hatalmasat robbant) Müller-Guttenbrunn újabb regénye, a *Götzendämmerung [Bálványok alkonya]*,[54] melyet úgy a német, mint a magyar nemzetiségtörténeti szakirodalom

52 Oberkersch, 1960/52. A „házról házra járva" összegyűjtött aláírásokkal megtámogatott kérelem végül sikerrel járt. Hasonló aláírásgyűjtés zajlott az Eszék közeli Drávaszarvas (Hirschfeld) településen is.

53 A nemzetiszocialista időszakban a németországi egyetemi hallgatók – nyári szüneteikben – szervezett, de nem hivatalos keretek közt zajló, a célországgal nem egyeztetett, ezért titkos „országszolgálati bevetéseken" [Landesdiensteinsatz] vettek részt a délkelet-európai, köztük magyarországi német településterületeken, s ennek során felvilágosító, nemzeti öntudatra ébresztő tevékenységet folytattak, mindezt valami fedőtevékenység, leginkább tudományos projekt végzésének álcája mögé rejtve. A magyar hatóságok szinte vadásztak rájuk, többségüket hamar kizsuppolták az országból. Vö. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Szerk. Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 182–183. (74. sz. forrás: Mackensen követ jelentése, 1936. december 8.) – Az egyetemisták igen alapos felkészítéséről, a munkaterületekre vonatkozó beosztásukról, a munkatervükről (a legfontosabb prioritásokkal), a kapcsolattartásukról, a patronáló szervezetek földrajzi alapú csoportosításáról, a várható eredményekről ld. Staatsarchiv Würzburg, Bestand RSF, I 30g 113, Kurt Marschelke–Auswärtiges Amt/Kulturabteilung (Halle, 1935. május 31.) és Bericht von Marschelke (Halle, 1935. június 25.); továbbá uo., Bestand RSF, I 30g 115/1, Plan über die Ausgestaltung der Deutschtumsarbeit der Deutschen Studentenschaft in Südost-Europa (Volker Dick, dát. nélk.). – A felkészítést végző intézményekkel (egyebek mellett a müncheni „Südost-Instituttal"), illetve a különféle birodalmi ifjúsági szervezetekkel (így a vándormozgalomban részt vállaló nemzetiszocialista leányszervezettel; Bund Deutscher Mädel–BDM) történő kooperáció kapcsán ld. Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Budapest, Ráció, 2014. 46.

54 A regényről (a verseci sváb közegből származó, magyarul csak gimnáziumi éveiben megtanuló, ám látványos elmagyarosodása után a kor írófejedelmeként számon tartott) Herczeg Ferenc így nyilatkozott: „Egyik jóbarátom egy *Götzendämmerung* című német könyvet adott a kezembe, melyben az írótoll egyik névtelen routinier-ja, egy elszomorítóan vérszegény, de a mellett megdöbbentően arrogáns elbeszélés keretében, megjövendöli a magyar nemzetiségi politika és vele a magyar állameszme végleges alkonyát." Herczeg Ferencz: „Götzendämmerung". *Az Ujság*, 1907. december 1. 1.

„Schlüsselroman" gyanánt tart számon.[55] A mű egy Amerikából ambíciókkal telten hazatérő bánáti sváb mérnök – Georg Trautmann – alakján keresztül Magyarország politikai viszonyait járja körbe az 1905/06-os kormányzati válság idején, különös tekintettel az erőszakos magyarosítás folyamatára. Az erkölcstelen és tarthatatlan közállapotokat – állatorvosi ló gyanánt és nem is titkolt ellenszenvvel – bemutató regény terjesztésében a rendszeresen hazalátogató egyesületi tagok fokozott elszántsággal közreműködtek. Tették ezt annak ellenére, hogy a hatóságok fellépését követően[56] a mű puszta birtoklása is pángermán aknamunkának minősült, s az elkobzásával járó rendőri akciók nyomán büntetőeljárásra lehetett számítani.[57]

A másik példánk is azt bizonyítja, hogy szabad mozgását a diákság intenzív propagandatevékenységgel igyekezett összekötni. Egy Budapest közelében (Pomázon) élő német öntudatú író, Otto Hermann Krause ugyanebben az évben, 1907-ben készítette el (persze névtelenül, mert az illető a magyar pénzügyminisztérium hivatalnoka volt) a *Deutschungarischer Katechismus* című propagandairatot.[58] A fedlapján mezőgazdasági gépek katalógusának álcázott füzetecske[59] kérdés-felelet játék formájában próbálta elősegíteni a német parasztság öntudatra ébredését. A 104 kérdés/felelet-párt[60] tartalmazó, 31 oldalas füzet Bécsben jelent meg (kinyomtatását Steinacker közvetítésével az Alldeutscher Verband finanszírozta), és azt 1908/09 telén – mintegy 15 ezer példányban – épp a német egyetemi hallgatók terítették szét az országban.[61]

55 A regény keletkezéstörténetéhez és politikai motivációihoz ld. V. Windisch Éva: Egy század eleji kulcsregény és politikai háttere. *Filológiai Közlöny*, 12 (1966). 446–462.

56 Az 1908. április 3-án (1908/37.023 sz. alatt) kiadott „Körrendelet a m. kir. fővámigazgatóhoz, valamennyi m. kir. pénzügyigazgatósághoz és vámhivatalhoz" a következő egyértelmű utasítást tartalmazta: „Tudomásulvétel és miheztartás végett értesítem, hogy a m. kir. belügyminister úr a Wien- és Leipzigban 1908. évben kiadott „Götzendämmerung. Ein Kulturbild" című könyvtől, valamint az ezen könyv megrendelésére szétküldött levelező lapokra összehajtott nyomtatványtól a postai szállítási jogot a magyar szent korona területére nézve megvonta." *Pénzügyi Közlöny*, 1908. április 20. 470. – A kereskedelemügyi miniszter által kiadott postai rendeletek tára (április 7-ével keltezett 28.824 sz. alatt) már a „Lefoglalandó sajtótermék" kategóriában listázza a regényt. *Posta és Távirda Rendeletek Tára*, 1908. április 16. 171. – Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter kitiltó határozatáról a napisajtó is beszámolt: Kitiltott nemzetiségi regény. *Budapesti Hírlap*, 1908. április 26. 9.

57 Sajtóhírekkel rendelkezünk arról, hogy ifj. Hesz Frigyes újvidéki vendéglőst letartóztatták, mert a nála tartott házkutatás során 8 példányban ráleltek a „Götzendämmerung"-ra (és más, a helyi németek szervezésére utaló dokumentumokra), s ez alapján bizonyítottnak látszott, hogy ő áll „a bácskai pángermán mozgalom élén". Pángermán-párt. *Az Ujság*, 1912. január 19. 5. – A bácsmegyei pánszláv mozgalom. *Pesti Napló*, 1912. január 19. 10. – A nyár folyamán már az ítéletről – 4 hónapi államfogház és 200 korona pénzbüntetés – is beszámol a sajtó (Hesz helyett Hess alakban szerepeltetve az elítélt nevét). A kikölcsönzött könyv. *Népszava*, 1912. július 25. 9. – 1926-ban aztán Adam Müller-Guttenbrunn műveit „magyarellenes beállítottságuk miatt" végleg betiltották Magyarországon. Vö. Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonatkozásai. *Történelmi Szemle*, 35 (1993). 3–4. sz. 259–276, 271. – Hess mozgalmi tevékenységét (az 1906 decemberében létrehozott Magyarországi Német Néppárt számára már 1907-től megkísérelt bácskai tagszervezeteket létrehozni) a korabeli sajtóhírek mellett visszaigazolja mind a szakirodalom (Riedl, 1970. 45.), mind pedig az, hogy 1912-es, illetve 1916-os levelei alapján dokumentálhatóan kapcsolatban állt a német mozgalom spiritus rectorával, Steinackerrel. IDGL, Steinacker-hagyaték, XXXVI.48, illetve XL.67 (1). [A korábban említett névalak kapcsán ugyanakkor érdekes adalék, hogy német öntudata ellenére ő maga is a magyaros írásmódú „Hesz" alakot használta e leveleiben.]

58 Krause (1870–1910) személyéről a katekizmust (újra) kiadó – s remek bevezető tanulmánnyal ellátó – Harold Steinacker [Edmund Steinacker fiáról van szó – O.L.] csak az alapvető életrajzi adatokat tudta összegyűjteni. Vö. Der Deutschungarische Katechismus von 1907. *Südostdeutsches Archiv*, 2 (1959), 48–89, 60. – Azóta ld. Ginder, Paul: Vom Leben und Wirken des Otto Hermann Krause (1870–1910). In: Uő.: *Ungarn und Deutsche. Aufsätze zur donauschwäbischen Geschichte und Kulturgeschichte.* Budapest, LDU, 1999. 120–126. – Levelei tanúsága alapján Krause már 1905 óta kapcsolatban állt Steinackerrrel, ami egészen a haláláig megmaradt, s majd 1911 legelején, Krause Ottóné két magyar nyelvű levelével zárul. A kapcsolat 1907/8 fordulóján – nyilván a katekizmus kiadása körüli szervező munka okán – vált kifejezetten intenzívvé (Krause a leveleit ekkoriban a magyar hatóságok megtévesztése céljából gyakorta Fräulein Olga Urbanek számára adresszálta). Közel 40 levele maradt fenn. IDGL, Steinacker-hagyaték, III. (10 db); V. (1 db); XXX. (27 db).

59 *Müller & Hagemann Fabrik landwirtschaftl. Maschinen. Neve Patent-Dampfdreschmaschinen, Elevatoren, Reheinsäemaschinen, Gras- u. Getreidemäher etc.* Wien, D. n. [1907.] (A továbbiakban: *Katechismus*, 1907.)

60 Néhány példa jól illusztrálja a képzetlen paraszti sváb népesség számára is értelmezhető „tananyagot": Mi az, hogy Deutschungar? Minden német, aki Magyarországon született, az Deutschungar. – Magyarország mindig a magyaroké volt? Nem, az ország illetve egyes részei egykor Pannónia, Avarföld voltak, később az Ostmarkhoz tartoztak, s így Magyarország évszázadokon át német volt. […] – Miért veszítették el a németek? A butaságuk és a viszálykodásuk miatt. – A magyarok ázsiai kultúrát hoztak magukkal? Nem, mindent, amit ma kultúraként bírnak, a németeknek köszönhetik. – Hogyan keletkeztek a városok Magyarországon? A németek alapították azokat. […] – Az országban élő nemzetek egyenjogúak? Törvény szerint igen, de a törvényt nem tartják be s mindenütt a magyar nyelv és a magyar faj élvez előnyt. – Az ungarisch és a magyarisch ugyanazt jelenti? Nem, az Ungarn az országra vonatkozik, a Magyaren egy fajra, egy népre, mely ebben az országban más nemzetekkel együtt él; [hasonlóképp, mint a több nemzet által lakott Svájcban, Ausztriában, vagy Belgiumban]. – Helyesen nevezik magyar nyelven az Ungarn országnevet „Magyarország"-nak? Nem, mert ez az ország mindnyájunké, ezért magyarul „Ungarország"-nak kellene nevezni. Ha a magyarok Magyarországot mondanak, ez azt jelenti, hogy ott csak magyarok élnek, pedig csupán a lakosság egyharmada magyar. – Lehet-e egy német jó hazafi? Igen, sőt még jobb, mert a magyar csak szónokol és politizál […], a német viszont dolgozik, tehát ő jobb hazafi, mert hasznára van a hazának. Vö. *Katechismus*, 1907. 1–4., 7.

61 Steinacker a „Mueller und Hageman[n]s Maschinenkatalog" célközönségének kiválasztásában is részt vállalt javaslataival. Hagyatékában két általa (Dr. K. Scheimpflug álnéven) írott levél is található (Wien, 1908. január 7-i, illetve Wien, 1908. február 20-i datálással), amelyek egy-egy 38 és 16 névből összeállított listát tartalmaznak, a ciszlajtániai véleményformálók mellett szombathelyi, pozsonyi, soproni személyiségekkel. (Érdekes adalék, hogy a két soproni név egyike „Storno kéményseprő-mester és festő" volt. Nem tudni, Steinacker birtokában volt-e az információnak,

Ugyanakkor persze e konspiratív ténykedést kiegészítve a közvetlen szülőföldön sem hiányoztak a látványos és demonstratív, nagy tömegeket megmozgató, így az egyszerű néppel való találkozást lehetővé tevő események. 1902 nyarán (augusztus 10.), a hasonló bécsi rendezvényt követően, odahaza, a bánáti Versecen is Lenau-ünnepséget rendeztek,[62] a költő szülőfalujában pedig – a Torontál vármegyei Csatád községben – szoborállító akciót kezdeményeztek. Ennek politikai háttércéljait illetően a magyar közvélemény elég markáns prekoncepcióval rendelkezett, nem véletlen foglalkozott vele – már előre – az országos sajtó.

A *Budapest Hírlap* „Lenau és a német izgatás" című nyár eleji vezércikke abból indul ki, hogy Strehlenaui Niembsch Miklós [Lenau] a magyar szívekben is büszkeséget vált ki, hisz „legmegragadóbb dalai azok, a melyeket a magyar nép, a magyar puszta és a magyar zene szenvedélyes szeretete" ihletett, ezért eleinte a magyar közvélemény is „rokonérzéssel fogadta a csatádiak mozgalmát" neves szülöttük emlékének megörökítésére. Időközben azonban lezajlott a bécsi hallgatói egyesület Lenau-ünnepsége, a diákság mellett „foglalkozásszerű" alldeutsch ügynökök részvételével. A rendezvény „[...] megnyitó beszédét egy magyar [értsd: magyarországi] tanuló mondotta. »Mi magyarországi németek híven ragaszkodunk nemzetiségünkhöz és hazánkhoz és dacolni fogunk az erőszakos és alattomos kísérletekkel, a melyek segítségével ki akarnak minket vetkőztetni német voltunkból. Szent jogunk azért, hogy ünnepeljük a német költőt, a ki közülünk született és mindig híven ragaszkodott a hazájához.«" Az alaphangulat megteremtése után szólalt meg „valami Müller-Guttenbrunn nevű úr", aki számos igen vitatható kijelentést tett. Emlékeztetett rá, hogy „Mária Terézia császárné biztosította a lotaringiai parasztokat, hogy a Bánságban megmaradhatnak németeknek", s kijelentette azt is, hogy „[...] Lenau soha sem tudott volna elképzelni egy magyar nemzeti államot, mely német polgárait kevesebbre becsüli, mint a magyarokat." Szerinte „a költő német szülőfaluja [...] ismeretlen okból viseli a (magyar) Csatád nevet". A percekig tartó viharos taps a lap szerint hűen tükrözte a hallgatóság lelkületét, és azt is megmutatta, hogy „az alldeutsch izgatás a költő tiszta emlékét a propaganda eszközévé akarja lealacsonyítani", s ezzel együtt „[...] az augusztus 13-diki emlékavatás alkalmából, az irodalmi ünneplés ürügye alatt, be akarja csempészni hozzánk az idegen, magyarfaló, literátus csőcseléket [...]." A szoborállítás fő kérdése valójában tehát az, hogy „a magyar-barát költő monumentuma, vagy alattomos és országbontó törekvések kőbevésett szimbóluma"

hogy id. Storno Ferenc már az előző évben meghalt, fiai közül pedig az ifjabb Ferenc magyar érzelmű volt, míg Kálmánt építészként tartjuk számon.) IDGL, Steinacker-hagyaték, III.33 és III.34.

62 IDGL, Steinacker-hagyaték, XXX.323. Viktor Lunz levele Steinackernek. Wien, 1902. augusztus 2.

lesz fölépítve. „A derék csatádiakkal kezet fogva szívesen ünnepeljük a költő emlékét, a ki német nyelven, de magyar szívvel énekelte meg hazánkat. De hogy részben magyar pénzen, egy magyar vármegye földjén pellengér emeltessék a magyarságnak: azt minden áron meg kell akadályozni."[63]

A szülőföldjükre hazalátogató egyetemisták szerveztek más, a felszínen szintén kulturális profilú rendezvényeket is, például Schillerhez kapcsolódó megemlékezéseket (Ruma, India, Gyertyámos településeken), ugyanakkor a hallgatói egyesület a maga nyári összejöveteleit [Ferialfestkommers] is nem egyszer hazahozta (India, Ruma, Zimony, Versec).[64] Ezek a találkozók a komoly népiségpolitikai eszmecserék mellett gyakorta csaptak át (a mai diákság körében sem szokatlan) buli-hangulatú tivornyázásokba, polgárpukkasztó és a hatóságokat illetve a magyar érzelmű közösséget tudatosan hergelő közterületi randalírozásba, a mélyben zajló érdemi történéseket elfedve csupán így bekerülve a sajtóhíradásokba.[65] E nyári hallgatói összejövetelek súlyát ugyanakkor mégiscsak jelzi, hogy például a Versecen, 1911 nyarán rendezett találkozón az egyesület 35 (délvidéki, erdélyi, szlavóniai és nyugat-magyarországi) tagja mellett a Német Néppárt[66] komplett vezérkara megjelent Ludwig Kremling elnökkel az élen, és eljött az erdélyi szász Rudolf Brandsch, sőt még Ausztriából az idős Steinacker is.[67]

Az egyszerű falusi sváb nép elérésére azonban még a rendezvények és megemlékezések szervezésénél is hatékonyabb eszköznek bizonyultak a német nyelvű népka-

63 Lenau és a német izgatás. *Budapesti Hírlap*, 1902. június 2. 1.

64 Oberkersch, 1960/52. – Senz, 1977. 206.

65 1907 nyarán, a szerémségi India városában tartott nyári találkozó idején lehetett a sajtó által „botrányos esetnek", illetve „pángermán tüntetésnek" minősített kihágásokról olvasni. A magyar korona országaiból való német főiskolai hallgatók „valami mulatságot tartottak", s „a fiatalemberek ivásközben a német korcsmákban megtanult dalokat énekelték". Amikor azonban „a magyar himnuszt kellett volna énekelniök, vagy legrosszabb esetben [sic!] a horvátot, akkor a német Wacht am Rhein-t énekelték." Magatartásukkal látható mód „tüntettek a magyarság és a horvátság ellen". Mindez nagy „megütközést" keltett, úgyhogy „még a német nyelvű lapok is megrótták érte a tüntetőket". Pángermán tüntetés. *Pesti Napló*, 1907. augusztus 24. 12. – Pángermán diákok tüntetése. *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 24. 9.

66 Az „Ungarländische Deutsche Volkspartei" kapcsán Windisch, 1965. 51–58. – Senz, 1977. 98–115. – Senz, Josef Volkmar: *Geschichte der donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* München–Sindelfingen, Donauschwäbische Kulturstiftung, 1990. 169–176. – Senz, Ingomar: *Die Donauschwaben.* München, Langen Müller, 1994. 58–63. – Legújabban Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története. I–II.* Budapest, Argumentum, 2015. 132–141.

67 Az eseményről terjedelmes beszámolót hozott a német sajtó: Festkommers und Parteitag. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1911. augusztus 18. 3–4. – A következő lapszám is visszatért a témára, idézve Khuen-Héderváry miniszterelnök *Frankfurter Zeitung*nak tett nyilatkozatát („szó sincs itt semmiféle pángermanizmusról"). Vö. Zum Werschetzer Festkommers. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1911. augusztus 25. 4.

lendáriumok, melyek a hallgatói egyesület saját kiadásában 1904-től jelentek meg, s főképp a nép körében nagy tiszteletnek örvendő német szép- és közírók (köztük persze Müller-Guttenbrunn és Steinacker) öntudatépítő gondolatait terjesztették. Mindez a kívánatos ideológiai nevelés mellett gazdasági vállalkozásként is jövedelmező volt: tudván, hogy az egyszerű parasztemberek „házikönyvtárának" úgyszólván egyetlen darabja az azévi kalendárium szokott lenni, a perjámosi Alois Pirkmayer által nyomtatott és terjesztett *„Deutscher Volkskalender für die Länder der ungarischen Krone"* mintegy ötezer példányban megjelentetett 120 oldalas kötetei szép nyereséget termeltek – amin aztán a vállalkozó és a hallgatói egyesület 1/3–2/3 arányban osztozott.[68]

A századforduló számos kül- és belpolitikai eseménye abba az irányba hatott, hogy az „életben maradásért" vívott nemzetiségpolitikai küzdelmüket mindaddig hagyományosan egymástól elkülönülve vívó magyarországi német településterületek fölfedezzék az egymásra utaltság tényét és az egymásra támaszkodás parancsát. Nem véletlen, hogy az erdélyi szász politikai élet „Feketéknek" nevezett magyarbarát, alkalmazkodó, a fennálló kereteket nem bolygató, a budapesti parlamentben a kormánypárt soraiban helyet foglaló, s csakis a szűk, partikuláris szász érdekeket védelmező erői lassacskán elszigetelődtek a hazai német politikai palettán. Helyüket az 1890-es évek közepétől elfoglalták a Lutz Korodi és Rudolf Brandsch körül tömörülő, „Zöldeknek" nevezett radikális szász politikusok, akik a szász és a sváb különutas politizálás félretolását, az egységes magyarországi német „népközösség" létét hirdették, és patrónusokat keresve kézenfekvő módon jutottak el a délvidéki sváb mozgalom Bécs környékére kivándorolt apostolaihoz, akik jó ideje már ugyanezt vallották.[69] Ám e belső fejlemények mellett külső példák is ebbe az irányba mutattak. Berlinben (és Lipcsében is) az addig elkülönülten szervezkedő erdélyi szász és délvidéki sváb egyetemisták közös szervezetben egyesültek. Ugyanez Berlinben – a szűk egyetemista közegen túl – az ott élő magyarországi németek szélesebb társadalmi bázisán is megvalósult: a „Verein der Siebenbürger Sachsen in Berlin" – lokális szemléletmódját imígyen kiterjesztve – 1909 nyarán a nevét „Verein der Deutschen aus Ungarn"-ra változtatta.[70]

Nyilván e példák is hatást gyakoroltak, amikor 1910 márciusában – a magyarországi sváb hallgatók bécsi egyesületének tízéves fennállása alkalmából rendezett ünnepségen – az erdélyi szász egyetemistákat tömörítő testvérszervezet testületileg csatlakozott a sváb hallgatói közösséghez.[71] Ettől kezdve tehát csakugyan együttesen alkották a magyar korona országaiból való németek hallgatói egyesületét, mely ily módon csaknem megduplázódott taglétszámmal, mintegy félszáz egyetemistát tömörített. Az *Akademische Blätter*, a szász hallgatói szervezet addigi orgánuma, immáron a „Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone" hivatalos lapjává vált, s az év őszétől az *„Organ der deutschen Hochschüler aus Ungarn"* alcímet viselte.[72] Egyidejűleg az egyesület külsőségeiben is változás állott be. Módosították a szabályzat és az eskü szövegét, amelybe ekkor került be, hogy a tagság egyebek mellett azon fog munkálkodni, „[...] hogy a német egység és népközösség gondolata magyarországi népünk térben és gondolkodásban egymástól elválasztott fiaiban teljes győzelemre jusson [...]." Az erdélyi szász egyetemisták e lépése egyben azt is bizonyította, hogy a hazai német politizálásban mind nagyobb szerephez jutó Rudolf Brandsch és a „zöldszászok" koncepciója magával ragadta (egyben radikalizálta) a fiatal német értelmiséget, mely előreláthatóan a jövő német nemzetiségi politizálásának letéteményese, vagyis az új hazai „német politikai elit"

68 Oberkersch, 1960/52. – Senz, 1977. 206.

69 Az erdélyi szász politika radikalizálódása kapcsán Roth, Harald: *Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen" 1918/1919.* München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1993. 17–23. – Cziráki Zsuzsanna: *Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet.* Kozármisleny, Imedias, 2006. 156–163. – Egry Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. *Múltunk*, 2003/2. 112–158. – Uő.: Egység és válság. A szász nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. *Pro Minoritate*, 2003/4. 22–34. – Orosz László: Adalékok a két világháború közötti erdélyi szász politikai gondolkodáshoz. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján.* Szerk. Anka László–Hollósi Gábor–Tóth Eszter Zsófia–Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS, 2016. II. kötet. 123–137, 123–126.

70 Senz, 1977. 206–207. – Az egyesület közgyűlésén történt határozatról a délvidéki német nyelvű sajtó is beszámolt: Ein Verein der Deutschen aus Ungarn in Berlin. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1909. július 16. 4.

71 Az egyesülésben különleges érdemei vannak a sváb hallgatói egyesületet 1910-ben elnöklő Stephan Kraft jogászhallgatónak, akit az (ekkor 45 főnyi) tagság az április 11-i tisztújító ülésén választott meg vezetőjéül. Vö. Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Länder der ungarischen Krone in Wien. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1910. április 29. 5. – Kraft már a II. világháború után – Balduin Saria által – közzétett visszaemlékezésében így ír minderről: „A bécsi szász hallgatótársaimhoz intézett szenvedélyes felhívásom, mely össznémet alapon álló testvéri összefogásra szólított fel a magyarországi német ifjúság elnemzetietlenedése elleni harcban, azzal az örömteli sikerrel járt, hogy az erdélyi főiskolások feloszlatták régi szász hallgatói egyesületüket és egyesültek a svábokkal a »Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone« keretében. [...] Ügyünk ezzel sokat nyert, mivel a bölcs és körültekintő erdélyi szászokat immáron a szász egyetemi ifjúság is nyomás alá helyezte, hogy a többi [értsd: Erdélyen kívüli] magyarországi németekkel szolidaritást vállaljanak a német ifjúság szisztematikus elnemzetietlenítése elleni harcban." Vö. Saria, Balduin: Stephan Kraft und die Gründung der Deutsch-ungarischen Schulsstiftung. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 1959/4. 185–189, 187. (A továbbiakban: Saria, 1959.) [A forrásközlemény Kraft Sariához írott 1954. július 26-i levelét publikálja.]

72 Bericht über die Vereinstätigkeit im Studienjahre 1909/10. *Deutsch-Ungarn. Mitteilungen des Vereines zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn*, I. évf./1. füzet [1912. február 1.]. 14–15., 15. – A március 18-i jubileumi ünnepség és a két hallgatói egylet egyesülése kapcsán: uo. 14.

lesz. A bécsi példa pedig ragadósnak bizonyult. A délvidéki német sajtó[73] már a következő év elején arról számolt be, hogy a tanulmányaikat a magyarországi felsőoktatásban folytató (a nemzetiségi politizálástól mind-addig distanciát tartó) német egyetemisták is mozgolódni kezdtek: egy Otto Mayer nevű medikus-hallgató Budapesten „deutschnational" szellemiségű asztaltársaságot alakított.[74]

A bécsi hallgatói egyesület tevékenységének egy másik fontos szegmensét alkotta (az alapvetően politikai célzatú propagandatevékenység mellett) az a széleskörű szervező és előkészítő munka, mely a tehetséges délvidéki sváb gyermekeket – alapszintű tanulmányaik végeztével – a magyarosítási tendenciáknak sikeresen ellenálló erdélyi szász középiskolákba igyekezett irányítani. Az ötlet maga – melynek inkább spontán mint szervezett előzményei még az előző évszázad végére nyúlnak vissza, ám megfelelő anyagi eszközök híján a paraszt-szülők nem tudták azt finanszírozni – az egyesület 1907-es indiai (Szerémség) nyári gyűlésén nyert kidolgozást. Eszerint költségeik fedezésére a kiválasztott diákok ösztöndíjat kapnának, s valamelyik erdélyi szász gimnázium mellett akár még egy „délvidéki sváb diákotthon" (Konvikt) létesítése is szóba jöhetne. Mindezt fedezni egy alapítványból lehetne, amelybe az ügyet felkaroló hazai német települések fizetnének be tartósan évi 10 koronát. A lelkesedést hűen tükrözi, hogy már magán a gyűlésen sikerült 503 koronát összekalapozni India, Ruma, Ó-Pazova, Vinkovci, Jarmina, Bulkesz, Hódság, Bresztovác, Pancsova, Zimony, sőt Belgrád jelenlévő képviselőitől.[75] Noha az akció átmenetileg elakadt (a terv – s egyben az egyesület – egyik fő motorja, Stephan Kraft jogászhallgató katonai szolgálatra behívása miatt), 1910-ben mégis sikerült az első sváb diákokat – hét bácskai parasztgyereket – elhelyezni Erdélyben.[76]

[73] A hazai német sajtóról áttekintést ad SEEWANN, Gerhard–PORTMANN, Michael: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa.* Ulm, Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2018. 148–152. – Ld. még KRISCHAN, Alexander: *Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender, 1771–1971.* München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1987. 7–14., a délvidéki „deutschnational" lapok kapcsán 11–12.

[74] Tischgesellschaft deutscher Hochschüler Ungarns in Ofenpest. *Deutschungarischer Volksfreund,* 1911. január 13. 3. – A századforduló Budapestjén egy népiségi célokat követő német hallgatói mozgalom persze nem tudott mélyebb gyökeret verni: „[...] a budapesti sváb főiskolások körében is német élet bontakozott ki; s ez Zágrábban sem volt másként. Az általános viszonyok azonban sem a magyar, sem a még fiatal zágrábi egyetemen nemigen voltak alkalmasak e hallgatók szervezeti összefogására." Vö. OBERKERSCH, 1961/1–2.

[75] IDGL, Steinacker-hagyaték, XXX.113, Stephan Kraft levele Steinackerhez, India, 1907. augusztus 3. – A gyűlésről az egyesület jegyzője, Ernst Waidl ad Steinackernek alapos beszámolót szeptember 10-i levelében, amelyből részletesen idéz SENZ, 1977. 208.

[76] Kraft visszaemlékezése szerint az első hét kisdiákot ő – mint a hallgatói egyesület feje – személyesen kísérte az 1910/11-es tanév indulásakor Erdélybe, ahol – az épp akkor a magyar országgyűlésbe megválasztott – Rudolf Brandsch segítségével a nagyszebeni, medgyesi és segesvári szász középiskolákban helyezte el őket. Vö. SARIA, 1959. 188. – Az akció a kezdetétől, 1910-től, a monarchia összeomlásáig, 1918-ig, „nagyjából 100 fiatal svábnak tette lehetővé, hogy Erdélyben német középiskolába járhasson." Vö. OBERKERSCH, 1960/52.

A támogatók között ekkorra már ott találjuk a németországi és ausztriai pángermán egyesületeket is. Kimondottan nekik szólt, az ő áldozatvállalásukat kívánta felébreszteni a hallgatói egyesületet 1910-ben elnöklő[77] Stephan Kraft a magyarországi német népi öntudat kifejlődésének lassúságát megmagyarázó, s egy saját sváb értelmiségi réteg kinevelését előrevetítő 12 oldalas programirata.[78] Ebben egyebek közt azt bizonygatja, hogy Erdély német gimnáziumainak használata a legkézenfekvőbb és egyben a leggyorsabb megoldás. Az innen kikerülő, immár német öntudatú ifjak közül akár már 30–40 is elegendő lehet ahhoz megyénként, hogy adott esetben (pl. egy választási küzdelemben) politikailag is kedvező elmozdulások következzenek be. Száz sváb ifjú erdélyi taníttatásához – évi 200–250 márkás ösztöndíjjal kalkulálva [márkával, hisz németországi körökhöz szól az irat!] – viszonylag kis összeg, mindössze 20–25 ezer márka volna szükséges, persze nyolc éven át biztosítva.[79] Márpedig mindez nem csupán a magyarországi németség, de akár Berlin számára is óriási nyereséggel jár. „A sváb kolonisták csodálatos népi ereje, [...] megszabadítva az idegen bűvölet alól és saját nemzeti célok mentén befogva, fölöttébb erős támaszt nyújt a német kulturális és gazdasági befolyás kiterjesztéséhez a Dunamedencében, s egyben a legjobb biztosítékot arra, hogy Magyarország tartósan a német hatalmi tömbhöz kötődjön, a magyarok pedig a Bismarck-féle német–magyar sorközösség-gondolat jegyében a szlávok ellen forduljanak."[80] A pángermán

[77] OBERKERSCH, 1960/52.

[78] KRAFT, Stephan: *Denkschrift über die Möglichkeit, die deutschungarische studierende Jugend einer ferneren Magyarisierung zu entziehen.* Wien, 1911. (A továbbiakban: KRAFT, 1911.) – Az ifjú jogászhallgató a „vér szavára" [„Stimme des Blutes"] hivatkozva kéri a megsegítését azoknak a sváb telepeseknek, „[...] akik nem is oly rég hagyták el a német anyaföldet, ám mégis oly sok évig, teljesen elfelejtve, a Mutter Germania mostohagyermekeivé lettek [...] a németségük megtartásáért vívott kemény harcban." Az egyesületek illetve magánszemélyek részéről érkező pénzbeli támogatást a „Zentralbank deutscher Sparkassen" bécsi (I. kerületi) fiókjába kéri továbbítani a „Deutschungarische Schulstiftung" számlájára. KRAFT, 1911. 11. és 12. – A *„Denkschrift"* szövegének közzététele a *Lymbus*-ban (e sorok írójától) folyamatban van.

[79] KRAFT, 1911. 10.

[80] KRAFT, 1911. 8. – E sorsközösség gondolata – igaz, egyenlőtlen felek együttműködéseként – a századforduló német külpolitikai gondolkodásának szilárd építőköve volt. Bismarcknak tulajdonítják a mondást, miszerint „a Duna és a Kárpátok között élnek a magyarok. Számunkra ez ugyanannyit jelent, mintha németek laknának ott, hiszen az ő sorsuk a miénkhez kapcsolódik: velünk együtt élnek tovább, vagy buknak el." Vö. IFJ. BERTÉNYI Iván: Szövetség életre-halálra vagy érzelemmentes érdekközösség? A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig. In: *Újrakezdések krónikája. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok.* Szerk. UJVÁRY Gábor–PRÖHLE Gergely. Budapest, Corvina, 2001. 31–56, 54. – Ld. továbbá SCHÖDL, Günter: Ungarns „Deutsche Bewegung" und mitteleuropäische Politik am Vorabend des Ersten Weltkrieges. *Südostdeutsches Archiv,* 17/18 (1974/75). 108–129. – Bismarck inkább fékező, a túlzó pángermán körök igényeit tompító, Magyar-

törekvéseket a pánszláv veszélyre hivatkozva támogatni; mindez a németországi célközönség szemében tudhatott valamelyest szimpátiát kiváltani, a sérülékeny pozícióit óvó magyar politikai elit szemében azonban aligha erősítette a sváb népi önvédelem iniciatíváját.

A *németajkú* középiskolai ifjúság *német érzelművé* nevelése érdekében a hallgatói egyesület kezdeményezésére megindult adománygyűjtés révén befolyó tőke számára egy alapítvány („Deutschungarische Schulstiftung") jött létre,[81] melynek kezelését kezdetben a hallgatói egyesület és a Német Néppárt közösen látta el, ám nemsokára (1911 februárjában, Bécsben) egy testület állt fel e célból, a „Deutschungarischer Kulturrat".[82] Elnökké az „Erzschwabot", Adam Müller-Guttenbrunnt, az adminisztratív feladatokért felelős jegyzővé pedig az egyetemi ifjúságot képviselő Bruno Kremlinget választották.[83]

Ezzel vált teljessé a hazai németség nemzeti öntudatra ébresztése és átfogó politikai mozgalmának kiépítése érdekében elindított számos lokális kezdeményezés közül a Bécs vonzáskörzetében csoportosuló erők (egymással szorosan összefonódó) hálózata. A hallgatói egyesület működése, mint láttuk, már a századfordulón – tény-

ország állami stabilitását aláaknázni semmi esetre sem akaró politikai koncepciójával, illetve az egymáséval sem feltétlenül harmonizáló németbirodalmi és osztrák nagynémet szervezetek törekvéseivel kapcsolatban ld. Tokody Gyula: A pángermánizmus és a dualizmuskori Magyarország. *Történeti tanulmányok [A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa]*, IX (2001). 45–61, különösen 47–48. (A továbbiakban: Tokody, 2001.)

81 Az alapítvány – annak kezdeményezője, Kraft szavaival – „[…] átvette a sváb nevelésügy intézését a szász iskolákban, egészen a szerencsétlenséget hozó 1918-as évig [Unglücksjahr 1918]. […] Ha nem jött volna az első világháború, s vele az Osztrák–Magyar Monarchia szétverése, úgy a dunai térség fenyegetett németsége a maga nemzeti, kulturális és politikai emancipációjához ezen az úton eljutott volna." Saria, 1959. 188. – Ld. még Senz, 1977. 212–219.

82 Gruber, Ferdinand Ernst: Der Deutsch-ungarische Kulturrat. *Südostdeutsches Archiv*, 3 (1960). 106–127. (A továbbiakban: Gruber, 1960.)

83 A testület személyi hátterét világosan láttatja az első – már március elején – lebonyolított ülése, ahol mindenki jelen volt, aki a magyarországi németség új szemléletű politikai mozgósításában bármilyen szerepet vállalt. A nagy öregek, Steinacker és Müller-Guttenbrunn, a szervezés motorjaiként működő egyetemisták, Kraft és Kremling, az erdélyi szászokkal való kapcsolat megtestesítője, Rudolf Brandsch, a délvidéki sváb mozgalmat összefogó Német Néppárt vezetői, Ludwig Kremling és Eduard Rittinger, a nyugat-magyarországi németeket megjelenítő Karl Wollinger, az Alldeutscher Verband neves publicistái, Paul Samassa és (az erdélyi szász) Lutz Korodi, továbbá a bécsi VDU elnöke, Josef Patry. – A „Kulturrat" üléseinek iratanyaga Roderich Müller-Guttenbrunn (az „Erzschwab" legfiatalabb fiúgyermeke) hagyatékában fennmaradt. Vö. Gruber, 1960. 106. – A hallgatói egyesület itt említett két tagjának (Kraft és Kremling) működése kapcsán számos dokumentumot tartalmaz a bácskai sváb származású Franz Hamm – nemzetisége képviseletében a belgrádi majd a budapesti parlament tagja, utóbb a kitelepített németek NSZK-beli szervezeteinek motorja – hagyatéka, amit szintén a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (IDGL) őriz.

legesen 1900-ban, formailag már 1899-ben – elindult. Valamivel később, 1907 legelején állt fel egy temesvári újságíró, Nikolaus Wehner vezetése alatt a bécsi „Schwabenverein" – hivatalos nevén a „Verein der Banater Schwaben is Wien" –,[84] mely a császárvárosban honos délvidéki svábokat kívánta összefogni és gyökérverésüket segíteni, miközben az otthoniakkal való lelki közösség fenntartására rendezvényeket, társasági összejöveteleket, dalárdát, egyesületi könyvtárat szervezett. Tevékenysége alapvetően karitatív volt, a tagok pedig rászoruló sváb földijeiket a kapcsolati tőke mellett még anyagi támogatásban is részesítették (különösen már a háború idején a frontról visszatérőket), ugyanakkor erős közösségtudatuk inkább apolitikus jellegű volt; a szakirodalom szerint a szervezet „a német mozgalmon belül nem játszott szerepet".[85]

Ugyanez év tavaszán azonban egy épp politikai téren igen aktív, radikális szervezet is létrejött Bécsben, melynek alakuló ülésén a hallgatói egyesület demonstratív módon testületileg részt vett,[86] az idős Steinacker pedig be is lépett.[87] A „Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn" (VDU) – megszületéséről a *Pester Lloyd* is beszámolt[88] – az osztrák Schönerer „deutschnational" és „alldeutsch" eszméinek követőjeként a magyarországi németség népi állományának megóvása és nemzeti öntudatának felébresztése mellett további fontos céljának tekintette a mintegy 350 ezernyi németnek otthont adó Nyugat-Magyarország elszakítását és az osztrák birodalomfélhez csatolását.[89] Az egyesület – harcos elnöke, Josef Patry[90] és lapja, az 1912 óta megjelenő *Deutsch-Ungarn* révén – az érdekképviselet kimondottan konfrontatív irányát képviselte. A pángermán uszításon túlmutató társadalmi kapcsolatai azonban nemigen voltak Magyarország irányában,[91] így sem ő, sem a pángermán

84 *Die Donauschwaben zwischen gestern und heute. Festschrift zur Fünfzig-Jahr-Feier des Schwabenvereins Wien.* Szerk. Britz, Nikolaus. Wien, Hauptverein der Donauschwäbischen Landsmannschaft in Wien, Niederösterreich und Burgenland, 1957.

85 Senz, 1977. 198.

86 Német propaganda. *Az Ujság*, 1907. március 13. 3.

87 Így a szervezet közgyűlésére is meghívót kapott. IDGL, Steinacker-hagyaték, IV.391.

88 Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Oesterreich [a cím hibás, helyesen: in Ungarn – O.L.]. *Pester Lloyd. Abendblatt.* 1907. március 12. 4. – A budapesti német nyelvű napilap a bécsi egyesület Magyarországra küldött felhívását látva azonnal veszélyt kiáltott: Die pangermanische Agitation in Ungarn. *Pester Lloyd. Morgenblatt.* 1910. május 13. 4.

89 Josef Patry: Westungarn zu Deutsch-Österreich. *Alldeutsches Tagblatt*, 1906. június 17. 1.

90 Az egykori bécsi népiskolai tanár érdemeit („Wegbereiter des Heimkehrs des Burgenlandes") ma emléktábla őrzi az osztrák fővárosban, egykori Schulgasse-i lakóháza falán. – A Steinackerrel való együttműködésük vonatkozásában ld. IDGL, Steinacker-hagyaték, I.33 (44), Brief und Aufruf vom „Vereine zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn". Wien, 1909. október 11.

91 Jól jelzi ezt, hogy a szervezet „mintegy 1800 tagjából 1400 a magyar határokon kívül élt". Vö. Tokody, 2001. 54.

stigmát (egyebek mellett a vele való partnerség miatt) magára vonó Német Néppárt[92] nem lelt szimpátiára az elvitatott Nyugat-Magyarországon. A magyarországi sváb politikai élet bécsi kvartettjének negyedik csápjaként tekinthetünk a föntebb bemutatott „Deutschungarischer Kulturrat"-ra, mely 1911 legelején – épp az egyetemi ifjúság hathatós közreműködése nyomán – szerveződött meg.[93]

E sokkarú, összefonódó szerveződés, a maga mintegy félszáz német egyetemistájával, s persze a hallgatói egyesületet belülről – tiszteletbeli tagként, „öregúrként" – illetve kívülről támogató patrónusok táborával, valamint a politikai harcot az egyes magyarországi településterületeken (egyebek mellett a Német Néppárt vezérkarában) folytató aktív politikusok közösségével, együttesen mintegy száz főnyi képzett és elkötelezett német értelmiségit tudott a soraiba gyűjteni.[94] Tömegbázisként e nagyságrend nyilván kevés lett volna, azonban politikai vezérkarként, a szerveződőben lévő német nemzetiségi mozgalom irányító elitjeként mindez igenis figyelemreméltó eredmény. Különösen annak fényében, hogy az ő kitermelésükre irányuló szisztematikus munka a többi magyarországi nemzetiség hasonló mozgalmához képest jelentős fáziskéséssel, csupán a századfordulón vette kezdetét.

A hallgatói egyesület léte s tevékenysége kulturális és persze politikai tekintetben is nagy fontossággal bírt. Ám még nagyobb volt a jövőbe mutató hatása. A népi öntudatukban mindaddig visszamaradott dél-magyarországi svábok e fiatal értelmiségi rétege valódi szellemi elitté vált, felismerte a maga felelősségét, és beleszólást követelt népe sorsának alakításába. Erre ugyan érdemben csak 1918 után kerülhetett sor, amikor az impériumváltás mellett a nemzetiségi vezérkarban is váltás – generációváltás – zajlott le, és az ekkor beérő, harcosabb, a népi elkülönülésre és önszerveződésre nagyobb súlyt helyező sváb politikai garnitúra lépett atyái örökébe. Legalábbis a magyar múlttal szakító délszláv és román utódállamokban, mert a csonka Magyarország német nemzetiségi mozgalmában csak a '30-as évek közepére tört utat magának a feltörekvő radikális fiatal német generáció, csupán ekkor leszámolva a dualizmus korából megörökölt „hungarus" és „deutschungar" identitással. A mintát azonban ők is a századfordulón szerveződő, a német öntudatot büszkén felvállaló fiatal értelmiségi körtől, részben az itt tárgyalt német hallgatói egyesülettől kapták.

92 A párt céljaihoz ld. Programm der Ungarländischen deutschen Volkspartei. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1907. március 15. 1–2.

93 A Bécs vonzáskörzetében szerveződő magyarországi német mozgalmi háló jelenlétére rámutat Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth, 1989. 29.

94 Senz, 1977. 211–212. – A szerző a német mozgalmat vivő gárdát „legalább 120 emberre" teszi.

Sági Éva

AZ I. VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A SELMECBÁNYAI BÁNYÁSZATI ÉS ERDÉSZETI FŐISKOLA HALLGATÓSÁGÁRA – RÖVID ÁTTEKINTÉS

Bevezetés

A M. kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola Selmecbányáról Sopronba költözésének évfordulói kapcsán igen sok írás megjelent magáról a költözésről, előzményeiről és hatásáról.[1] Korabeli visszaemlékezéseket is ismerünk szép számmal.[2] Az I. világháború hősi halottainak ifj. Sarkady Sándor állított emléket.[3] Több helyütt olvashatunk arról, hogyan maradt Sopron és környéke magyar, és milyen szerepet játszottak ebben a főiskolás hallgatók.[4]

1 Hiller István: Sopron harca a hajdani selmecbányai főiskola idetelepítéséért 1919-ben. *Soproni Szemle*, 1969/ 2. 97–106. (A továbbiakban: Hiller, 1969.) – Hiller István: Egyetemünk és Sopron városa. In: *Mindnyájan voltunk egyszer az Akadémián...Sopron, 1919–1969.* Szerk. Herpay Imre. Sopron, EFE, 1970. 25–48. – Szűts István Gergely: Selmecbánya gazdasága és társadalma az 1910-es években. *Soproni Szemle* 2019/3. 259–271. – Szögi László: A magyarországi felsőoktatás helyzete 1918 őszén. *Soproni Szemle* 2019/3. 272–281. – Sági Éva: A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola átköltözése Selmecbányáról Sopronba. *Soproni Szemle* 2019/3. 282–295. (A továbbiakban: Sági, 2019) – Tóth Imre: A menekülés fátuma. Sopron mint alternatíva 1918–1919-ben. *Soproni Szemle* 2019/3. 296-300. (A továbbiakban: Tóth, 2019.) – Dominkovits Péter: Thurner Mihály és a selmeci főiskola Sopronba telepítése. *Soproni Szemle* 2019/3. 301–305. – Orosz László: Klebelsberg Kunó és Sopron, 1920–1922. *Soproni Szemle* 2019/3. 306–313. – Ifj. Sarkady Sándor: A hallgatók szerepe a nyugat-magyarországi felkelésben és az azt követő eseményekben. *Soproni Szemle* 2019/3. 314–321. (A továbbiakban: Ifj. Sarkady, 2019.)

2 Soproni Egyetem Központi Levéltár (a továbbiakban: SOE KL) 2.c. 17. doboz: Soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola Rektori Hivatalának iratai, 691/1922: Popper József visszaemlékezése – Krug Lajos (szerk.): A selmeci Főiskola menekülésének története (Popper József bmh. feljegyzései alapján). *Bástyánk*, 1943/12. 2–5. – Szita Dezső: A Felvidéket nem lehetett volna védelmezni a csehek ellen. *Nemzeti Újság* 1931. április 5. 9–10. – Vitális György: Selmecbányától Sopronig – Szemelvények dr. Vitális István 1919-20. évi naplóiból és szakvéleményeiből. *Bányászattörténeti Közlemények* 2011. 133–166. – Lichner József: Az Alma Mater kálváriás útja Selmecbányától Sopronig.... (Szerk. M. Szilas Katalin–Szűts István Gergely). A Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Közleményei 60., Zalaegerszeg, 2019. (A továbbiakban: Lichner, 2019)

3 Ifj. Sarkady Sándor: *A Selmecbányai Főiskola hősi halott hallgatói (1914–1921).* Sopron, NymE, 2014. (A továbbiakban: ifj. Sarkady, 2014.)

4 Missuray-Krúg Lajos: *Tüzek a végeken.* Sopron, Selmeci Társaság, 2008. (3. változatlan kiadás. A könyv első kiadása megjelent 1930-ban.) – Papp István: Az első magyar proletárhatalom és

Ugyanakkor az eddigi publikációk többnyire a történéseket kutatták, kevésbé a történtek hatását a főiskola ifjúságára. A kutatások és visszaemlékezés-gyűjtemények másik része a diákélettel, a selmeci diákhagyományok átmentésével, megélésével, továbbélésével foglalkozik.[5] De milyen társadalmi helyzetű fiatalok jöttek a főiskolára tanulni a 20. század elején? Hogyan hatott rájuk a Nagy Háború? Milyen hatással volt a világégés arra, hogy honnan, milyen háttérből érkeznek az elsőévesek? A hadszíntéri szolgálat, vagy akár hadifogság után visszatérő hallgatók hogyan tudták folytatni tanulmányaikat, és hogyan segítették ebben őket tanáraik? Olyan kérdések, melyekkel az eddigi kutatások csak kisebb mértékben foglalkoztak.

A válaszokat korabeli elsődleges, levéltári források feltárása adhatja meg. Jelen tanulmány csak a kutatás kezdeti stádiumának részeredményeit mutatja be, a későbbi kutatások számos lehetőséget rejtenek.

Források, módszerek

Az imént felvetett kérdések két fő, módszertani szempontból eltérő, de egymással kapcsolatban lévő kutatási irányt fednek le. Az első kimondottan a hallgatókra vonatkozó adatokra irányul, a második fókuszában az oktatás áll. Mindkét kutatási terület fő kiindulópontját a Soproni Egyetem Központi Levéltárában őrzött iratanyag adhatja, melyet kiegészít más levéltárak forrásanyaga,[6] valamint a korabeli jelentések és statisztikák. Jelen tanulmány csak az első, kimondottan a hallgatóságra vonatkozó témakörre fókuszál.

a Sopronba került Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919-ben. *Soproni Szemle* 1969/1. 26–37. – Szemerey Tamás: A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Akadémia vázlatos története a Selmecbányáról való meneküléstől a soproni népszavazásig. *Soproni Egyetem*, 1996/szeptember (különszám). 2–19. – Orosz László: „Tudni fogjuk a jövőben is, mit vár tőlünk a Haza […]" a soproni egyetemi ifjúság és a nyugat-magyarországi területi kérdés. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 2. köt. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 53–71.

5 Ifj. Sarkady Sándor: *A Bánya-, Kohó- és Erdőmérnök-hallgatók Ifjúsági Köre Sopronban (1919–1948).* Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2017. (A továbbiakban: Ifj. Sarkady, 2017.) – *Selmeci-soproni diákélet: visszaemlékezések.* Szerk. Gál Péter József. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2019. – Perlaki Ferenc: *Selmeci hagyományok. Az Egyetemi Ifjúság részére 1954. nov. 26-án „Selmeci diákszokások" címen tartott előadás teljes szövege.* Kézirat, 2008. (fellelhető a Soproni Egyetem Központi Könyvtárában) – Perlaki Ferenc: *Hagyományok története.* Kézirat, 2008. (fellelhető a Soproni Egyetem Központi Könyvtárában) – *Hagyományaink.* Szerk. Igmándy Zoltán–Kárpáti László–Pintér Ferenc–Winkler András. Sopron, EFE, 1981.

6 Gondolunk itt a felettes hatóságok iratanyagaira, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őriz (MNL OL K. 184. Földművelésügyi Minisztérium, általános iratok), valamint intézményünk esetében szlovákiai levéltárakban (többek között a selmecbányai Bányászati Levéltárban) is lehetnek olyan iratok, melyek segítik a korszak történéseinek tisztázását.

A hallgatókra vonatkozó nyilvántartásokban változó mennyiségű és jellegű adatot rögzítettek az idők során. A M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola esetében a legértékesebb fennmaradt információforrást az ún. hallgatói törzskönyvek, más néven főkönyvek[7] jelentik, melyekben elsősorban a tanulmányok dokumentálására összpontosítottak. A törzskönyvek egy-egy évfolyamhoz tartozó hallgatók adatait tartalmazzák, így egy hallgató többnyire csak egy törzskönyvben található meg.[8] Társadalmi származásra utaló adatot sajnos csak az 1917/18-as tanévtől találunk a törzskönyvekben: ettől kezdve rögzítették a szülő/eltartó nevét és foglalkozását. Vallásra vonatkozó adatokat rendszertelenül 1905/06., rendszeresen az 1918/19. tanévtől találhatunk. A hallgatói törzskönyvekben található adatok alapján a Soproni Egyetem Központi Levéltára 2007 óta épít adatbázist, mely a jelen tanulmányban szereplő statisztikák forrását adja.

Értékes források az 1894/95-ös tanévtől[9] kezdve, évente megjelentetett hallgatói névsorok: ezeket saját használatra, valamint a felettes hatóságoknak küldendő adatszolgáltatás céljából készítették. E névsorok az adott évben a főiskolára járó, valamennyi hallgató alapadatait (név, születési hely és dátum, eltartó neve és foglalkozása, előtanulmány, vallás) tartalmazzák, szak és évfolyam szerinti bontásban.

Ezeket a forrásokat egészítik ki 1880-tól az erdészeti államvizsgák törzskönyveinek adatai,[10] a szigorlati nyilvántartások,[11] valamint 1934 és 1951 között a származási ívek.[12] További, töredékes adatokat nyerhetünk a főiskola tanácsülési jegyzőkönyveiből[13]

7 SOE KL 101.a. Hallgatói főkönyvek, 1861–1961.

8 Azért szükséges ezt leírni, mert más intézmények esetében bevett gyakorlat volt, hogy egy-egy évhez tartozó törzskönyv az összes, adott évben az intézményt látogató hallgató adatait tartalmazta. Ebben az esetben egy hallgatóról több adatsor is rendelkezésre áll, melyek jó esetben kiegészítik/megerősítik, rossz esetben cáfolják egymást.

9 A részletes hallgatói névsorokat egyrészt hivatalos belső használatra szánták, másrészt a felettes hatóságoknak küldték meg, tájékoztatásként. Megtalálhatók a Főiskola iktatott iratai között, SOE KL 1.c. Selmecbányai Erdészeti Tanintézet, Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia iktatott iratai, (1848) 1896–1918. – 2.c. Soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola Rektori Hivatalának iktatott iratai 1919–1934.

10 SOE KL 101.e. Államvizsga ügyek, 1878–1962.

11 SOE KL 101.d. Szigorlati nyilvántartások 1922–1951.

12 SOE KL 101.g. Származási ívek, 1934–1951.

13 SOE KL 1.a. Selmecbányai Erdészeti Tanintézet, Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia tanácsülési jegyzőkönyvei, 1873–1918 – 2.a. Soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola tanácsülési jegyzőkönyvei, 1919–1934. A főiskola és jogelődei/utódai vezetőtestületi jegyzőkönyvei az 1868-tól 1968-ig terjedő időszakból elérhetők a Hungaricana közgyűjteményi portálon is. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek_sopron/

és a főiskola felettes hatóságainak benyújtott jelentésekből.[14] Némely jelentés és a hallgatói névsorok adatgazdagsága arra enged következtetni, hogy a hallgatói törzskönyveken kívül 1934 előtt is léteztek részletesebb nyilvántartások, azonban ezek nem maradtak fenn.

A Soproni Egyetem Központi Levéltárában fellelhetők a hallgatók I. világháborús, katonai-harctéri szolgálatáról számot adó kérdőívek,[15] melyeket ifj. Sarkady Sándor is felhasznált a hősi halott hallgatók életrajzainak összeállításakor.[16] A teljes anyag részletes, elemző feldolgozása még további kutatási lehetőséget rejt magában.

Az elsődleges forrásokból nyert adatok párhuzamba állíthatók a korabeli statisztikai jelentésekkel,[17] valamint a főiskolai évkönyvekben közölt statisztikákkal. A hivatalos állami statisztikák is a felsőoktatási intézményekről bekért adatokon alapulnak: a Rektori Hivatal iktatott iratai között többnyire megtalálhatók az eredeti felmérő ívek, melyek néhol kiegészítő információval járulnak hozzá a hivatalosan megjelentetett adatsorokhoz.

Jelen tanulmány a háttér rövid áttekintése után a Bányászati és Erdészeti Főiskola hallgatóságának társadalmi jellemzőiről, összetételéről kíván megállapításokat tenni, illetve arról, milyen hatással volt az intézmény áthelyezése és a trianoni döntés a beiratkozók származására, a főiskola vonzáskörzetére. Az elemzés alapját mintavételezéses eljárás adja: a hallgatói főkönyvek alapján egy-egy évfolyam adatait vetjük össze az I. világháború előtti (1912 ill. 1914), illetve a közvetlenül Trianon utáni (1922) időszakból. A módszerből adódóan csak áttekintő adatokat kapunk: a további kutatások pontosítani fogják az összképet.

A Főiskola az I. világháború előtt

Az 1735-ben alapított bányatisztképző iskolából 1770-ben szervezett Bányászati Akadémiát és az 1808-ban indított Erdészeti Tanintézetet 1846-ban egyesítették a m. kir. Bányászati és Erdészeti Akadémia keretében, melyet 1904-ben fejlesztettek Bányászati és Erdészeti Főiskolává. A reorganizáció következtében a tanulmányi

14 A jelentések esetenként megtalálhatók a Főiskola iktatott iratai között. 1.c. Selmecbányai Erdészeti Tanintézet, Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia iktatott iratai, (1848) 1896–1918; 2.c. Soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola Rektori Hivatalának iktatott iratai 1919–1934.

15 SOE KL 1.d. 2. doboz: Kérdőívek a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola hallgatóinak katonai-harctéri szolgálatáról az I. világháborúban, 1914–1917.

16 Vö. IFJ. SARKADY, 2014.

17 Elsősorban az 1898 és 1941 közötti, a m. kir. kormány működéséről és az ország közállapotairól szólójelentés és statisztikai évkönyvek.

időt általánosságban 4 évre emelték valamennyi szakosztályon,[18] a magas színvonalú oktatás biztosítása érdekében új tanszékeket szerveztek. A hallgatók abszolutóriummal lezárt tanulmányaik után még legalább két évet töltöttek el a gyakorlatban, mielőtt mérnöki oklevelet nyerhettek.[19]

Selmecbánya bányavárosként ekkor már erősen hanyatló stádiumban volt, emiatt egyre kevesebb terepe volt a város környékén a gyakorlati oktatásnak, és maga a település is mind elmaradottabbá vált a kor infrastrukturális elvárásaihoz képest. A romló körülmények miatt a főiskola tanári kara együttes erővel kereste a módot az elköltözésre: közösen először 1905-ben vetették fel az főiskola áthelyezésének lehetőségét. A nagy vitákat kiváltó előterjesztést több hasonló követte egészen az I. világháború végéig.[20] Az intézmény, különösen a benne rejlő potenciál egy második műszaki egyetem szervezésére a város számára is nagy jelentőséggel bírt, ezért erősen küzdöttek a főiskola költözési tervei ellen, a tőlük telhető módon segítették a főiskola épület- és eszközállományának helyben történő fejlesztését. Az I. világháború kitörése előtt nem sokkal adták át a kor tudományos igényeinek messzemenően megfelelő Kémia Palotát (1912) és a vaskohászati anyagvizsgáló laboratóriumot (1913), melyek a Főiskola botanikus kertjéhez kapcsolódóan, a Bányászati és az Erdészeti Palotával együtt egy korszerű, akár műegyetemhez is méltó campust alkottak. Ezzel párhuzamosan a tanári kar még mindig a világtól elvágva érezte magát, a bányászati, kohászati és erdészeti „terepi" oktatás lehetőségei sem javultak. A Főiskola hallgatóságának továbbra is kamarákban (bérszobákban) jutott csak szállás, melyekben gyakran egészségtelen életkörülmények között laktak/tanultak a diákok.[21] Főleg e két utóbbi ok miatt, az I. világháború alatt is napirenden maradt a főiskola elköltöztetése és más városban való műegyetemmé fejlesztése.

18 A Főiskola szakosztályai 1904-ben: bányamérnöki, vaskohómérnöki, fémkohómérnöki, erdőmérnöki. Vö.: *A selmeczbányai M. Kir. Bányászati és Erdészeti Főiskola programja az 1904/1905-iki tanévre.* Selmecbánya, Joerges, 1904.

19 MASTALÍRNÉ ZÁDOR Márta: Erdészeti felsőoktatás története 2000-ig. In: *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve I. kötet.* Sopron, NymE Erdőmérnöki Kar, 2008. 15–102., 45.

20 Megjegyzendő, hogy az első javaslat mely a főiskola egy részének vagy egészének áthelyezésére irányult, jóval megelőzte ezt a közös fellépést. Vö: OROSZI Sándor: A Selmec-kérdés. *Erdészettörténeti Közlemények* LVI. 2003.

21 Nem véletlen az sem, hogy a selmeci diákhagyományokhoz a különféle vendéglátó egységekben folytatott összejövetelek kötődnek: ott ugyanis volt fűtés.

A Főiskola hallgatósága és az I. világháború

Az I. világháború kitörése drasztikus hatással volt a főiskola aktív hallgatói létszámára. A selmeci diákok túlnyomó többsége frontszolgálatot teljesített a háború alatt. Jól látható ez a tanév eleji beiratkozások számán *(1. táblázat)*: az 1914/1915. tanévben még csak felére esik vissza a beiratkozottak létszáma, viszont az 1915/1916. tanévben már csupán 31 beiratkozott hallgatója volt az intézménynek, az összes ágazaton, ami a két évvel korábbi hallgatólétszámnak mindössze mintegy 6%-a! A katonahallgatók visszatérése, beiratkozása az 1917/1918. tanévtől kezdve mutatkozik meg a számadatokban: az elsőévesek nagy aránya különösen feltűnő. A következő tanévben már nemcsak az elsőévesek, hanem a másod- és harmadévesek létszámában is megmutatkoznak a frontszolgálatról visszatérő hallgatók.

1. táblázat: A Bányászati és Erdészeti Főiskola hallgatói létszámának változása, (1905) 1912–1918 (1921) (Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv, 1905–1921)[22]

Tanév	Bánya-, és kohómérnök	Erdőmérnök					Mindösszesen
		I.	II.	III.	IV.	Összesen	
1905	123	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	174	297
1912/13	226	73	101	86	109	369	595
1913/14	172	90	57	95	121	363	535
1914/15	80	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	216	296
1915/16	17	2	2	6	4	14	31
1916/17	82	18	12	7	17	54	136
1917/18	158	194	59	47	74	374	532
1918/19	189	167	160	80	78	485	674
1921/22	126	43	53	67	56	219	345

Hiller István megállapítása szerint a világégés végén, az 1918/1919. tanév kezdetén a beiratkozott hallgatók közül mindössze 30 nem járta meg a frontot. A többiek szinte kivétel nélkül tiszti rangban szolgáltak.[23] A visszatérő hallgatók tanulmányait számos könnyítéssel próbálták segíteni. A háború elején enciklopédikus előadásokkal,

[22] *A m. kir. kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1905–1918–1922 évek kötetei. adtplus.arcanum.hu

[23] Hiller, 1969, 97. Megjegyzendő, hogy Hiller István „mintegy 400" hallgatóról ír, ami ellentmond a statisztikai adatoknak. Az adatok összevetése, elemzése további kutatómunkát igényel, akárcsak a „selmeci" katonahallgatók teljes részvételének feltárása.

soronkívüli beiratkozással, rendkívüli, tantervtől eltérő tantárgyfelvételekkel és vizsgalehetőségekkel segítettek.[24] A háború végén rendszeressé váltak a katonahallgatóknak tartott ún. katonai/hadi kurzusok, melyeken hadviselt hallgatók vehettek részt.[25] Ezek a tanfolyamok egy-egy félév anyagát foglalták össze, de jóval rövidebbek voltak azoknál – így próbálták kárpótolni a hallgatókat a hadszíntéri szolgálat miatt a képzésükből kiesett időért.[26] Habár a hallgatók tényleges katonai szolgálata még további kutatást igényel, a hadviseltség arányára utal az az 1921-es kimutatás, melyben a Pénzügyminisztérium rendeletére gyűjtötték össze a katonai kurzusra folyamodókat *(2. táblázat)*.[27] Ha az adatokat összevetjük az 1921/1922. tanévben beiratkozott hallgatók összlétszámával, akkor elmondható, hogy három évvel a háború hivatalos vége után az aktív hallgatóság mintegy fele még mindig olyan fiatal volt, aki harcolt a frontokon.

2. táblázat: Katonai kurzusra folyamodók, 1921 (SoE KL 2.c. 41/1921. alapján)

Szak	Katonai kurzusra jelentkezett	Ebből hadifogoly volt
Bányamérnök	31	7
Erdőmérnök	124	16
Fém- és vaskohómérnök	10	2
Összesen	*165*	*25*

Nem mindenki tért vissza: az I. világháborúban csaknem 80 hallgató esett el, emléküket a Soproni Egyetem aulájában fekete márványtábla őrzi.[28]

Az I. világháború után, a nemzetiségi mozgalmak erősödése és a Monarchia szétfoszlása megpecsételte a selmecbányai Főiskola további sorsát: a korábban szakmai, oktatási és tudományos érdekek miatt tervezett költözés villámcsapásként, kényszerűen valósult meg. Utólag láthatjuk, hogy a tanári kar nem válogathatott a lehetőségek között: bár több alternatíva is volt az elhelyezésre, nem volt valós választás.

[24] Vö. Hirdetmény (782/1914. szám). *Erdészeti lapok*, 1915/3-4. VI–IX.

[25] Vö. A főiskola hadi kurzusairól. *Erdészeti lapok,* 1918/18. 471–476.

[26] Legalább lábjegyzetben érdemes megemlíteni a tanári kar erőfeszítéseit: a tanácsülési jegyzőkönyvekben (SOE KL 1/a. és 2/a.) visszatérő téma a hadi kurzusok biztosítása. A sorokból kiérződik, hogy mennyire elhivatottan próbálták segíteni a katona hallgatókat, habár jelentős oktatóhiánnyal küzdöttek – a segédtanerők nagy része ugyanis szintén hadszíntéri szolgálatot teljesített.

[27] A Pénzügyminisztérium 50.212.XV.b.1920. sz. rendeletével engedélyezett katonai kurzus hallgatására folyamodók létszáma. SOE KL 2.c. Rektori iktatott iratok, 41/1921 kimutatásai alapján.

[28] A legfrissebb kutatások szerint 1914 és 1921 között 79 hallgató és egy tanársegéd halt hősi halált; vö. ifj. Sarkady, 2014.

A kor kusza viszonyai között a politikai szempontból legkönnyebb megoldás valósult meg, a legnagyobb támogatást adó városban, Sopronban.[29] A Bányászati és Erdészeti Főiskola áttelepülése kapcsán nem szabad elfelejtkezni a hallgatók aktív szerepvállalásáról, összefogásáról a tanárokkal és a főiskola más munkatársaival: fáradtságot nem kímélve, a hivatalos, határozatlannak mondható felső utasítások szabad értelmezésével mentették a Főiskola értékeit. Ennek köszönhető, hogy az intézmény értékes könyvtára, gyűjteményeinek, felszereléseinek és fontosabb iratainak nagy része megmenekült, és az oktatást viszonylag hamar folytatni tudták.[30] A hallgatóság kezdeményezőkészsége mögött egyrészt az ún. „selmeci szellem" összetartó ereje áll, mely generációkon át nyúló kötődést hoz létre egymás, a szakma és az Alma Mater irányába.[31] Hozzájárult ehhez a hallgatók hadviseltsége: szervezettek és fegyelmezettek voltak, cselekedni akartak és tudtak azért, hogy megóvják, Magyarországra mentsék választott szakmájuk oktatásának jövőjét.

A Főiskola fejlődése Sopronban viszonylag hamar folytatódhatott.[32] 1922-ben, a Károly laktanya után az intézmény megkapta az oktatásnak sokkal jobban megfelelő Honvéd Főreáliskola épületegyüttesét, melyben a jogutód Soproni Egyetem ma is működik. Ugyanebben az évben az intézmény nevét „M. kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolára" változtatták, ami jobban tükrözte a képzés színvonalát. Hamarosan továbbfejlesztették az oktatást: az 1923-as reorganizáció után az itt kiállított, mérnöki oklevelek hivatalosan is a műegyetemi diplomákkal egyenértékűvé váltak.

29 Vö.: Tóth, 2019, 296-300.

30 Ld. részletesebben: Lichner, 2019. – Hiller, 1969. – Sági, 2019.

31 Vö. Ifj. Sarkady, 2017, 17–19.

32 Az 1918 november-decemberében kezdődő menekülés után már 1919 februárjában döntés született az ideiglenes Sopronba helyezésről. Az oktatást a soproni Károly laktanyában már 1919. április 28-án megkezdették. A város vezetése minden lehetséges módon támogatta a főiskolát. A diákságot némi súrlódások mellett hamar befogadta a város, és a hallgatók is egyre otthonosabban érezték magukat az új otthonukban. Olyannyira, hogy amikor a trianoni döntés értelmében Sopront Ausztriához tartozónak ítélték, a hallgatók csatlakoztak az ellenálláshoz: 1921-ben részt vettek a nyugat-magyarországi felkelésben. Az ún. 2. ágfalvi csatában két hallgató (Szechányi Elemér és Machatsek Gyula) is elesett. A felkelés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1921 decemberében népszavazást írtak ki Sopron és környéke hovatartozásának eldöntésére, melyben a hallgatóság minden lehetséges módon segítette a Magyarországra szóló szavazatok számának növelését. Bővebben ld. Orosz, 2019. – Ifj. Sarkady, 2014. – Ifj. Sarkady, 2017. – Ifj. Sarkady, 2019.

A hallgatóság az I. világháború előtt és Trianon után

Ha a hallgatói főkönyveket nézzük,[33] akkor a tanévekben az első évfolyamra beiratkozott hallgatók létszámadatai is tükrözik az I. világháború fentebb már leírt hatását *(3. táblázat)*.[34] A teljes hallgatóságra vonatkozó statisztikához képest még látványosabb az óriási növekedés az 1917-ben és 1918-ban felvett, elsőéves hallgatók létszámában: ez az emelkedés feltehetően nemcsak az előző két évben fel nem vett diákságot pótolja, hanem a háborúban elesett, hadifogságba került, megrokkant szakembereket is.[35]

3. táblázat: Az első évfolyamra beiratkozott hallgatók létszáma, 1912–1922

tanév	bánya-mérnök	erdő-mérnök	fémkohó-mérnök	vaskohó-mérnök	összesen
1912	43	73		15	**131**
1913	38	94	1	12	**145**
1914	19	74		10	**103**
1915	10	19		2	**31**
1916	8	22	1	7	**38**
1917	32	195	1	20	**248**
1918	36	158	3	23	**220**
1919	21	47	2	9	**79**
1920	29	67		6	**102**
1921	25	44	2	9	**80**
1922	39	37	4	9	**89**

Az egyik legérdekesebb kérdés: hogyan befolyásolta a költözés és Trianon a főiskola vonzáskörzetét? Honnan érkeznek az intézmény elsőéves hallgatói? Sejthető, hogy jelentős változást tapasztalhatunk az adatsorokban *(4. táblázat)*.

33 SOE KL 101.a. Hallgatói főkönyvek, 1912–1922. évi kötetek.

34 Megjegyzendő, hogy az adatok nem teljesen egyeznek a hivatalos statisztikával. A statisztikai adatokat már tanév közben szolgáltatták, így számoltak a tanév kezdete óta bekövetkezett változásokkal is.

35 Az I. világháborúban elesett erdőmérnökök, bányamérnökök külön tanulmányt érdemelnének, több kutatás irányul erre.

4. táblázat: Elsőéves hallgatók származása vármegye szerint, 1912, 1916, 1922

1912			**1916**			**1922**		
Összesen: 132 fő			Összesen: 38 fő			Összesen: 89 fő		
Vármegye	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*
Hont	16	12%	**Hont**	8	21%	**Sopron**	10	11%
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	9	7%	**Zólyom**	5	13%	**Baranya**	7	8%
Gömör-Kishont	7	5%	**Pest-Pilis-Solt-Kiskun**	3	8%	**Esztergom**	6	7%
Nógrád	7	5%	**Szepes**	3	8%	**Gömör-Kishont**	6	7%
Borsod	6	5%	Hunyad	2	5%	**Szepes**	6	7%
Krassó-Szörény	6	5%	Arad	1	3%	Abaúj-Torna	5	6%
Baranya	4	3%	Árva	1	3%	Bihar	3	3%
Somogy	4	3%	Bács-Bodrog	1	3%	Krassó-Szörény	3	3%
Zólyom	4	3%	Bars	1	3%	Nyitra	3	3%
Bihar	3	2%	Csík	1	3%	Szatmár	3	3%
Szolnok-Doboka	3	2%	Hajdú	1	3%	Vas	3	3%
Temes	3	2%	Heves	1	3%	Veszprém	3	3%
Vas	3	2%	Krassó-Szörény	1	3%	Borsod	2	2%
Alsó-Fehér	2	2%	Lika-Krbava	1	3%	Heves	2	2%
Bács-Bodrog	2	2%	Máramaros	1	3%	Hont	2	2%
Csongrád	2	2%	Nógrád	1	3%	Hunyad	2	2%
Esztergom	2	2%	Sáros	1	3%	Komárom	2	2%
Háromszék	2	2%	Somogy	1	3%	Nógrád	2	2%
Jász-Nagykun-Szolnok	2	2%	Szatmár	1	3%	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2	2%
Kolozs	2	2%	Temes	1	3%	Torontál	2	2%
Máramaros	2	2%	Torontál	1	3%	Arad	1	1%
Maros-Torda	2	2%	Zemplén	1	3%	Árva	1	1%
Moson	2	2%				Beszterce-Naszód	1	1%
Sopron	2	2%				Bosznia	1	1%
Szatmár	2	2%				Brassó	1	1%
Szepes	2	2%				Hajdú	1	1%
Szlavónia	2	2%				Modrus-Fiume	1	1%
Trencsén	2	2%				Pozsony	1	1%
Ung	2	2%				Sáros	1	1%
Abaúj-Torna	1	1%				Temes	1	1%
Arad	1	1%				Trencsén	1	1%
Bars	1	1%				Túróc	1	1%
Békés	1	1%				Verőce	1	1%
Bereg	1	1%				Zemplén	1	1%
Fejér	1	1%				Zólyom	1	1%
Fogaras	1	1%						
Győr	1	1%						
Hajdú	1	1%						
Heves	1	1%						
Hunyad	1	1%						
Komárom	1	1%						
Lika-Krbava	1	1%						
Pozsony	1	1%						
Románia	1	1%						
Szabolcs	1	1%						
Tolna	1	1%						
Torontál	1	1%						
Udvarhely	1	1%						
Ugocsa	1	1%						
Verőce	1	1%						

Habár a *4. táblázat* csak mintavételezésnek tekinthető, szépen kirajzolódik a főiskola elsődleges vonzáskörzete, és annak változása. Az intézmény ugyan a magyar koronához tartozó területek egyetlen erdészeti-bányászati vonatkozású felsőoktatási

intézménye volt ekkor, azaz Nagy-Magyarország egészét látta el ilyen képzettségű szakemberekkel, mégis látható, hogy az I. világháború előtt domináns volt a Felvidék (Hont, Bars, Nógrád), valamint a fővárost is magában foglaló Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. Ugyanakkor megfigyelhető az országos hatókör is, hiszen összesen 52 vármegyéből érkeztek ebben az évben a diákok. Ez a dominancia megmaradt, sőt, erősödött az 1916-os évben is: Selmec- és Bélabánya vármegyéje, Hont és a szomszédos Zólyom adja a hallgatók 34 százalékát, a többiek is jóval kevesebb vármegyéből jöttek. Ez betudható a háborús viszonyoknak és a kis létszámnak is: a közelebb lakó fiatalok könnyebben tudták elérni az intézményt.

Az 1922-es évben láthatjuk a vonzáskörzet teljes áthelyeződését: összesen 34 vármegyéből jöttek hallgatók, ebből a legtöbben (a korábbi Hont vármegyeihez hasonló arányban) Sopron vármegyéből. Számos, trianoni határon kívül eső vármegyét láthatunk, de téves következtetések levonása előtt figyelnünk kell arra, hogy a származási hely a hallgatói törzskönyvekben nem a lakhelyet, hanem a születési helyet jelenti. Lakhelyre vonatkozó adatot nem tartalmaznak ezek a nyilvántartások.

A súlypont-áthelyeződést mutatja, ha csak azokat a vármegyéket foglaljuk táblázatba, melyekből a legtöbb hallgató érkezett az intézménybe (első 3 helyezett, *5. táblázat*). A változás jobb szemléltetése céljából vastag betűvel emeltük ki a selmecbányai, vastag dőlt betűvel a soproni vonzáskörzetet.

5. táblázat: Születési helyük szerint legtöbb hallgatót adó vármegyék, 1912–1922 (első 3 helyezett)

	1912			*1914*			*1916*		
	Vármegye	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*
1	**Hont**	16	12%	**Bars**	8	8%	**Hont**	8	21%
2	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	9	7%	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	7	7%	**Zólyom**	5	13%
				Szepes	7	7%			
3	**Gömör-Kishont**	7	5%	**Zólyom**	6	6%	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	3	8%
	Nógrád	7	5%				Szepes	3	8%
	1918			*1920*			*1922*		
	Vármegye	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*	*Vármegye*	*Fő*	*%*
1	**Hont**	19	8%	***Vas***	7	7%	***Sopron***	10	11%
2	**Zólyom**	15	7%	Hunyad	5	5%	Baranya	7	8%
				Szatmár	5	5%			
3	***Sopron***	14	6%	Hajdú	4	4%	Esztergom	6	7%
				Sopron	4	4%	Gömör-Kishont	6	7%
							Szepes	6	7%

Érdemes megvizsgálni a hallgatók társadalmi összetételét is. Már Hiller István is megállapította, hogy a főiskola diákjainak „szociális összetétele [...] lényegesen eltér a többi egyetemektől, hiszen hallgatóinak 80%-a nem nemesi származású diákokból került ki".[36] Orosz László (jogosan) kritikus megközelítéssel hivatkozik két olyan forrásra, melyek hasonló megállapítást tesznek: a Miskolci Egyetem Levéltárának repertóriumának bevezetője szerint a hallgatók mintegy 2/5-e földműves, munkás, kisiparos származású; Bellér Béla recenziójában szintén a hallgatóság szokásosnál „demokratikusabb" összetételét erősíti meg.[37]

A hallgatói főkönyvek adatai alapján, az I. világháború előtt és után is hasonló képet láthatunk *(6–7. táblázat)*.[38]

[36] Hiller István: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között, 1919–1945.* Sopron, 1975. 7.

[37] Vö. Orosz, 2019. hiv.: Miskolci Egyetem Levéltára. Repertórium 1735–1998. Szerk. Szendi Attila. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1998, 9. – Bellér Béla: Hiller István: A soproni egyetemi hallgatók mozgalmai a két világháború között (1919–1945). *Soproni Szemle*, 1974/4. 372.

[38] A hallgatói főkönyvekben szereplő foglalkozások besorolásához a Szögi László által, a felsőoktatási intézmények közös adatbázisainak hátttereként kialakított foglalkozási kategóriákat vettük alapul. Az alapkategóriákat – az intézmény profiljából eredően – alosztásban kiegészítettük az erdész, bányász, kohász vonatkozásokkal.

6. táblázat: Első évfolyamra beiratkozott hallgatók az eltartó foglalkozása szerint, 1914

Kategória	Fő	%
Állami alkalmazott, hivatalnok, tisztviselő	20	20%
ebből erdész, erdőmérnök:	***10***	***10%***
Humán értelmiségi (tanár, ügyvéd)	12	12%
Magánzó	9	9%
Uradalmi tisztviselő, alkalmazott (egyházi is)	9	9%
ebből erdész, erdőmérnök	*7*	*7%*
Kereskedő, vendéglős, egyéb szolgáltató	7	7%
Reál értelmiségi (mérnök, építész, gépész)	6	6%
ebből bányamérnök, kohómérnök:	***5***	***5%***
Iparos, kézműves	5	5%
Özvegy	5	5%
Főhivatalnok, méltóságviselő, megyei főtisztviselő	4	4%
Egyházi személy (pap, lelkész, rabbi, kántor)	3	3%
Földbirtokos	3	3%
Nyugdíjas	3	3%
Vállalkozó, gyáros, bankár	3	3%
Földműves, paraszt, napszámos	2	2%
Orvos, gyógyszerész	2	2%
Szolga, alkalmazott	2	2%
Bányász	**1**	**1%**
Gazdálkodó, bérlő	1	1%
Kisbirtokos	1	1%
Közlekedési tisztviselő	1	1%
Művész, zenész, író	1	1%

7. táblázat: Első évfolyamra beiratkozott hallgatók az eltartó foglalkozása szerint, 1922

Kategória	Fő	%
Állami alkalmazott, hivatalnok, tisztviselő	17	19%
ebből erdész, erdőmérnök:	***8***	***9%***
Reál értelmiségi (mérnök, építész, gépész)	10	11%
ebből bányamérnök, kohómérnök:	***8***	***9%***
Humán értelmiségi (tanár, ügyvéd)	7	8%
Főhivatalnok, méltóságviselő, megyei főtisztviselő	6	7%
Iparos, kézműves	6	7%
Kereskedő, vendéglős, egyéb szolgáltató	6	7%
Földbirtokos	5	6%
Magánzó	5	6%
Orvos, gyógyszerész	4	5%
Özvegy	4	5%
Közlekedési tisztviselő	3	3%
Uradalmi tisztviselő, alkalmazott	3	3%
ebből erdész, erdőmérnök:	***1***	***1%***
Egyházi személy (pap, lelkész, rabbi, kántor)	2	2%
Földműves, paraszt, napszámos	2	2%
Gazdálkodó, bérlő	2	2%
Katonatiszt, rendőrtiszt	2	2%
Vállalkozó, gyáros, bankár	2	2%
Bányász	**1**	**1%**
Nyugdíjas	1	1%

A táblázatok igazolják, hogy a Bányászati és Erdészeti Főiskola szociális összetétele valóban kiegyenlítettebb volt, például a tudományegyetemekhez képest.[39] Ugyanakkor – mai szemmel nézve – túlzásnak nevezhetjük azt az állítást, miszerint a hallgatók 2/5-e földműves, munkás, kisiparos szülők gyermeke lett volna.[40] A két táblázatban dőlt betűkkel jeleztük az ebbe a csoportba sorolható kategóriákat: 1914 esetében ez összesen 12%, 1922-ben pedig 16%. Igaz, sok múlik azon, mit tekintünk „földműves, munkás, iparos" kategóriának: 50 éve ide sorolhatták akár az uradalmi tisztviselők egy részét is.

A két mintavétel alapján – az I. világháború előtt és után – a hallgatók többsége tisztviselő/értelmiségi családból származott (mindkét évnél 50% fölötti arányban). Ugyanakkor valóban kevés nagybirtokost, vagyonos embert találhatunk; főhivatalnokból és magas rangú állami tisztviselőből már több akad. A földbirtokos kategória esetünkben csalfa: többnyire kisbirtokost jelent. Akárcsak más felsőoktatási intézmények hallgatóinál, a selmeci-soproni diákok esetében is sok a „nyugdíjas" illetve a „magánzó" szülő: egyik esetben sem tudhatjuk, milyen valós társadalmi állást takar a kifejezés.

A bányász-erdész szakma közismert a generációkon át öröklődő hivatásról. Ezt az adatok is megerősítik: 1914-ben a hallgatók 23%-a, 1922-ben 20%-a volt bányász/bányamérnök/kohómérnök vagy erdész/erdőmérnök szülő/gyám gyermeke. A hallgatói főkönyvekből látszódik, hogy a kapcsolat a testvérszakok között is megvan: erdőtanácsos édesapa fia nem feltétlenül az erdészeti szakosztályra iratkozott be, és fordítva.

A tanulmányban szereplő kimutatások és megállapítások csak a kutatás kezdetét jelenthetik. A hallgatói törzskönyvek további adatainak feldolgozása mellett fontos bevonni az egyéb, kiegészítő adattartalommal bíró forrásokat annak érdekében, hogy minél pontosabb képet kaphassunk az időszakról. Különösen érdekes lehetőségeket tartogat a selmecbányai-soproni adatok összevetése Magyarország más felsőoktatási intézményeinek hasonló adataival, bár az adatok egységesítése igen nagy kihívásnak ígérkezik.[41] Ugyanakkor e kutatás teljes, és az eddigi legobjektívebb képet tudná adni hazánk száz évvel ezelőtti felsőoktatásáról (ezen belül a Bányászati és Erdészeti Főiskoláról), és azon keresztül társadalmáról is.

39 Vö. Hollósi Gábor: Adatok a Debreceni Tudományegyetem joghallgatóinak társadalmi állás szerinti megoszlásához (1914–1949). In: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 2. köt. Szerk. Ujváry Gábor. VERITAS–Magyar Napló, Budapest, 2019. 265–274.

40 Itt hozzá kell tennünk, hogy a mintavételezés az I. világháború és Trianon évtizedét vizsgálja: több adat bevonásával pontosabb eredmény remélhető.

41 A kutatás jelenleg is folyamatban van a VERITAS Történetkutató Intézet Trianon és a magyar felsőoktatás projektje keretében.

Vajda Tamás

SZEGEDI JOG- ÉS BÖLCSÉSZHALLGATÓK ADATBÁZISA ÉS 1914–1920 KÖZÖTT TELJESÍTETT KATONAI SZOLGÁLATAI

2019-ben – folytatva a 2018-ban megkezdett munkát[1] – a VERITAS Történetkutató Intézet támogatásával az egyeztetett szempontok alapján két önkéntes levéltári gyakornok (Berta Eszter és Orbán Áron Gáspár egyetemi hallgatók) és Kohári Nándor munkatársam segítségével elkészült a Jog- és Államtudományi Kar 1920–1930 közötti, valamint a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1920–1948 közötti hallgatóinak adatbázisa. Ennek keretében a jogi karról 3091, a bölcsészkarról 1595 fő személyes adatait rögzítettük, vagyis 4686 fő adataival sikerült gyarapítani a korábban elkészült adatbázisokat. Így ma már összesen 12 022 fő szerepel a táblázatokban, s elmondható, hogy az 1920–1930 közötti évtizedből minden szegedi egyetemi hallgató személyes adatait összegyűjtöttük. Ennek köszönhetően megalapozott elemzések készíthetők az egyes karok felvételi gyakorlatáról, valamint a hallgatók társadalmi, földrajzi megoszlásáról, előzetes középiskolai vagy felsőoktatási tanulmányaikról és teljesített katonai szolgálatuk időpontjáról, tartamáról és jellegéről.

Az elkészült szegedi hallgatói adatbázisok létszámadatai

kar/képzés	elkészült időszak	létszám
Orvostudományi Kar	1921–1951	4 367
gyógyszerészek	1920–1951	1 463
Matematika- és Természettudományi Kar	1920–1948	1 506
Jog- és Államtudományi Kar	1920–1930	3 091
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar	1920-1948	1 595
Összesen		12 022

1 Vajda Tamás: Szegedi orvos, gyógyszerész és természettudományi hallgatók adatbázisa és 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatai. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás II. köt.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2019. 203–246.

Annak, hogy a Jog- és Államtudományi Kar hallgatóinak adatbázisa – a többi karral ellentétben – csak 1930 tavaszáig terjedő évtizedből készült el, az az oka, hogy a későbbi törzskönyvi kötetek sajnos csak igen hiányosan maradtak fenn, legalábbis a kötetek mintegy 2/3-ának jelenleg nem ismert a lelőhelye. A szomorú jelenség magyarázata a II. világháborús iratpusztulásokhoz kötethető. 1940 őszén a II. bécsi döntés eredményeképpen Észak-Erdély ismét Magyarországhoz került, Kolozsváron újra megnyitotta kapuit az 1921–1940 között Szegeden működő Ferenc József Tudományegyetem. 1941 tavaszán Szegedről Kolozsvárra szállították (a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar, valamint a Matematika- és természettudományi Kar több intézetének laboratóriumi felszerelési és könyvanyaga mellett)[2] a Jog- és Államtudományi Kar 1919–1940 közötti törzskönyveit, végbizonyítványait, távozási bizonyítványait, leckekönyvátiratait.[3] Kolozsvár 1944 őszi ismételt elvesztése és román megszállás alá kerülése után az egyetemi iratanyag egy részét Magyarországra menekítették. Az iratok azonban nem kerültek közvetlenül Szegedre. 22 ládányi egyetemi iratot szeptember 23-án Budapesten keresztül Keszthelyre vitték,[4] s átmenetileg ott a Festetich-kastélyban helyezték el.[5] Más részük Budapestre került, ahol Malán Mihály egyetemi tanár rendezte azokat.[6]

A Jog- és Államtudományi Kar 1946. március 13-án tartott III. rendes tanácsülésén Schneller Károly dékán bemutatta a professzoroknak „dr. Herepei Jánosnak, a Székely Nemzeti Múzeum Keszthelyen szolgálatot teljesítő volt igazgatójának a levelét, amelynek tanúsága szerint a könyvtári és irattári anyag – ha sok viszontagság és állagcsorbulás árán is – nagyobb részben megvan, és annak egy része (irattári anyag) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba szállíttatott. Egy része[7] elszállítás közben légitámadás következtében megsemmisült ugyan, ellenben figyelemreméltó és valószínűleg nagyobb része a Balatoni Múzeum épületében van rendezés alatt.[8] A rendezés azonban különböző hátráltató körülmények miatt csak lassú

2 Szegedi Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban: SZTE Lt.) 1045–1940/41. E. T. sz.

3 SZTE Lt. 742–1940/41. E. T. sz.; 855–1940/41. E. T. sz.

4 Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*. Kolozsvár, 2004. (A továbbiakban: Sas, 2004.) 32.

5 SZTE Lt. 20–1944/45. E. T. sz.

6 SZTE Lt. 11–1945/46. J. K. sz.

7 1945. január 4-én és 5-én Keszthelyen a Balatoni Múzeum, valamint a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum legféltettebb műkincsei mellett az egyetemi iratanyagból is beraktak 9 ládányit a tehervagonokba Dornyai Béla, a Balatoni Múzeum megbízott igazgatója irányításával. Sas, 2004. 35.

8 Herepei János (1891–1970) 1938-tól töltötte be a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatói posztját. 1944 őszén a hadiesemények alakulása miatt a budapesti Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége elrendelte a kiemelkedő fontosságú erdélyi közgyűjtemények (múzeumok, levéltárak, könyvtárak) legértékesebb anyagainak biztonságosnak vélt helyre történő szállí-

ütemben halad. Elnök felhatalmazást kér arra, hogy a megőrzés és rendezés feladatát súlyos körülmények között végző dr. Herepei János igazgatónak a kar köszönetét kifejezhesse, és egyúttal felkérje őt arra, hogy a már leltározott kari könyvek és esetleges egyéb kari vagyontárgyak, valamint a kar tagjainak magántulajdonát képező könyvek és iratok jegyzékét mielőbb közölje a karral. A kar ilyen értelemben határoz."[9]

Két hónappal később, 1946. május 15-én az V. rendes kari tanácsülésen Schneller Károly dékán tájékozatta a kart, hogy a márciusi kari döntés értelmében „köszönetet mondott dr. Herepei János igazgatónak az anyag rendezése terén Keszthelyen végzett munkájáért, és felkérte őt a már leltározott könyvek és iratok, valamint a kar tagjainak magántulajdonát képező vagyontárgyak jegyzékének közlésére. Dr. Herepei János válaszában arról értesítette, hogy a professzorok tulajdonát képező könyvek jegyzékét már megküldötte dr. Malán Mihály egyetemi ny. r. tanárnak, aki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól megbízást kapott a volt kolozsvári egyetem ingóságainak rendezésére." Martonyi János professzor közölte, hogy „budapesti tartózkodása alkalmával nyomatékosan kérte dr. Malán Mihályt a szegedi jogi kar tulajdonát képező keszthelyi könyvanyag jegyzékének dr. Herepei Jánostól való hivatalos és sürgős bekérésére".[10]

1946. június 5-én a IV. rendkívüli kari tanácsülésen Schneller Károly dékán beszámolt a Malán Mihálytól kapott információkról: „az okmányok közül 11 anyakönyv és számos index került elő".[11] 1947 tavaszára a szegedi Jog- és Államtudományi Kar megkapta Malán Mihálytól a 11 kötetnyi anyakönyvet.[12] Ezek a kötetek ma is megvannak. A Szegedi Tudományegyetemről bekerültek a Csongrád Megyei levéltárba, onnan pedig 2019. július 15-én a Szegedi Tudományegyetem Levéltárába. Ehhez társult az 1947 nyarán Keszthelyről Szegedre szállított 1919–1940 közötti 2491 db végbizonyítvány.[13] 1947 nyarára elkészült a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karán maradt egyetemi irattári anyag jegyzéke is. Annak

tását. A parancs a Székely Nemzeti Múzeum legféltettebb, „a magyar művelődés szempontjából kiemelkedő fontosságú" anyagaira is vonatkozott. A menekítés végeredményeként a sepsiszentgyörgyi múzeum kincsei 1945. március 29-én a zalaegerszegi pályaudvaron bombatámadás következtében porrá égtek. Sas Péter: *Herepei János és Kolozsvár*. In: Herepei János: Kolozsvár történeti helyrajza. S. a. r. szerk. és az utószót írta: Sas Péter. Kolozsvár, Művelődés, 2004, 683.; Sas Péter: Herepei János, a levéltári források kutatója és közreadója. In: Herepei János: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. S. a. r. szerk. és az előszót írta: Sas Péter. Kolozsvár, Művelődés, 2008. 10–11.

9 SZTE Lt. 273–1945/46. J. K. sz.

10 SZTE Lt. 404–1945/46. J. K. sz.

11 SZTE Lt. 464–1945/46. J. K. sz.

12 SZTE Lt. 392–1946/47. J. K. sz.

13 SZTE Lt. 463–1946/47. J. K. sz.

tanúsága szerint ott iktatókönyvek, tanulmányi adatívek, alapvizsgálati és szigorlati jegyzőkönyvkötetek maradtak.[14] A jelenleg levéltárban hozzáférhető kötetek nem elegendők az 1930–1940 közötti joghallgatók rekonstruálásához. A szükséges köteteknek több mint fele hiányzik, ezért kellett abbahagyni a jogi kari hallgatók adatbázisának építését 1930 tavaszánál.

Több éves előkészítés után 2019 nyarán történt meg a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárából a régi egyetemi iratanyag illetékességből történő átadása a Szegedi Tudományegyetem Levéltárába. Az iratátvétel keretében jutottak birtokunkba a Ferenc József Tudományegyetem 1940 előtti kari és egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvei, a Rektori Hivatal, valamint három kar (BTK, JÁTK, MTTK) és számos intézet iktatott iratai és a hallgatók félév eleji beiratkozásakor kitöltött származási íveiből álló törzskönyvek kötetei. A kari és egyetemi tanácsülési jegyzőkönyveket a Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia keretében 2019 folyamán rendeztük, digitalizálásra előkészítettük, az Arcanum Adatbázis Kft-vel szkenneltettük, a szövegeket digitalizáltattuk, és a library.hungaricana.hu portálon teljes szövegükben kereshető módon szabadon hozzáférhetővé tettük. Így ma már nemcsak a beiratkozott hallgatók személyes adatai elemezhetők, de a felvételi gyakorlatnak a tanácsülési jegyzőkönyvekben, illetve iktatott iratokban megőrzött összegfüggései is.

Az 1920–1925 között felvett hallgatók felekezeti arányai

Amennyiben az egyes karok 1920–1925 közötti hallgatóinak különféle arányait szeretnénk elemezni, elsőként külön kell választani a Jog- és Államtudományi Karra beiratkozott joghallgatókat és államszámviteli tanfolyamot látogatókat. Utóbbiak nem ötéves, hanem mindössze kétféléves képzésen vettek részt, s többnyire egyetlen kurzust, a heti 3, majd 5 óra terjedelemben tartott Államszámviteltant vették fel és teljesítették. Az államszámvitelt teljesítők rendkívüli hallgatóként iratkoztak be a karra, s a felvett kurzus(ok) alapján különíthetők el az egyéb megfontolások (pl. hiányos iskolai végzettség, munkahely melletti tanulás) miatt rendkívüli hallgatóként beiratkozottaktól. Ilyen módon tehát a két kar hallgatóit három csoportra oszthatjuk: a joghallgatókra, az államszámvitel-szakos, valamint a bölcsészhallgatókra.

A három képzést összehasonlítva feltűnhet, hogy a jogászképzés az I. világháború következtében erősen visszaesett. 1872–1914 között a kolozsvári, majd 1925–1945 között a szegedi egyetemen kiemelkedően a jogi kar volt a legnépesebb. Egyes tanévekben a jogi kari hallgatók létszáma felülmúlta az egyetem másik három karának

[14] SZTE Lt. 9–1947/48. J. K. sz.

összegét. A háborús években azonban erősen csökkent a joghallgatók száma, hiszen a fiúk nagy arányban bevonultak, leányokat pedig nem vettek fel. A hölgyek felvételét is engedélyező karok hallgatói létszáma kevésbé esett vissza a háború alatt és után. Így fordulhatott elő, hogy 1925-ig több tanéven keresztül az orvostanhallgatók száma felülmúlta a joghallgatókét. Azonban a joghallgatók létszámának visszaesése idején is erősen felülmúlták a joghallgatók az államszámviteli vagy bölcsészeti képzésen résztvevőkét.

A joghallgatók között minden felekezet képviseltette magát, a bölcsészek között nem volt unitárius felekezethez tartozó, államszámvitelszakon pedig kizárólag római katolikus, református és evangélikus hallgatók szerepeltek. A joghallgatók felekezetek közötti megoszlásában a római katolikusok, a görögkatolikusok, az evangélikusok a népszámláláson kimutathatóhoz képest alacsonyabb, a reformátusok, az izraeliták, a görögkeletiek és az unitáriusok magasabb, arányt értek el. A népszámlálási arányukat legnagyobb mértékben az izraelita hallgatók múlták felül. A kisebb presztízsű államszámviteli képzésen a római katolikusok lényegesen magasabb arányban vettek részt, a reformátusok és izraeliták pedig egyaránt elmaradtak a demográfiai súlyukhoz képest. A bölcsészeti karon az 1920. évi népszámlálási arányhoz képest a római katolikusok nagyjából megegyező mértékben, a reformátusok magasabb, az evangélikusok alacsonyabb, az izraeliták körülbelül megegyező mértékben, a görögkatolikusok alacsonyabb, a görögkeletiek pedig magasabb arányban vettek részt.

1920–1925 között felvett hallgatók felekezeti arányai[15]

felekezet	jogász		államszámvitel		bölcsész		összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
r. katolikus	843	54,56	65	75,88	99	56,25	1007	55,73
református	394	25,5	14	16,30	41	23,30	449	24,85
evangélikus	79	5,11	5	5,81	8	4,54	92	5,09
izraelita	162	10,49	2	2,33	23	13,07	187	10,35
görögkatolikus	17	1,1	0	–	1	0,57	18	1,00
görögkeleti	11	0,71	0	–	2	1,14	13	0,72
unitárius	34	2,2	0	–	0	–	34	1,88
egyéb	5	0,32	0	–	2	1,14	7	0,39
összes	1545	100	86	100	176	100	1807	100

[15] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt. – Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

A három képzést összehasonlítva megállapítható, hogy a római katolikusok az államszámviteli képzésen, a reformátusok, az izraeliták és a görögkeletiek a bölcsészkaron, az evangélikusok, a görögkatolikusok és az unitáriusok a jogi karon érték el a legmagasabb arányt. A szakirodalomban sokat hangoztatott 1920. évi XXV. törvénycikk, az ún. numerus clausus kapcsán hangsúlyozni kell, hogy a fenti számok alapján a szegedi egyetem egyetlen karán és egyetlen képzésén sem tartották be annak mennyiségi előírását, hiszen 1920–1925 között minden képzésen nagyjából a népszámlálási arány dupláját érték el az izraeliták. Egyes vidéki egyetemek numerus clausustól eltérő felvételi gyakorlatára már Karády Viktor is felhívta a figyelmet 1992-es tanulmányában: „Egyes vidéki egyetemi karok liberalizmusa (illetve publikumhiánya), az érintettek egy részének kivételezett helyzete vagy opportunus vallásváltása révén a zsidó főiskolai jelöltek helyi beiskolázása nem szenvedett a várhatónak (s a törvény megfogalmazói által elvárt) megfelelő törést."[16]

A szegedi egyetem a numerus clausus törvény korlátozó előírásainak megszegését nem titokban csinálta. Schneller István, a rektori teendőket ellátó prorektor nyíltan is hirdette, hogy nem ért egyet a törvénnyel. Alig egy héttel a törvény nemzetgyűlési elfogadását követően, 1920. szeptember 25-én az egyetemi tanács XXVI. ülésén szokatlanul hosszas felszólalásában fejtegette a törvénnyel szembeni ellenvéleményét. (A tanácsülési jegyzőkönyv szövegének ezzel kapcsolatos szakaszát jelen tanulmány 1. számú mellékletében közlöm.) Schneller István 1921. október 9-én az első szegedi egyetemi tanévnyitó alkalmával mondott beszámoló beszédében Horthy Miklós kormányzó, Vass József kultuszminiszter, gróf Teleki Pál volt kormányfő, a hazai egyetemek küldöttei és számos közéleti méltóság jelenlétében többször is kitért a törvény elutasítására. A kolozsvári egyetemet a megszálló román katonaság részéről 1918 decemberétől ért zaklatásokról szólva hangsúlyozta a professzorok és hallgatók békés türelmét: „Csak még egyszer kapta fel védő, őrző régi fegyverét nem Kolozsvárt, hanem Budapesten, amidőn a budapesti erőszakoskodók ellen védte meg a numerus clausus alkalmából a kolozsvári egyetemnek minden felekezet és párt fölé emelkedő, de még meggyőződése ellenére is a törvény előtt meghajló szellemét!"[17] A Pozsonyból a csehszlovák hatóságok által szintén elűzött Erzsébet Tudományegyetemmel Budapesten 1920 január és 1921 júniusa között megvalósított együttműködésről szólva szintén kiemelte: „[...] egyértelműleg állást foglaltunk a tervbe vett numerus clausus

[16] Karády Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar–zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt. *Levéltári Szemle*, 1992/3. (A továbbiakban: Karády, 1992.) 23.

[17] *Ünnepélyek, amelyek a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetemen a tanév megnyitása és az egyetem ötvenesztendős fennállása alkalmával 1921. évi október hó 9-én és 1922. évi június hó 29-én tartattak.* Szeged, FJTE, 1923. 19–20.

ellen: de nem oly elfogultan, hogy be ne láttuk volna, hogy a tanfolyamra nézve az szabja meg a maga belátása szerint a feltételeket, aki azt rendezi; s később a rendes egyetemi szemeszternél nem oly önhitten, hogy nevezetesen e fegyelmezetlen korban ne hódoljunk feltétlenül az országos törvény rendelkezéseinek."[18]

Az 1920–1925 közötti hallgatók nemi arányai

Amennyiben az 1920–1925 között felvett hallgatók nemi arányait szeretnénk elemezni, akkor szembeötlő, hogy joghallgatónak nem vettek fel leányokat. A Jog- és Államtudományi Karon mindössze az államszámviteli képzést végezhették leányhallgatók. Ezen a képzésen a hallgatók közel egyharmada volt hölgy (29,07%). Ettől magasabb arányt a leányok egyedül a Matematika- és természettudományi Karon értek el, a szegedi egyetem többi karán és képzésen 29%-nál alacsonyabba volt az arányuk. A hölgyek felekezetenkénti megoszlása közel állt az 1920. évi népszámlálás által kimutatott országos arányukhoz. Lényegesebb eltérést az evangélikusok mutattak, akik országos arányuk dupláját érték el. De némiképp magasabb arányt értek el az izraelita leányok is (8% az 5,93% helyett, vagyis 35 százalékkal nagyobb arány). Amennyiben a fiúk és leányok felekezetenkénti arányait vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a római katolikusok esetében a fiúk lényegesen magasabb arányt értek el a leányoknál, ellenben minden más felekezetnél a lányok képviseltették magukat nagyobb arányban ezen a képzésen.

1920–1925 közötti államszámviteli hallgatók nemi és felekezeti arányai[19]

felekezet	népszáml.	fiúk		leányok	
	%	fő	%	fő	%
r. katolikus	63,87	50	81,97	15	60
református	20,93	9	14,75	5	20
evangélikus	6,23	2	3,28	3	12
izraelita	5,93	0	–	2	8
görögkatolikus	2,19	0	–	0	–
görögkeleti	0,64	0	–	0	–
unitárius	0,078	0	–	0	–
egyéb	0,13	0	–	0	–
összes	100	61	100	25	100

[18] Uo. 22.

[19] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1920–1925 közötti hallgatóinak nemi megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a római katolikusok, a reformátusok, a görögkatolikusok és a görögkeletiek a fiúk esetében, az evangélikusok és izraeliták pedig a leányok között értek el magasabb arányt. Az 1920. évi népszámláson kimutatható aránytól magasabbat csak a reformátusok és görögkeletiek értek el a fiúk, valamint az izraeliták a leányok között.

1920–1925 közötti bölcsészhallgatók nemi és felekezeti arányai[20]

felekezet	népszáml.	fiúk		leányok	
	%	fő	%	fő	%
r. katolikus	63,87	56	59,57	43	52,44
református	20,93	26	27,66	15	18,3
evangélikus	6,23	3	3,19	5	6,1
izraelita	5,93	5	5,32	18	21,95
görögkatolikus	2,19	1	1,06	0	–
görögkeleti	0,64	2	2,13	0	–
unitárius	0,078	0	–	0	–
egyéb	0,13	1	1,06	1	1,22
összes	100	94	100	82	100

Az 1920–1925 közötti leányhallgatók képzésenkénti és felekezeti arányait összevetésekor csak az államszámviteli képzés és a bölcsészkar hallgatói állnak rendelkezésünkre, hiszen jogászképzésre egyetlen hölgyet sem vettek fel a korszakban. Az államszámviteli képzésre csak négy felekezet (római katolikus, református, evangélikus és izraelita) tudott leányhallgatókat delegálni. A bölcsészkarra rajtuk kívül egy egyéb felekezetű leány is beiratkozott. Görögkatolikus, görögkeleti és unitárius leányhallgató nem volt egyik képzésen sem. A római katolikusok legmagasabb arányt – a fiúkhoz hasonlóan – az államszámviteli képzésen értek el, ami lényegében az 1920. évi népszámlálási arányt jelentette. A reformátusok a két képzésen nagyjából hasonló arányban vettek részt, de mindkét helyen kissé alulmúlták a népszámlálási arányukat. Az evangélikusok szintén az államszámviteli képzésen értek el magasabb arányt, s mind ott, mind a bölcsészeti képzésen magasabb arányt értek el a leányok, mint a fiúk. Az izraelita leányok a bölcsészeti képzésen értek el magasabb arányt. Olyannyira, hogy a BTK-ra 1920–1925 között beiratkozott izraelita hallgatók mindegyike leány volt, s ezzel a BTK-s leányok közel 22 %-át az izraeliták tették ki,

[20] SZTE Lt. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

vagyis a népszámlálási arányukat megközelítőleg négyszeresen múlták felül a bölcsész hölgyek között. Ettől magasabb arányt a vizsgált korszakban csak a Matematika- és Természettudományi Karon értek el.

1920–1925 közötti leányhallgatók felekezeti arányai[21]

felekezet	államszámvitel		BTK		összes	
	fő	%	fő	%	fő	%
r. katolikus	15	60	43	52,44	58	54,21
református	5	20	15	18,3	20	18,69
evangélikus	3	12	5	6,1	8	7,48
izraelita	2	8	18	21,95	20	18,69
görögkatolikus	0	–	0	–	0	–
görögkeleti	0	–	0	–	0	–
unitárius	0	–	0	–	0	–
egyéb	0	–	1	1,22	1	0,93
összes	25	100	82	100	107	100

A leányok egyetemi felvételét szerette volna megkönnyíteni a MEFHOSZ női tagjai elnökének és társainak 1923-as memoranduma a nőhallgatóknak a tudományegyetem, a közgazdasági és műegyetem összes fakultásaira való felvétele tárgyában. A beadványt a szegedi bölcsészkar 1924. január 31-én tartott V. rendes ülésén Bartók György filozófiaprofesszor terjesztette elő. „A kar az előadó javaslatára kimondja, hogy elvileg nem látja akadályát annak, hogy minden főiskola minden fakultása megnyittassék a nőhallgatók előtt, kívánatosnak tartja azonban, hogy itt is alkalmaztassanak a numerus claususról szóló törvény rendelkezései."[22]

Az 1919/20. tanévet pótló szemeszter jogi kari felvételi gyakorlata

Amikor 1919 szeptemberében megindultak volna a beiratkozások a budapesti egyetemeken és főiskolákon, az egyetemi zászlóaljak, irredenta blokkok, bajtársi szövetségek és a különböző irányzatokat összefogó Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) mind-mind keresztény jelszóval indultak

[21] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt. – Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

[22] SZTE Lt. 283–1923/24. B. K. sz.

útjukra. Ez a jelszó akkor és esetükben „nem zsidót", antiszemitát jelentett.[23] Az ifjúság nagy része az egyetemi hallgatókból saját irányításuk alatt erős szervezettségben működő karhatalmi egységek fő követelése a zsidó hallgatók számának radikális csökkentése volt, ennek érdekében a zsidók erőszakos távoltartásától vagy eltávolításától sem riadtak vissza.[24] Az egyetemi zászlóaljak és bajtársi egyesületek révén – az egyetemi hatóságokkal és a kormánnyal is szembeszállva – érvényesíteni igyekezett arra vonatkozó akaratát, hogy egyetlen zsidót sem engednek szigorlatra, sem pedig beiratkozni.[25]

Végül a hallgatóság (főleg az egyetemi zászlóaljak) erőszakos akciói meghátrálásra kényszerítették az egyetemi hatóságokat, és 1919 őszén Magyarországon kizárólag a debreceni egyetemen, a jogakadémiákon és a hittudományi főiskolákon indult meg az oktatás.[26] 1920 márciusában azután a többi egyetemen is megkezdődhetett végre az egész tanévet kiváltó négyhónapos pótszemeszter, amelyre csak igazolt személyek iratkozhattak be.[27] „Az igazolás menete a következő volt: minden beiratkozni kívánó vallomási ívet tölt ki. Aki az íven az egyetemi karhatalom öt tagjának ajánlását fel tudja mutatni, az minden további eljárás mellőzésével beiratkozhat. (Az aláírások hitelességének bizonyítására az ívet az illetékes karhatalom bélyegzőjével is el kell látni.) Aki azonban az öt zászlóalj-tag aláírását megszerezni nem tudja, igazolási eljárást kérhet maga ellen, amelyet a legsürgősebben le kell folytatni. Az igazolóbizottság elnökből és négy tagból áll; az elnök és két tag az illetékes kar professzoraiból kerül ki, két tagja pedig az egyetemi karhatalom képviselője."[28]

A nők felvételére és igazolására külön szervezetek alakultak.[29] Ennek indokait és körülményeit a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) női csoportjának jelen-

23 Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". A Foederatio Americana. In: Uő.: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban"*. Budapest, Ráció, 2010. (A továbbiakban: Ujváry, 2010.) 420–421. – Ld. még e kötetben Ujváry Gábor tanulmányát.

24 Ladányi Andor: *Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban*. Budapest, Educatio, 1995. 267.

25 Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. Budapest. Akadémiai, 1979. (A továbbiakban: Ladányi, 1979.) 118–119.

26 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1922*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1925. (A továbbiakban: *Statisztikai Évkönyv*, 1925.) 192.

27 Ladányi Andor: A haladó diákok szervezkedési kísérletei az ellenforradalom első éveiben. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon 1918–1945*. Főszerk. Vass Henrik. Budapest, Kossuth, 1978. 108.

28 Ladányi, 1979. 134.

29 Kerepeszki Róbert: Az ifjúsági szervezetek szerepe az egyetemi felvételekben 1919–1920. In: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése*. Szerk. Kissné Bognár Krisztina–Molnár László–Osváth Zsolt. Budapest. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. (A továbbiakban: *Az egyetemi felvételi*, 2010.) 29.

tése az alábbiakban jelölte meg: „Midőn az egyetemeken a beiratkozások megkezdődtek és női hallgatókat nem akartak felvenni, hosszas megbeszélések után a fővezérség utasította a MOVE nőcsoportját, hogy állítson fel egy igazoló bizottságot, mely hivatva lesz elbírálni a beiratkozni kívánó hölgyek viselkedését a kommunizmus alatt és megállapítani egyéb, a nemzetre fontos körülményeket. Az igazolást becsülettel végre is hajtottuk, két egyetemi karhatalmi tag, az orvosi és a bölcsészeti fakultásról négy megbízható egyetemi hallgatónő és a MOVE nőcsoportja két tagjának részvételével. Mivel az egyetemekre 1919-ben csak a karhatalom tagjai iratkozhattak be – a háborús érdemeket és az akkor fennálló nehéz viszonyok alatti éjjel-nappali szolgálatteljesítést mérlegelve – valamilyen formában a nőknek is karhatalmat kellett alkotni, miért is kötelezték magukat, hogy a MOVE-n belül önzetlenül segítenek a nagy nemzeti munkában."[30]

1919 őszén és 1920 tavaszán az egyetemi zászlóaljak működését a budapesti intézményekben súlyos antiszemita jelenségek kísérték.[31] Így az egyetemi zászlóaljak küldötteivel kiegészült igazoló bizottságok működésének eredménye az 1919/20. tanév második felében az ún. „zsidómentes szemeszter" lett.[32] A fővárosi egyetemisták körében tapasztalható antiszemitizmus több korabeli dokumentum is megerősíti. Doleschall Alfréd, a budapesti jogi kar dékánja szerint „Ha a fejleményeket jól figyeltem meg, a numerus clausus kérdését [...] a hallgatóságnak az az erőszakosságoktól kísért mozgalma indította meg, mely kezdetben a proletárdiktatúra garázdálkodásaiban részes vagy legalább vele rokonszenvezett ifjaknak kizárására, majd annak a kétségbevonhatatlan ténynek appreciálásában, hogy a szovjeturalom szinte programszerűen a kereszténység letörésében is kulminálódott, aminthogy a vezető és ihlető képviselői túlnyomó részben a zsidó fajhoz tartozók voltak, megkülönböztetés nélkül és általánosságban arra irányult, hogy zsidók az egyetemre be ne fogadtassanak, vizsgákra és szigorlatokra ne bocsáttassanak."[33]

Az igazoló bizottságok a szakirodalom szerint lényegében intézményesítették az antiszemitizmust a felsőoktatásban.[34] Ladányi Andor korabeli forrással alá nem támasztott kijelentése szerint „Az egyetemi zászlóalj-tagok becsületszóra fogadták, hogy a zsidó jelentkezők vallomási ívét nem írják alá. Kétes esetekben a karhatalom

30 *A MOVE Országos Elnökségének nagygyűlési jelentése az 1919–20. és 21. évekről*. Budapest, MOVE, 1921. 11.

31 Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 39.

32 Kerepeszki, 2010. 28.

33 ELTE Lt. 1/c – 500/1919–20. (1919. december 4.) Idézi: Ujváry Gábor: A felsőoktatási felvétel szabályozásai a két világháború közötti Magyarországon. In: *Az egyetemi felvételi*, 2010. 14. és Ujváry, 2010. 419–420.

34 Kerepeszki, 2010. 30.

tagjai az aláírást kérelmezőktől saját keresztlevelükön kívül szüleik keresztlevelét is kérték."[35] Az igazoló bizottságokban 1922 őszéig lehettek diákküldöttek, ezután már csak az egyes karok professzorai közül delegált tagok vehettek részt,[36] a diákküldöttek tehát az 1922 tavaszi felvételek alkalmával fejthették ki utoljára tevékenységüket.

Az ideiglenesen Budapesten működő kolozsvári és pozsonyi egyetemeken az igazoló bizottságok nem a budapesti egyetemek mintájára szerveződtek meg. Bár 1920 tavaszán ezek az egyetemek is állítottak fel igazoló bizottságokat, azokban azonban – a budapesti egyetemek bizottságaiban tevékenykedő diákküldöttekkel ellentétben – a karok professzorai játszottak meghatározó szerepet. Diákküldötteknek a bizottságokba kerüléséről csak a bölcsészkar Dézsi Lajos elnöklete alatti, Csengeri János és Gombocz Zoltán professzorokból álló bizottság kapcsán vannak korabeli adatok. 1920. április 3-án és július 3-án a fenti tanárok mellett karhatalmi kiküldöttek is részt vettek a bizottság munkájában. A többi kar esetében – ahogy Kiss Róbert Károly 2010-es tanulmánya is kimutatta – csak az egyetem nyilvános rendes tanárai alkották a bizottságot.[37] Érdekesség, hogy a bizottság két ülésén mindössze négy hallgatóról hoztak döntést, s mindet igazoltnak nyilvánították.[38] A bizottság tehát – a karhatalmi kiküldöttek részvétele ellenére is – látványosan magas arányban hozott kedvező döntést.

A Ferenc József Tudományegyetem jogi karán – karhatalmi delegáltak nélkül is – igen sajátságosan alakult az I. évfolyamra felvett hallgatók felekezeti megoszlása 1920 tavaszán. Először is szembeötlően alacsony volt az I. évfolyam létszáma. Másodszor pedig egyes felekezetek (pl. református, evangélikus, unitárius) az országos arányuknál lényegesen magasabb, míg más felekezetek (pl. római katolikus, izraelita) lényegesen alacsonyabb arányt értek el. Az országos átlagukat lényegében csak a görögkatolikusok produkálták a felvettek között.

A református és unitárius hallgatók kiugróan magas aránya az egyetem kolozsvári eredetével magyarázható, s az unitárius felekezet esetében így is mindössze egy hallgató felvételét jelentette. E két felekezet felreprezentáltsága úgy alakulhatott ki, hogy egyrészt követték Erdély protestáns magyar fiataljai a Kolozsvárról elüldözött egyetemet, másrészt a trianoni Magyarország területéről is elsősorban protestáns ifjak iratkoztak be az ideiglenesen Budapesten működő egykori kolozsvári univerzitásra. A római katolikus fiatalok feltehetően inkább a katolikus alapítású budapesti tudományegyetemet látogatták.

35 Ladányi, 1979. 138.

36 Háromszáz hallgató iratkozhat be a bölcsészeti kar első évfolyamára. *Az Est*, 1922. augusztus 29. 3.

37 Kiss Róbert Károly: *A felvételi rendszert befolyásoló tényezők a szegedi Ferencz József Tudományegyetemen 1920 és 1945 között.* In: *Az egyetemi felvételi*, 2010. 69.

38 SZTE Lt. 87–1919/20. B. K. sz.

1920 tavaszán I. évfolyamra felvett joghallgatók felekezeti arányai[39]

felekezetek	népszámlálási arány (%)	hallgatók	
		fő	%
r. katolikus	63,87	20	37,05
református	20,93	27	50,00
evangélikus	6,23	4	7,4
izraelita	5,93	1	1,85
görögkatolikus	2,19	1	1,85
görögkeleti	0,64	0	–
unitárius	0,078	1	1,85
egyéb	0,13	0	–
összes		54	

Az izraelita ifjak rendkívül alacsony száma és aránya hasonlóságot mutat a többi felsőoktatási intézményben ekkor tapasztalható viszonyokkal. A Kolozsvárról elüldözött, ebben a tanévben Budapesten működő, s 1921-től Szegedre kerülő egyetem jogi karának minden évfolyamán együttesen 7 izraelita ifjú volt, ami a hallgatók 5,47%-át jelentette. A budapesti tudományegyetem jogi karán egyetlen izraelita ifjú sem volt, a debreceni egyetem jogi karán a 35 izraelita 8,77%-os arányt jelentett. A Pozsonyból elüldözött és 1923-ban Pécsre kerülő Erzsébet Tudományegyetem jogi karának pedig ebben a tanévben szünetelt a működése. A kolozsvári (szegedi) egyetem tehát köztes értéket képviselt ebben a kérdésben. A magyarországi izraeliták ekkor még nem ismerték fel a két elüldözött egyetemben (Kolozsvár és Pozsony) rejlő beiskolázási lehetőségeket, hiszen az 1920 tavaszán világi képzések valamelyikére beiratkozott 553 izraelita egyetemista 76,31%-a (442 fő) a műegyetemre járt, ahol arányuk az összes hallgató 20,56%-ára (vagyis az országos lélekszám-arányuk 3,47-szeresére) rúgott. Ahogy 1920 őszétől kezdve szűkült az izraelita ifjak műegyetemre jutásának valószínűsége (az 1921/22. tanév tavaszi szemeszterében a műegyetem 4203 hallgatójából már csak 366 vallotta magát izraelitának, arányuk tehát 8,71%-ra csökkent),[40] úgy növelték meg a Szegedre és Pécsre kerülő száműzött egyetemen elért arányukat.

39 SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1. köt.

40 *Statisztikai Évkönyv*, 1925. 194. A műegyetemi felvételi gyakorlatról: Batalka Krisztina: A felvételi korlátozás kérdései a Műegyetemen 1918–1920-ban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I. köt.* Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 99.

A világi felsőoktatás hallgatóinak felekezeti arányai 1920 tavaszán[41]

felekezet	népszámlálási arány (%)[42]	hallgatók	
		fő	%
r. katolikus	63,87	5672	61,13
református	20,93	1845	19,88
evangélikus	6,23	921	9,93
izraelita	5,93	553	5,96
görögkatolikus	2,19	163	1,76
görögkeleti	0,64	56	0,60
unitárius	0,078	58	0,62
egyéb	0,13	11	0,12
összes		9279	

Fontos kiemelni, hogy a szakirodalomban széleskörűen emlegetett „zsidómentes szemeszter" korántsem jelentette azt, hogy egyáltalán ne lettek volna izraelita hallgatók 1920 tavaszán a magyar egyetemeken.[43] Voltak, csak a korábbihoz képest lényegesen kisebb számban. A világi felsőoktatásban résztvevő hallgatók aránya 1920 tavaszán – ahogy azt a *Magyar Statisztikai Évkönyv* adatai alapján már Karády Viktor is megírta[44] – 5,96%-ot tettek ki. Ez lényegében megegyezik az izraeliták népességen belüli arányával (valójában 0,03%-kal még magasabb is annál). Vagyis 1920 tavaszán az egyetemi igazolások és beiratkozások kapcsán jelentkező erőszakos és jogellenes cselekedetek – országos léptékben vizsgálva a beiratkozottak felekezeti megoszlását – végeredményben a demográfiai arányokat biztosították a felsőoktatásban. Nem is lehetett volna „zsidómentes" a szemeszter, hiszen a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. február 27-én megjelent 16.990/1920. sz. rendelete szerint beiratkozni jogosultak, akik háborús katonai szolgálatuk következtében három vagy több féléven át nem iratkozhattak be; az egyetemi karhatalomnak tagjai; a háborúban rokkantakká váltak; a megszállott területekről jövők és a tanítórendek tagjai. A jogosultak közül is csak azok iratkozhattak be, „akik az ún. proletárdiktatúra alatt tanúsított viselkedésük szempontjából magukat igazolják."[45] Vagyis a rendelet értelmében felekezetre való tekintet nélkül beiratkozhattak, akik háborús

41 *Statisztikai Évkönyv*, 1925., 192.

42 *Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1923. 14.

43 Ujváry, 2010. 421.

44 Karády, 1992. 37.

45 Ladányi, 1979. 134.

katonai szolgálat miatt szenvedtek késedelmet vagy hadirokkanttá váltak. Hogy az egyetemre jelentkező izraelita ifjak között voltak-e ilyenek, s milyen arányban azt a későbbi fejezetekben veszem vizsgálat alá az általuk kitöltött adatok alapján.

Az 1920/21. tanév jogi kari felvételi gyakorlata

Az 1920 őszi felvételi jelentkezések elbírálása érdekében a Jog- és Államtudományi Kar szeptember 16-án tartott I. rendkívüli ülésén elnöklő Menyhárth Gáspár dékán „ismerteti a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrnak az egyetemi beíratások tárgyában 78.020/920. szám alatt kelt rendeletét, mely az egyetemi numerus claususnak parlamenti tárgyalás alatt álló ügyével kapcsolatban egy, a felveendő hallgatók kiválogatását illetőleg a felvételi kérvényeknek a kari döntésre előkészítését lebonyolítani hivatott kari bizottság megalapítását teszi szükségessé, felhívja tehát dékán elnök a kart, hogy kebeléből e bizottságot alakítsa meg. A kar a rendeletben foglaltakat tudomásul veszi, a bizottság megalakítását elhatározza, annak tagjaivá Lukáts Adolf dr. ny. r. tanár elnöklete alatt, Boér Elek dr. és Kuncz Ödön dr. ny. r. tanárokat, póttagjává dr. Szandtner Pál ny. r. tanárt megválasztja. Dékán elnök jelenti, hogy mint az egyetemi beíratások új szabályozása tárgyában a magyar kormány részéről a nemzetgyűlés elé terjesztett javaslat jelenleg még csak tárgyalás alatt áll, de el még nem fogadtatott, holott a folyó tanévi beiratkozások mikéntje e javaslat sorsától függ, a beíratások kérdésében intézkedni egyelőre nem lehet. Kéri azonban dékán a kar tagjait, főleg pedig a kiköltött bizottságot, hogy a hallgatók felvételi kéréseinek gyors lebonyolítására mihelyt az erre vonatkozó miniszteri rendelkezés leérkezik, legyen készenlétben. A kar a dékán jelentését tudomásul veszi, egyben pedig a felvételi kérések ügyének előkészítésére kiküldött bizottságot felkéri, hogy a Karra e tárgyban váró teendőket gyors lebonyolítása végett a felvételi kérvények előzetes tanulmányozását haladéktalanul kezdje meg."[46]

A kari tanács döntése értelmében a Lukáts Adolf, Kuncz Ödön és Szandtner Pál tanárok által alkotott felvételi bizottság már másnap, szeptember 17-én megkezdte a munkáját.[47] A szeptember 17-i és 29-i ülésen összesen 86 első évfolyamra folyamodó személy felvételéről döntöttek. A felvételre jelentkező 86 főből 69-et vettek fel és 17-et utasítottak el. Ha a felekezetenként arányokat vizsgáljuk, feltűnhet, hogy – az egyetem erdélyi gyökereivel összefüggésben – az országos általnál magasabb

46 https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_SZTE_JogiKT_1920-1921/?pg=2&layout=s&query=felv%C3%A9tel (Letöltve: 2020. május 10.)

47 https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_SZTE_JogiKT_1920-1921/?pg=7&layout=s&query=felv%C3%A9tel (Letöltve: 2020. május 10.)

arányban jelentkeztek egyes protestáns felekezetekből (pl. unitárius, református), s némiképpen alacsonyabb volt a római katolikusok aránya. A felvett és elutasított folyamodók összevetésénél szembeötlő, hogy míg a római katolikusok pontosan átlagos arányban nyertek felvételt, a reformátusok egy kicsivel magasabb arányban. Ugyanakkor a magát izraelitának és unitáriusnak valló 5, illetve 7 személy kivétel nélkül felvételt nyert.

1920. szeptember 29-ig felvett I. éves joghallgatók felekezeti arányai[48]

felekezetek	felvettek		elutasítottak		elutasítási arány (%)
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	33	47,83	8	47,06	19,51
református	23	33,33	5	29,41	17,86
evangélikus	0	–	1	5,88	100,00
izraelita	7	10,14	0	–	0
görögkatolikus	0	–	0	–	–
görögkeleti	0	–	0	–	–
unitárius	5	7,24	0	–	0
egyéb/ismeretlen	1	1,45	3	17,65	75,00
összes	69	100	17	100	19,76

1920. október 21-én a felvételi bizottság újabb ülést tartott az időközben beérkezett további kérelmek elbírálása céljából. Ezen az ülésen 44 jelentkező felvételéről döntöttek. A szeptemberiekkel összehasonlítva ezúttal lényegesen magasabb volt az elutasított folyamodók aránya (31,82% a szeptemberi 19,76% helyett). Így mindössze 30 főt vettek fel. A romló tendenciákkal szemben lényesen emelkedett a római katolikusok felvételi aránya. Szintén lényeges javulást mutatott az evangélikus arány is, de ez abszolút értékben mindössze egyetlen hallgatót jelent, tehát kevésbé jelentős változás. Szeptemberhez képest picit romlott a reformátusok folyamodók felvételi aránya (a 17,86%-os elutasítási arány 25%-ra emelkedett). Legnagyobb változást az izraelita folyamodók szenvedték el. Miközben szeptemberben a 7 izraelita jelentkező mindegyike felvételt nyert, októberben már a szintén 7 izraelita jelentkező mindegyikét elutasították.

[48] SZTE Lt. 1–1920/21. J. K. sz.

1920. október 21-én felvett I. éves joghallgatók felekezeti arányai[49]

felekezetek	felvettek		elutasítottak		elutasítási arány (%)
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	19	63,33	4	28,57	4,92
református	9	30,00	3	21,43	25,00
evangélikus	1	3,33	0	–	0
izraelita	0	–	7	50,00	100,00
görögkatolikus	1	3,33	0	–	–
görögkeleti	0	–	0	–	–
unitárius	0	–	0	–	0
egyéb/ismeretlen	0	–	0	–	0
összes	30	100	14	100	31,82

Amennyiben az 1920. szeptember–október folyamán meghozott felvételi döntéseket összesítve vizsgáljuk, akkor több megállapítás is tehető. A jelentkezők felekezeti aránya nem mindenben egyezett meg az országos felekezeti viszonyokkal. Alacsonyabb mértékben jelentkeztek a jogi karra a római katolikusok, az evangélikusok, a görögkatolikusok, görögkeletiek, s magasabb arányban a reformátusok, az unitáriusok és az izraeliták. Az elutasítottakon belül a jelentkezettekhez képest némiképp alacsonyabb arányt képviseltek a római katolikusok és a reformátusok, s magasabbat az evangélikus, az izraelita, valamint az egyéb vagy ismeretlen felekezetű fiatalok. Míg az összes jelentkező esetében megközelítőleg negyedüket utasították el, az evangélikusok és az izraeliták felét, az egyéb, illetve ismeretlen felekezetű jelentkezőknek pedig háromnegyedét.

1920 őszén elutasított I. évfolyamra jelentkezők felekezeti arányai[50]

felekezet	jelentkezettek		elutasítottak		elutasítási arány (%)
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	64	49,23	12	38,71	18,75
református	40	30,77	8	25,81	20,00
evangélikus	2	1,54	1	3,23	50,00
izraelita	14	10,77	7	22,58	50,00
görögkatolikus	1	0,77	0	–	0
görögkeleti	0	–	0	–	–
unitárius	5	3,85	0	–	0
egyéb/ismeretlen	4	3,08	3	9,68	75,00
összes	130	100	31	100	23,85

[49] SZTE Lt. 1–1920/21. J. K. sz.
[50] SZTE Lt. 1–1920/21. J. K. sz.

1920 őszén ismét felállították a kari igazoló bizottságokat, de nem a budapesti összetételi minta szerint. Az együttműködő két száműzött egyetem[51] 1920. október 19-én tartott II. közös egyetemi tanácsi ülésén „egyhangúlag kimondta, miszerint a karok által a beiratkozni kívánók igazolására kiküldött igazoló bizottságokba az ifjúsági egyesületek vagy az ifjúság által választott tagokat nem veszi be, hanem ezen ifjúsági kiküldöttek a kari igazoló eljárás során csak informatív szerepet vihetnek, s ezért információadás céljából a kari igazoló bizottságok által behívhatók."[52]

Az egyetemi tanácsi döntés ellen az ifjúsági egyesületek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez folyamodtak, aki még az egyetemi tanácsülés napján (október 19-én) kelt 136.515/1920. IV. számú leiratával megengedte, hogy amely karokon a beiratkozni kívánók igazolására vonatkozó eljárás még nincs befejezve, a karok által kiküldött igazoló bizottságok az ifjúsági egyesületek által kiküldött vagy az ifjúság által választott két-két taggal magukat kiegészíthetik. A leirat szerint az ifjúsági tagok az iratokba betekinthetnek, azonban az igazoló bizottságokban csak konzultatív joggal rendelkeztek. A rendeletet megalkotó Haller István szerint „Ez a hatáskör [...] lehetővé teszi az ifjúságnak, hogy megnyugvást szerezzen a tanári kar szigorú, de amellett pártatlan eljárására vonatkozólag, másrészt, hogy az egyes folyamodókkal szemben összes ténybeli értesüléseit érvényesíthesse. Ilyformán az ifjúság a maga adataival nem egyszer kiegészítette a tanári bizottság adatait, tehát minden megtörtént, hogy a valódi tényállás minden egyes folyamodó esetében meg legyen állapítható. Ennek a konzultatív hatáskörnek az engedélyezése nem csorbította sem a törvényhozás, sem a végrehajtási utasítás intencióját, hogy t. i. a felvétel és az igazolás dolgában kizárólag a tanári kar döntsön, és mégis megteremtette a nyugalmat az egyetemen."[53]

A két egyetem tanácsának október 28-án folytatódó II. közös egyetemi tanácsülésen Schneller István rektor javasolta, hogy mivel a minisztériumi leiratban említett ifjúsági „egyesületek a kettős egyetemen kívülálló, s így azokkal a kooperáló egyetemek semmi néven nevezendő nexusban nincsenek, a kettős egyetem felügyelete alatt álló Egyetemi Kör, vagy az ezután alakuló ifjúsági egyesületek volnának felhívandók, hogy küldjenek ki kebelükből 2–2 tagot a kari igazoló bizottságok informálása céljából. Eszmecsere után a közös tanácsülés az e tárgyban hozott I. tanácsülési határozat hatályának érvényben tartása mellett az elnöki előterjesztést indokainál

[51] Lengvári István: Az Erzsébet Tudományegyetem alapítása, pozsonyi és budapesti éveinek története. In: *Per Aspera Ad Astra*, 2014. 1. szám 20–21. https://per-aspera.pte.hu/archivum/2014-1-szam-1.html (Letöltve: 2020. április 5.)

[52] SZTE Lt. 743–1920/21. J. K. sz.

[53] Haller István: *Harc a numerus clausus körül.* Szerzői, Budapest, 1926. 123.

fogva egyhangúlag magáévá teszi, s a tudománykarokat felhívja, hogy a kooperáló egyetemek felügyelete alatt álló ifjúsági egyesületekhez forduljanak az igazoló eljárás során szükséges információadás céljából, hogy az egyetemekre felvett hallgatók listáján foglaltak ellen tudomásuk szerint valami kifogás nem merült-e fel."[54] Vagyis a két száműzött egyetem határozottan ellenállt az egyetemi zászlóalj és a formálódó bajtársi egyesületek azon törekvésének, miszerint az egyetemi hatóságok felügyeletétől független diákszerveződések érdemi befolyást szerezzenek a hallgatók felvételi kérvényeinek elbírásában.

Ha nemcsak a jelentkezettek és az elutasítottak számát és arányát vizsgáljuk, hanem a felvettek személyes adatait is elemezzük, további összefüggések tárhatók fel. Egyrészt megállapítható, hogy a felvételi bizottság szeptemberi és októberi üléseit és döntéseit követően a félév során még további 31 fő nyert felvételt az I. évfolyamra. Sajnos jelenleg nem található korabeli dokumentum az 1920. október vége után jelentkezett hallgatókról, így nem lehet elemezni az 1920. október 21. után felvételét kérők felekezeti megoszlását. Csak az 1920/21. tanév őszi félévére beiratkozott összes I. éves joghallgató felekezeti arányai vizsgálhatók, azok pedig több ponton is eltértek az országos átlagtól. Míg a római katolikusok az országos átlagtól alacsonyabb arányban képviseltették magukat (63,87% helyett 55,73%), az evangélikusok még ennél is jobban elmaradtak attól (1,53% a 6,23% helyett). Ellenben a reformátusok (31,30% a 20,93% helyett) és unitáriusok (3,82% a 0,078% helyett) lényegesen magasabb arányban nyertek felvételt. Ezek szerint a jogi vagy államigazgatási pályára készülő református és unitárius ifjak jelentős számban követték az egyetemet Budapestre, illetve a magyarországi területek protestáns hallgatói az átlagosnál nagyobb arányban iratkoztak be a köztudottan protestáns városból érkező egyetemre, mint a budapesti tudományegyetemre. A numerus clausus törvény ellenére szintén az országos arányuknál magasabb arányban kerültek be az izraeliták (6,87 % az 5,93% helyett).

[54] SZTE Lt. 743–1920/21. J. K. sz.

1920 őszén I. évfolyamra beiratkozott joghallgatók felekezeti arányai[55]

felekezet	népszámlálási arány (%)	hallgatók	
		fő	%
r. katolikus	63,87	73	55,73
református	20,93	41	31,3
evangélikus	6,23	2	1,53
izraelita	5,93	9	6,87
görögkatolikus	2,19	1	0,76
görögkeleti	0,64	0	–
unitárius	0,078	5	3,82
egyéb	0,13	0	–
összes	100	131	100

A bölcsészkar 1920. június 28-án V. rendes kari tanácsülésén Dézsi Lajos dékán a jelenlévő Szádeczky Lajos, Schneller István, Csengeri János, Schmidt Henrik és Gombocz Zoltán professzorok számára „bemutatja a nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium leiratát, amelyben a numerus clausus ügyében tartandó értekezletre a dékánt meghívja, s a kar véleményét is kéri. A kar, noha elvi szempontból a numerus clausust kerülni óhajtaná, mégis behozatalát magasabb nemzeti és didaktikai szempontból kikerülhetetlennek tartja, s megbízza a dékánt, hogy a kart az értekezleten ilyen értelemben képviselje."[56]

1921 őszi felvételi gyakorlat a jogi karon

1921 tavaszán a száműzött kolozsvári egyetem bölcsészkarán működő igazoló bizottságban a budapesti egyetemekkel ellentétben nem az egyetemi karhatalmi alakulatok tagjai, hanem a Kolozsvári Egyetemi Kör két kiküldöttje vett részt, s tevékenységük mindössze a bizottság tanártagjainak informálására korlátozódott.[57] A Jog- és Államtudományi Karról elsőként csak 1921 őszéről maradt fenn dékáni felhívás, amely felkérte az egyetemi ifjúsági egyesületeket két tag delegálására az igazoló bizottságba. Tóth Károly dékán szeptember 2-án kelt és a kari hirdetőtáblán közzétett felhívásában meglehetősen rövid határidőt szabott a diákküldöttek kijelölésére:

[55] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 2. köt.
[56] SZTE Lt. 158–1919/20. B. K. sz.
[57] SZTE Lt. 272–1920/21. B. K. sz. – 337–1920/21. B. K. sz.

„A vezetésem alatti kar tisztelt hallgatóit felhívom, hogy a Nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak 1920. évi 136.515. szám alatt kelt rendelete alapján 1920. évi október hó 28-án hozott egyetemi tanácsi határozatnak megfelelően, a felvételi kérelmek előzetes elbírálására kiküldött háromtagú bizottságba informálás céljából kiküldendő két tagot a maga kebeléből a legsürgősebben válassza meg, s a megválasztottak nevét hozzám legkésőbb folyó hó 6-ig haladék nélkül jelentse be."[58] Vagyis mindössze négy napjuk volt a diákegyesületeknek a tagok delegálására.

1921 őszén I. évfolyamra beiratkozott joghallgatók felekezeti arányai[59]

felekezet	népszámlálási arány (%)	hallgatók	
		fő	%
r. katolikus	63,87	90	56,25
református	20,93	33	31,30
evangélikus	6,23	10	6,25
izraelita	5,93	22	13,75
görögkatolikus	2,19	0	–
görögkeleti	0,64	2	1,25
unitárius	0,078	3	1,88
egyéb	0,13	0	–
összes	100	160	100

Az 1921 őszén I. évfolyamra felvett 160 szegedi joghallgató 6 felekezet között oszlott meg. Ezek közül négy múlta felül az 1920. évi népszámláláson kimutatott országos arányát. Legnagyobb mértékben (24,1-szeresen) az unitáriusok, de ők így is csak 3 hallgatót juttattak be. Jelentősen felülmúlták népszámlálási arányukat az izraeliták is. Ők a jogi tanulmányaikat Szegeden 1921-ben megkezdők között 2,32-szer annyian voltunk, mint azt az országos népszámlálási arányuk indokolta volna (s amire a törvény engedélyt adott volna), így 22 hallgatott juttattak be. A görögkeletiek is 1,95-szörösen voltak felülreprezentálva, de ezzel is csak két helyet foglaltak el. A reformátusok felülreprezentáltsági mutatója 1,5-szeres. Az evangélikusok szinte pontosan az országos arányuk szerint jutottak be (6,23% helyett 6,25%.)

Az egyetemi tanulmányokkal járó különösen nagy nehézségek és terhek, valamint a felvételi eljárás legjobban a római katolikus ifjakat tartotta vissza a jogi tanulmányoktól. Ők a nagy vesztesei a világháború és a forradalmak okozta felfordulásnak.

[58] SZTE Lt. 2053–1920/21. J. K. sz.
[59] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 4. köt.

Így a népszámlálási arányuknak alig 88%-át tudták elérni a beiskolázás tekintetében. A diákküldötteknek a szegedi egyetem jogi karának felvételi és igazoló bizottságának munkájába történő informatív bevonása tehát nem forgatta fel alapjaiban a felvételi gyakorlatot. A kialakított rendszer nyertesei az izraelita, vesztesei pedig a római katolikus ifjak lettek. Mindezt a numerus clausus törvény hatályba lépését követő második tanévben.

Nyilvános vita a szegedi egyetem felvételi gyakorlatáról

1922 elején az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezete[60] (beadványuk szövege a 2. számú mellékletben teljes terjedelmében olvasható), a Magyar Orvosok Nemzeti Szövetsége, valamint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi kara egyaránt beadványban fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a szegedi egyetem felvételi gyakorlata miatt. A beadványokban részletesen vizsgálták a felvett hallgatók felekezeti arányait, s megállapították, hogy az 1920. évi XXV. törvényben előírt 6% helyett az izraeliták aránya 37%.[61] A szegedi egyetem első válaszában hangsúlyozta, hogy „a numerus clausus törvényt a Ferenc József Tudományegyetemen betartják, mert törvény, tekintet nélkül, hogy helyeslik-e azt, vagy nem".[62] Vass József kultuszminiszter első közleményében kétkedve fogadta a szegedi egyetem hallgatóinak felekezeti megoszlásáról szóló híreket: „[...] az összes hazai egyetemmel olyan kollegiális jó viszonyban van, hogy egyetlen pillanatra sem telezheti fel sem róluk, sem fakultásaikról, hogy tudtán kívül vagy megkérdezése nélkül a törvény intézkedései ellen cselekedtek volna."[63]

A szegedi egyetemi tanács 1922. március 8-án tartott VI. rendes ülésén Menyhárth Gáspár rektor bejelentette, hogy múlt heti fővárosi tartózkodása alatt a *8 Órai Ujság*ban cikk jelent meg, amely szerint a budapesti egyetem részéről kifogásoltatott egyetemünknek a numerus clausus rendelet végrehajtása tekintetében követett magatartása. „Minthogy a lap szerkesztője a cikket megjelenése előtt közölte vele, módjában volt azzal szemben észrevételeit megtennie úgy, hogy azok a szóbanforgó cikkel kapcsolatban egyszerre jelentek meg, és kellő mértékre szállították le a cikk

60 SZTE Lt. 610–1921/22. J. K. sz.

61 A budapesti egyetemen a numerus clausus tullépésével vádolják a szegedi egyetemet. *8 Órai Ujság*, 1922. március 2. 3.

62 A Ferenc József-tudományegyetem zsidó hallgatói. *Szegedi Napló*, 1922. március 2. 4.

63 Vass miniszter a numerus clausus betartásáról. *Pesti Napló*, 1922. március 2. 3. – A szegedi egyetem tanszabadságát is korlátozni akarják. *Reggeli Hírlap*, 1922. március 2. 6. – A budapesti egyetem a szegedi egyetem ellen. *8 Órai Ujság*, 1922. március 3. 3.

tendenciózus föltevéseit; egyébként alkalma volt ez ügyben a Miniszter Úr [előtt] kifejteni az egyetem álláspontját és magatartását. A Miniszter Úr a rektor bejelentéseit helyeslőleg tudomásul vette." A rektor beszámolóját az egyetemi tanács is helyeslőleg tudomásul vette.[64] Egy héttel később azonban a miniszter „felszólította a szegedi egyetemet, hogy terjesszen fel pontos statisztikát az egyetem hallgatóiról, amelyből megállapítható legyen, hogy a numerus clausust a szegedi egyetem is végrehajtotta-e a törvény rendelkezéseihez képest, vagy sem."[65] A miniszter vizsgálatot elrendelő döntése azonnal a liberális újságok céltáblája lett, s élesen bírálták az egyetemi felvételi gyakorlat ellenőrzését: „A kultuszminiszter megvizsgálja, vajon a szegedi egyetem csakugyan vétett-e a numerus clausus ellen olyan időben, amikor a miniszter politikai vezére és pártja abban a szellemben beszél, hogy a numerus clausust (túlzásnak és ártalmasnak ismerte fel. Nem minden törvénynek néznek így a körmére, mikor politikáról van szó. Azért sejtjük, hogy amikor a miniszter ezt a törvényt mégis körömpróbának teszi ki, ugyancsak politikáról van szó – az ellenkező irányban."[66]

A Jog- és Államtudományi Kar 1922. április 26-án tartott VIII. rendes kari tanácsülésén Szandtner Pál professzor ismertette véleményes javaslatát az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének „*A zsidóság a magyar egyetemeken*" c. beadványa ügyében. Jelentésében összefoglalta „azt az eljárást, melyet a kar követni szokott a felvételeknél: a.) a felvehető zsidó hallgatók 6%-os arányát a kar az egy-egy évfolyamra engedélyezett 200 hallgató után számítja; b.) menekülteket és a megszállott területről jövő hallgatókat nem von a törvény elbírálása alá; c.) a magasabb évfolyamokon a vallásra való tekintet nélkül felveszi azokat, akik korábban már más magyar főiskoláknak hallgatói voltak. Úgy hiszi, hogy ez elvek betartásával a kar sohasem vétett a törvény szelleme ellen."[67]

Szandtner Pálnak a jogi kari dékánhoz benyújtott írásbeli jelentésében a fenti három elv mellett még két további lényeges elemeket is említ. Az egyik az egyetemi tanszabadságnak az a megnyilvánulása, amikor a hallgató a tanulmányi félév sikeres lezárását követően tanulmányait szabadon folytathatja egy másik egyetemen.[68] Ezek szerint bármely magyar egyetemre korábban már felvett egyének – val-

64 https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_SZTE_Tanacsi_1921-1922/?pg=105&layout=s&query=numerus (Letöltve: 2020. május 10.)

65 A kultuszminiszter statisztikát kért a szegedi egyetemtől a numerus clausus dolgában. *8 Órai Ujság*, 1922. március 11. 2.

66 Rovás. *Az Ujság*, 1922. március 11. 1. – Tükör. *Szegedi Napló*, 1922. március 12. 3.

67 https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_SZTE_JogiKT_1921-1922/?pg=147&layout=s&query=numerus (Letöltve: 2020. május 2.)

68 SZTE Lt. 610–1921/22. J. K. sz.

lásuktól függetlenül – szabadon folytathatják tanulmányaikat a szegedi egyetemen. A másik lényeges elem a jelöltek vallásváltásával kapcsolatos. Szandtner Pál szerint „Azok a magyar állampolgárok, kik a zsidó vallásból a keresztény felekezetek valamelyikére áttértek vagy magukat magyar anyanyelvűeknek vallják, zsidó nemzetiségűeknek, ill. fajúaknak a kor felfogása szerint nem tekinthetők."[69] A mondat kapcsán két nagyon fontos momentumra kell felhívni a figyelmet. A zsidók 1919 előtti vallási áttérését, kikeresztelkedését a budapesti tudományegyetem jogi kara is törvényesnek és elfogadhatónak minősítette, s ezáltal mentesítette az áttért izraelitákat a numerus clausus korlátozása alól.[70] Szandtner Pál azonban nem tesz említést arról, hogy a szegedi egyetem a felvételi eljárás során a keresztény felekezetek valamelyikére való áttérésről bármiféle hivatalos dokumentumot kért volna a jelentkezőktől. Nem azt írta jelentésében, hogy „keresztény felekezetek valamelyikének előírásai szerint megkeresztelkedtek", hiszen akkor a keresztelésnek lennének hivatalos dokumentumai, amelyeket esetleg a felvételi bizottság bekérhetett volna a jelentkező által elmondottak igazolására.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 123.033/1920. sz. rendeletének 3. §-a szerint „A nemzethűség szempontjából és erkölcsi tekintetben való feltétlen megbízhatóságának elbírálása céljából minden folyamodónak a következő eredeti okmányokat kell folyamodásához csatolnia: 1. Születési anyakönyvi kivonatot."[71] A rendelet tehát az eredeti születési anyakönyvi kivonat benyújtását első helyen követelte meg minden egyetemi felvételért folyamodótól. A rendelet nyomán a szegedi egyetem rektori hivatala által a beiratkozások rendjéről kiadott tájékoztató is (szövege a 4. számú mellékletben teljes terjedelmében olvasható) eredeti születési anyakönyvi kivonat benyújtását írta elő.[72] Hangsúlyozni kell, hogy a rendelet a születéskor kiállított eredeti vagy az azzal szószerint, nem pedig lényegileg vagy tartalmilag megegyező, hiteles anyakönyvi kivonat-másodlatról lehet csak szó. Az eredetivel csak lényegileg vagy tartalmilag megegyező másolatokkal elkövetett visszaélési lehetőségekre Hoór Károly is felhívta a figyelmet 1923-ban: „Ezzel az utóbbival ugyanis ismételten megkísérelték az igazolóbizottság félrevezetését, mert ebben a születési és a bejelentési rovatban már sem újszülött, sem szülő nem szerepel zsidónak, jóllehet akkor igenis

69 SZTE Lt. 610–1921/22. J. K. sz.

70 Pölöskei Ferenc: A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem (1919–1944). In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002.* Szerk. Szögi László. Budapest, ELTE Eötvös, 2003. (A továbbiakban: Pölöskei, 2003.) 272.

71 *Magyarországi Rendeletek Tára.* Ötvennegyedik folyam, 1920. Budapest, Belügyminisztérium, 1920. 1456.

72 SZTE Lt. 840–1921/22. J. K. szám

még azok voltak, és a mózesvallást csak az imént hagyta el mind a három."[73] A keresztény hitre történő állítólagos áttérés hivatalos dokumentumokkal történő igazolása helyett a szegedi felvételi bizottságok pusztán a jelentkező szóbeli nyilatkozata, önként tett bevallása és a születési anyakönyvi kivonat utólagosan kiállított, a szülők és a jelentkező vallását az általuk kértnek jelölő tartalmi kivonat alapján döntött a felvételről. Nem zárható ki, hogy ezen a módon a szegedi egyetemre jelentkező izraeliták egy része kereszténynek vallotta magát a felvétel és az egyetemen maradás érdekében, s eszerint töltötte ki a származási íveket is egyetemi tanulmányai alatt. Így tehát a származási ívekben közölteknél magasabbra tehető a ténylegesen izraelita vallású hallgatók száma és aránya.

A kereszténységre történő áttérésnél is fontosabbnak tekinthető Szandtner Pál jelentésében a magyar anyanyelvűségre vonatkozó kitétel, mely szerint azok a zsidó vallású magyar állampolgárok, akik „magukat magyar anyanyelvűeknek vallják, zsidó nemzetiségűeknek, ill. fajúaknak a kor felfogása szerint nem tekinthetők".[74] Vagyis a szegedi egyetemi felvételi bizottságok figyelmen kívül hagyták a jelentkező vallását és az 1920. évi XXV. törvénycikk mennyiségi korlátozását, ha a jelölt hajlandónak mutatkozott magyar anyanyelvűnek vallani magát. Ezzel szegték meg leginkább és legélesebben a jogszabályi kötelezettségeket, s teremtették meg a lehetőségét annak, hogy az egyetemet 1920 után is elárasszák az izraeliták.

A magyar anyanyelv megvallásának a felekezeti hovatartozásnál is nagyobb jelentőségre emelése tükrében különösen figyelemre érdemesek azok az esetek, amikor az izraelita hallgatók a saját kezűleg kitöltött és a Quaesturán leadott származási íven nem válaszoltak az adatlap anyanyelvre vonatkozó kérdésére, inkább tüntetőleg üresen hagyták azt. Pedig a származási ívekre nyomtatott mondattal („*A gondatlanul, pongyolán, nehezen olvasható módon, felületesen vagy hiányosan kitöltött anyakönyvi /származási/ lapot a Quaestura visszautasítja.*") világosan felhívták a figyelmet a hiánytalan és pontos kitöltés fontosságára. Ráadásul az izraeliták 6%-os arányon felüli felvételére a szegedi bizottságok értelmezése szerint a magyar anyanyelv jelentette a legbiztosabb alapot. Mégis kizárólag izraelita hallgatók között találni olyanokat, akik üresen hagyták az anyanyelvi rovatot. Ebből arra következhetünk, hogy a szegedi egyetemre felvett izraelita hallgatók egy markáns része tényleg nem a magyart tekintette anyanyelvének, s a magyarokkal még annyi közösséget sem vállaltak, hogy egyetemi tanulmányaik érdekében egy ilyen apró gesztust megtegyenek (az adatlapon a magyart jelöljék meg anyanyelvként). A felvételi bizottság azonban

73 Hoór Károly: *A numerus clausus a szegedi és a pécsi egyetemen.* Budapest, Centrum, 1923. 11.

74 A budapesti tudományegyetem jogi kara szintén fontosnak tartotta a nemzetiség ismérveinek elbírásánál az anyanyelvet, de nem mondta ki, hogy minden magát magyar anyanyelvűnek valló jelentkezőt magyarnak kell tekinteni. Pölöskei, 2003. 272.

a törvényi korlátozás ellenére, áttérés és magyar anyanyelv nélkül is engedélyezte felvételüket, a Quaestura pedig beírta őket a hallgatók sorába.

A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1922. április 28-án tartott X. rendes kari tanácsülésén Schmidt Henrik professzor adta elő véleményes javaslatát az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének *A zsidóság a magyar egyetemeken* című beadványa ügyében. A kar elfogadta az előadó javaslatát. Mivel a beadványban foglalt panaszok nem vonatkoznak a bölcsészeti karra, nézete szerint „a mi karunk megelégedhetik azon durva inszinuációk visszautasításával, melyekkel a beadvány az egyetemi hatóságokat illeti".[75]

Az Egyetemi Tanács 1922. július 2-án tartott X. rendes ülésén Tóth Károly, jogi kari dékán előterjesztésében tárgyalta az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének, a Magyar Orvosok Nemzeti Szövetsége, valamint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi kara által az 1920. évi XXV. törvény szegedi végrehajtása ügyében a miniszterhez intézett feliratokra tett észrevételeket. „Előadó – figyelemmel arra, hogy a Miniszter Úrhoz intézett felterjesztésekben felhozott vádaskodások minden tárgyi alapot nélkülöznek és egyben egyetemünk orvosi karának munkaképességét a viszonyok teljes ismerete nélkül és a tényállást elferdítve, rosszindulatú módon kétségbe vonva, egyetemünket pedig a legképtelenebb rágalmakkal illeti – azt javasolja, hogy az egyetem tanácsa e rágalmakat és vádaskodásokat a leghatározottabb alakban és a legerélyesebben utasítsa vissza, és a szenvedett meghurcoltatásért kellő elégtételt kérjen a vallás- és közoktatásügyi miniszter Úrtól. Az egyetem tanácsa előadó javaslatára az általa bemutatott felterjesztés tervezetét egyhangúlag elfogadja, és annak a vallás- és közoktatásügyi miniszter Úrhoz leendő sürgős felterjesztését elhatározza."[76]

Az egyetemi tanács határozatát és részletes jelentését felterjesztették a miniszterhez, s azt hamarosan a sajtó is leközölte – meglehetősen részletesen.[77] Így az eddig tisztán az egyetemi épületek falai között folyó harc a továbbiakban már a legszélesebb nyilvánosság előtt folytatódott. Az esetről beszámoló újságok közül egyedül a *Szózat* kérdezte meg az ügyről Hoór Károly szemészprofesszort, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának feliratát készítette, s tulajdonképpen a két egyetem közötti vitát kirobbantotta. Hoór Károly leszögezte: „[...] a kezeim között lévő Quaestura hivatalos kimutatásai egyáltalán nem egyeznek a szegedi egyetemi tanács most közölt kimutatásaival, Valamelyik, úgy látszik, téved."[78] Hoór Károly 1923-ban a keresztény egyetemi ifjak szociális foglalkoztatását, ellátását és segélyezését végző Centrum Szövetkezet részeként működő Centrum Kiadóvállalat Rt. kiadásában megjelenő 32 oldal terjedelmű füzetben ismertette a szegedi és pécsi egyetemek, valamint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának felvételi gyakorlatát.[79]

A többi napilap a tények és a quaestura hivatalos nyilvántartási adatainak ismerete nélkül nyíltan helyeselte a szegedi egyetem felvételi gyakorlatát és a miniszterhez küldött feliratát. A *Pesti Napló* vezércikke szerint: „[...] mi szóról szóra aláírjuk azt, amit a szegedi egyetem tanárai mondanak. S alá kell írnia minden becsületes és tiszta magyar embernek, azoknak is, akik tudják, hogy mit jelent ez a cím: Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezete, s kik ennek a szervezetnek a tagjai."[80] A *8 Órai Ujság* szerint „A szegedi egyetemnek ez a kultuszminiszterhez intézett memoranduma különös figyelmet érdemel az illetékesek részéről. Egy hírnevében és hazafias munkálkodásában mélyen megsértett egyetemi tanács kér védelmet, az az egyetem, amely mindenkor a törvény alapján állott; s amely egyetemnek, a tanárai egytől-egyig annak a kolozsvári egyetemnek voltak a professzorai, amely egyetem, mint a magyar kultúrának a végvára megbecsülhetetlen szolgálatokat tett a hazának. Klebelsberg Kuno gróf kultuszminiszter a hivatott immár arra, hogy összevesse az egyéni akciók és a törvény szellemét a méltányos körülmények figyelembe vételével mérlegelő határozatok különbségét és azt, hogy a magyar ügynek kik tettek nagyobb szolgálatot. Azok-e akik minden kollegialitás félre tételével vádakkal halmozták el a magyar tudomány egyik exponensét, a szegedi egyetemet, vagy pedig a most már a nyilvánosság előtt is meghurcolt szegedi egyetem, amely tőle telhetőleg enni adott a tudományra éhezőknek."[81]

A liberális politikai és gazdasági érdekek sajtójaként működő *Világ* c. napilap vezércikke szintén a szegedi egyetem felvételi gyakorlatát helyeselte, és elítélte az egyetemet ért támadásokat: „[...] akik ma professzionátusai a nemzeti politikának

[75] SZTE Lt. 472–1921/22. B. K. sz. és 616–1921/22. B. K. sz.

[76] https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_SZTE_Tanacsi_1921-1922/?pg=167&layout=s (Letöltve: 2020. április 15.)

[77] Két egyetem harca a numerus clausus körül. *8 Órai Ujság*, 1922. augusztus 17. 2. – Két egyetem harca a numerus clausus körül. *Friss Ujság*.1922. augusztus 17. 1. – A szegedi egyetem és a numerus clausus. *Az Ujság*, 1922. augusztus 17. 2. – A szegedi egyetem elégtételt kér a kultuszminisztertől. *Pesti Hírlap*, 1922. augusztus 17. 3. – Egyetemek harca a numerus clausus körül. *Világ*, 1922. augusztus 17. 5. – Harc a numerus clausus értelmezése körül. *Magyarság*, 1922. augusztus 17. 7. – Amilyen a fa, olyan a gyümölcs. *Népszava*, 1922. augusztus 17. 7. – Alaptalan vádak a Ferenc József egyetem ellen. *Szegedi Napló*, 1922. augusztus 17. 3. – Testvérharc két magyar egyetem között. *Szegedi Napló*, 1922. augusztus 18. 3. – A budapesti tudományegyetem harca a szegedi Ferencz József tudományegyetem ellen. *Ellenzék*, 1922. augusztus 20. 3–4.

[78] A budapesti egyetem orvoskara fenntartja a vádat a szegedi egyetem ellen. *Szózat*, 1922. augusztus 18. 4.

[79] Hoór, 1923. 3–32.

[80] A két egyetem. *Pesti Napló*, 1922. augusztus 17. 1.

[81] Két egyetem harca a numerus clausus körül. *8 Órai Ujság*, 1922. augusztus 17. 2.

Magyarországon most bizonyára fölsorakoznak mind egy szálig, és tiltakozni fognak a nemzeti politika, a nemzeti érdek kíméletlen arculcsapása ellen. Mert nincsen nemzetellenesebb politika, mint az, amelyet a régen kolozsvári és ma szegedi egyetem által fölpanaszolt beadvány hirdet, nincsen nemzetellenesebb törekvés, mint az, amely elfűrészeli a kulturális kapcsokat Erdély és Magyarország között. Talán az erdélyi hagyományokból, Erdély fejedelmeinek emlékétől, az erdélyi országgyűlések törvényeitől félnek azok, akik inkább abrenunciálnak[82] Erdélyről, teljesen és végleg lemondván azokról a kulturális kapcsokról, amelyek Erdélyt fűzik és kötik Magyarországhoz, inkább végleg abrenunciálnak Erdélyről csak azért, hogy megszabaduljanak az erdélyi tradíciók kísértetjárásától."[83]

A *Pesti Hírlap* szintén rövid, de határozott megállapításával ugyancsak a szegedi egyetem álláspontját támogatta: „A vitában a szegedi egyetemnek kell igazat adni."[84] A kolozsvári *Ellenzék* c. napilap még élesebben kiállt a városból száműzött egyetem mellett: „Az egész magyar közvélemény szimpátiája a megtámadott szegedi egyetem felé fordul, és mindenki kíváncsian várja a kultuszminiszter döntését, amelyből csak a volt kolozsvári egyetem kerülhet ki győztesként. Azt a friss, egészséges és becsületes erdélyi levegőt, amelyet a szegedi egyetem az erdélyi bércekből vitt át Magyarországra, a politika semminemű forgószele el nem söpörheti, mert hiszen a magyar kormányban éppen olyan emberek ülnek, akik ennek az erdélyi szellemnek legerősebb őrei és védelmezői."[85]

A sajtó a két egyetem vitájának fókuszba állításával és a határozott hangvételű vezércikkekkel meglehetősen nagy súlyt helyezett a kultusztárcát csak röviddel korábban (június 16-án)[86] elfoglaló Klebelsberg Kuno gróf vállára: „Adott esetek állanak egymással szemben a numerus clausus illetőleg a két egyetem harcában, ezt a harcot a kultuszminiszteri döntő szóval feltétlenül be kell fejezni, és az a döntés, mint elvi döntés, egyrészről a numerus clausus alkalmazása tekintetében lesz óriási fontosságú, másrészről pedig egyértelmű lesz az egyik egyetemnek adandó elégtétellel."[87] „A szegedi egyetem numerus clausus-ügyében gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszternek kell a végső döntést meghoznia. Ugyanis minden valószínűség szerint a budapesti egyetem is a kultuszminisztertől fog elégtételt kérni, és így elvi

82 Abrenuntio: latin kifejezés, magyar jelentése 'lemond valamiről'.
83 Bucsu Kolozsvártól. *Világ*, 1922. augusztus 17. 1.
84 Egyetemek vitája a numerus claususról. *Pesti Hírlap*, 1922. augusztus 18. 3.
85 A budapesti tudományegyetem harca a szegedi Ferencz József tudományegyetem ellen. *Ellenzék*, 1922. augusztus 20. 2.
86 Bölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest, Akadémiai, 2004, 246.
87 Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszternek döntenie kell a numerus clausus értelmezése ügyében. *8 Órai Ujság*, 1922. augusztus 18. 3.

döntést provokál a numerus clausus ügyében."[88] „A kultuszminiszternek ki kell mondania tehát, hogy a budapesti egyetem eljárása-e a helyes, amellyel a törvény szelleménél is rigorózusabban kezelte a numerus clausust, avagy pedig a meghurcolt szegedi egyetemnek volt-e igaza akkor, amikor a numerus claususon a menekült hazafias diákság érdekében némileg könnyített."[89]

Klebelsberg grófnak az ügyben kiadott első nyilatkozatai azt a célt szolgálták, hogy időt nyerjen a téma alapos körüljárására: „Az ügy előzményei visszanyúlnak hivatali elődöm működésének idejére. Éppen ezért utasítottam az egyetemi ügyosztályt, hogy a kérdésre vonatkozó egész anyagot terjessze elém. Ha ez megtörténik, akkor majd a fennálló törvények értelmében természetesen a méltányosság szellemében fogok dönteni ebben a kérdésben, amennyiben a kérdés eldöntése az én hatáskörömbe tartozik."[90] Klebelsberg Kuno grófnak a fennálló törvények és a méltányosság szellemében ígért döntésre vonatkozó válaszát kevésnek tartották a liberális újságok. A *Népszava* szerint: „Ha csak ennyi lesz az eredmény, a sebre csupán szépségtapasz kerül, de gyógyulás el nem következhet. Operációs kés kell ide, bátor, energikus mozdulat, amely minden műzsivaj ellenére a betegség okát, a numerus clausust magát szünteti meg."[91]

Mintegy két héttel később a miniszter nem foglalt nyíltan állást egyik egyetem mellett sem: „Klebelsberg Kuno gróf közoktatásügyi miniszter hosszabb megfontolás után arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem avatkozik bele az ügybe, mert ez az egyetemi autonómia megsértését jelentené, hanem továbbra is az egyes egyetemek elbírálására bízza, hogy a rendeletet mennyire megszorítóan vagy bővítően értelmezik, és ezen az alapon milyen arányban vesznek föl zsidó hallgatókat."[92] „Az idei beiratkozások tehát minden egyetemen az eddigi rend szerint fognak lefolyni, és továbbra is nyílt kérdés marad, hogy a szegedi vagy a budapesti egyetemnek van-e igaza."[93] A miniszter döntése következtében tehát a szegedi egyetem továbbra is saját belátása szerint értelmezhette a törvényi előírást. Egyes napilapok a nemzeti érzelmű lakosság megnyugtatása érdekében 1922 szeptemberében mindenesetre igyekeztek

88 A szegedi egyetem numerus clausus-ügye. *Világ*, 1922. augusztus 18. 7.
89 A numerus clausus körüli harc. *Az Ujság*, 1922. augusztus 18. 5.
90 A kultuszminiszter a méltányosság szellemében fog dönteni a numerus clausus körül támadt affér ügyében. *8 Órai Ujság*, 1922. augusztus 19. 7. – A kultuszminiszter a szegedi egyetem numerus clausus ügyéről. *Világ*, 1922. augusztus 19. 7.
91 Forrong a numerus clausus ügye. *Népszava*, 1922. augusztus 19. 7.
92 Nincs változás a numerus clausus értelmezésében. *8 Órai Ujság*, 1922. szeptember 3. 7.
93 A kultuszminiszter nem dönt a a budapesti és szegedi egyetemek vitájában. *Szegedi Napló*, 1922. szeptember 3. 2.

úgy beállítani a szegedi felvételi eredményeket, hogy „A szegedi egyetem szigorúan alkalmazkodik a numerus clausushoz".[94]

A budapesti és szegedi egyetem rektorai között mindenesetre igencsak elmérgesedett a viszony. A *Világ* napilap szeptember 14-i számának *Párbajoznak a rektorok* című vezércikkében azt állította, hogy a vitában érintett két egyetem rektora, Bársony János és Menyhárth Gáspár között párbaj készül a numerus clausus törvény helyes értelmezése és alkalmazása ügyében.[95] A kacsának bizonyuló hírt több újság is átvette,[96] melyek végül kénytelenek voltak elismerni: az ügy lovagias útra terelődött ugyan, de a kiküldött bíróság békésen rendezte el az ügyet,[97] így a két egyetem rektora nem állt fel egymással szemben en garde a numerus clausus miatt,[98] s a párbaj elmaradt.

Az erdélyi püspökök állítólagos akciója és a szegedi egyetem

Újsághírek szerint a budapesti és szegedi egyetemek vitájával egyidejűleg 1922. július 17-én Kolozsváron tanácskozásra gyűltek össze az erdélyi magyar egyházak vezetői.[99] A római katolikus, a református, az evangélikus és az unitárius püspök közös elhatározással igyekezett már az 1922/23. tanév kezdetétől hatályon kívül helyeztetni a numerus clausus törvényt.[100] Nagy Károly református püspök indítványára[101] „az összeülő püspöki konferencia a Szegedre menekült Ferenc József Tudományegyetem tanácsát kéri fel arra, hogy a numerus clausus eltörlésére irányuló akciót a magyar kormánynál közvetítse."[102] A kormánykritikus *Szeged* napilap vezércikke szerint „Ezt a hírt nem lehet eléggé kiemelni a többi közül, nem lehet egységespárti[103] közbeszólásokkal elintézni és főként nem lehet vele szemben megvédelmezni a numerus clausust."[104]

Az erdélyi főpapok akciója nagy sajtópolémiát váltott ki, a nemzeti újságok kitalációnak minősítették az elsősorban liberális lapokban olvasható közlést. A *Szózat* c. napilap az egész híradást alaptalan rágalomnak titulálta: „Az erdélyi magyar egyházak vezetői, a katolikus, református, evangélikus és unitárius püspökök a megszállás és elszakítás napjaiban nemes hivatásuk magaslatán állva ragyogó példáját szolgáltatták, a hazafiágnak és a magyar faji öntudatnak. Magas méltóságuk rájuk rótta hazafias kötelességeit, a rabságba kerüli, erdélyi magyarság hivatott lelki vezéreiként teljesítették. Hitet, erőt és reményt az ő példájuk hatásán tanult a letépett, vérző országdarab, Erdély magyarsága. Ezt a nimbuszt akarja most a maga kicsinyes faji politikája érdekében megtépdesni a liberális „felekezet", mikor három orgánumában való tényként az erdélyi főpapoknak imputálja a saját jámbor szándékát. S azzal a híradással kíséreli megtéveszteni, a magyar közönséget, hogy e nagytekintélyű férfiak állást foglaltak volna a numerus clausus ellen. A magyar fajvédelemnek legegészebb alkotása éppen ez a törvény, amely a hegemóniára törekvő idegen erkölcsű, idegen gondolkodásmódú, idegen szellemű inváziótól oltalmazza meg a jövendő magyar generációkat. Erdély szorongatott magyarságának püspökei pedig múltjukkal megmutatták, mennyire átérzik a fajvédelem szükségességét. Mi sem nevetségesebb tehát, mint a »liberális« orgánumoknak e mohó óhajtásából kisarjadzott tudósítása, amely már nem átallja megpróbálni Erdély szellemi vezéreit a maga tolakodva törtető soraiba lerántani. Ámde ez a kisded manőver annyira átlátszó és egész a komikumig valószerűtlen, hogy Erdély püspökei tekintélyének mit sem árthat, úgy sem hiszi el senki sem. De legyenek nyugodtak e liberális fajorgánumok, ez a mesterkedés sem nekik használ. A keresztény magyarságot ilyen fogásokkal befolyásolni nem lehet. A numerus clausust Magyarországon magyar törvényhozás meg nem fogja változtatni soha."[105]

A *Szózat* megállapítását alátámasztja, hogy 1922. július 15. és 17. között Nagy Károly és az erdélyi református egyházkerület vezetése nem a többi erdélyi magyar felekezettel történő közös állásfoglalás kidolgozásával volt elfoglalva. Ezekben a napokban Erdély reformátusainak mintegy 200 kiküldöttje (főgondnok, gondnokok, esperesek, lelkészek) vett részt az egyházkerület nagygyűlésén.[106] A zsúfolt program nem tette lehetővé, hogy a püspök a közgyűlés, az egyházkerületi főjegyzőválasztás,

94 Százhetven zsidó jelentkező közül csak hatot vettek fel az egyetemre. *Szegedi Híradó*, 1922. szeptember 13. 2.

95 Párbajoznak a rektorok. *Világ*, 1922. szeptember 14. 1.

96 Menyhárt Gáspár és Bársony János afférja. *Szegedi Híradó*, 1922. szeptember 15. 1.

97 A szegedi és budapesti egyetem harca. *Szegedi Friss Ujság*, 1922. szeptember 15. 1.

98 Maxiómák egy párbaj körül. *Szegedi Napló*, 1922. szeptember 16. 1.

99 Az erdélyi püspök akciója a magyarországi numerus clausus eltörlésére. *Pécsi Lapok*, 1922. július 19. 3.

100 Erdélyi magyarok a numerus clausus ellen. *Világ*, 1922. július 18. 9.

101 Erdélyi akció a magyarországi numerus clausus eltörlésére. *Reggeli Hirlap*, 1922. július 18. 1.

102 Az erdélyi magyar egyházak a numerus clausus ellen. *Kis Ujság*, 1922. július 18. 3.

103 Teljes nevén: Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párt (Egységes Párt). 1922. február 22.–1932. október 27. között működő konzervatív, keresztény, nemzeti programot képviselő kormánypárt. Bár hivatalos nevében nem szerepel, a tömörülést már a kortársak is Egységes Pártnak nevezték, és ez a rövidítés a történeti szakirodalomban is elfogadottá vált. *Magyarországi politikai pártok lexikona (1946–2010)*. Főszerk. Vida István. Budapest, Gondolat–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. 193.

104 Az erdélyiek. *Szeged*, 1922. július 19. 1.

105 Erdélyi magyarok a numerus clausus ellen. *Szózat*, 1922. július 19. 8.

106 Reformátusok nagy napjai. *Ellenzék*, 1922. július 14. 5.

az amerikai delegáció fogadása,[107] püspöki beszámoló jelentés,[108] a papszentelés,[109] a Petőfi-ünnepély és a nagygyűlés szakmai szekcióinak munkája (utóbbin nemcsak személyesen vett részt, de részletes tervet nyújtott be a lelkészképzés átfogó reformjáról)[110] mellett, ezekkel egyidejűleg egy összetett és politikailag kényes témáról egyeztetéseket folytasson a többi erdélyi magyar püspökkel. Az pedig még inkább valószerűtlen, hogy egy rövidke megbeszélés keretében azonnal kész megoldási tervet is elfogadtak volna, miként azt a magyarországi sajtó egy része állította. A hírlapi kacsát leközlő, ahhoz éles hangvételű vezércikkeket közreadó újságok (*Világ*; *Reggeli Hírlap*; *Kis Ujság*; *Szeged*; *Pécsi Lapok*) azonban nem adtak ki semmiféle helyreigazítást vagy bocsánatkérést, egyszerűen átléptek a tények felett.

Annyi azonban még a valótlan és alaptalan állításra épített hírlapi közlésben is figyelemre érdemes, hogy a cikkek írói és az újságok szerkesztői szerint a numerus clausus elleni akció magyarországi szószólójául a szegedi egyetemet kérték volna fel. Ez a momentum arra utal, hogy a Tisza-parti univerzitás vezetői és professzorainak többsége úgy a belföldi, mint a külföldi közönség előtt nyilvánvalóan numerus clausust ellenző hírben állt, s nevének emlegetése alkalmasnak tűnt a közlés hihetőbbé tételére, illetve az egyetem vezetése a sajtó némi ráhatására talán megnyerhetőnek tűnt egy ilyen ügyben való cselekvő részvételre. Ugyanakkor ennek az emlegetése az egyetem felvételi gyakorlatát érintő vádak nyilvánosságra kerülése és azoknak a sajtóban történő terjesztése, valamint a minisztériumi döntés idején nem könnyítette meg a szegedi egyetem tisztázását.

Jog- és bölcsészhallgatók tanulmányai a világháború évei alatt

A középiskolai vagy egyetemi ifjúság háború alatti fegyveres szolgálatteljesítésének vizsgálatához érdemes először áttekinteni a háború alatti évek egyetemi hallgatóinak felekezeti arányait. Kiindulási alapként az 1913/14. tanév adatait állíthatjuk párba az 1916–1918 közötti évekből fennmaradt statisztikai adatokkal. Az 1913/14. tanévben mind a jogász-, mind a bölcsészképzés két egyetemen, a budapestin és a kolozsvárin folyt. A világháború évei alatt azonban megkezdte munkáját a debreceni[111] és

[107] *Prágai Magyar Hírlap*, 1922. július 19. 5. – *Székely Nép*, 1922. július 20. 1.
[108] Amerika rokonérzéssel kíséri az erdélyi reformátusok küzdelemeit. *Ellenzék*, 1922. július 16. 3–4.
[109] Papszentelés. *Ellenzék*, 1922. július 19. 4. – Papszentelés. *Székely Nép*, 1922. július 23. 3.
[110] Adózással tartják fenn a felekezeti iskolákat. *Ellenzék*, 1922. július 19. 3. – Az erdélyi református püspök a lelkészképzés reformjáért. *Pesti Napló*, 1922. július 23. 17.
[111] Hollósi Gábor–P. Szabó Béla: A Jog- és Államtudományi Kar. In: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. Orosz István – ifj. Barta János. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 143.

a pozsonyi[112] egyetem is. Így 1916-ban jogászképzés már négy helyen, bölcsészképzés a debreceni egyetemmel[113] együtt három helyen történt. Az 1917/18. tanévtől kezdve már a pozsonyi egyetem bölcsészkara is belekapcsolódott a tudományos munkába.[114] Így a háború évei alatt egyre több intézmény hallgatói létszáma és összetétele vált elemezhetővé.

A jogi képzést nyújtó egyetemek számának növekedése sem ellensúlyozta a hallgatói létszám 1914–1917 közötti drasztikus visszaesését. 1914 tavaszán az ország két egyetemének jogi karán összesen 4248 fő iratkozott be. A hallgatók száma – az időközben megnyíló újabb két egyetem jurátusaival együtt is – 1916 tavaszára 1640 főre (az 1914-es érték 38,61%-ára csökkent). 1917-re tovább folytatódott a csökkenés, s a létszám 1539 főre csökkent. Az 1918 tavaszi értékekbe beszámították a katonai szolgálatot teljesítők számára hirdetett háborús pótszemeszter hallgatóit is, így háromévnyi csökkenés után végre erőteljes növekedés mutatkozott, s a létszám elérte az 5324 főt. Ez az érték az 1914 tavaszi, békebeli létszámnál 25,33%-kal nagyobb, az 1917. évinek pedig 3,46-szorosa. Az 1918-as kiugróan magas létszám jól mutatja, hogy az 1914–1917 között tanulmányaikat félbeszakítók jelentős része 1918-tól folytatta a megkezdett képzését – több évig tartó hullámhegyet idézve elő ezzel a hazai egyetemeken. A hallgatói létszám hullámzása (a katonai kórházak céljára lefoglalt klinikák és egyéb egyetemi épületek folytán) igen nagy próbatétel elé állította az egyetemeket, a kollégiumok és egyetemi menzák szintén katonai kórházi hasznosítása révén pedig a diákokat és családjukat is. De a munkaerőpiac is képtelen volt követni a változásokat. A szomszédos államok által megszállt területekről tízezrével özönlöttek a maradék ország területére az állásukat vesztett hivatalnok, tanárok, rendőr- és katonatisztek, bírók és közigazgatási tisztviselők, vasutasok stb. Ennek következtében a katasztrofális válsággal küzdő magyar gazdaság és állami intézményhálózat nem tudta foglalkoztatni a frissen végzett diplomásokat.

Az egyes egyetemek hallgatóinak egymáshoz mért arányának összehasonlításával érdekes eltolódások figyelhetők meg az intézmények erőviszonyai között. Legstabilabb helyzetben a budapesti jogászképzés volt. 1914 tavaszán a hazai joghallgatók 71,7%-a járt ebbe az intézménybe. Ez az arány az új képzőhelyek megnyitásával is csak kis mértékben csökkent, hiszen 1916-ban 66,65%-ot, 1917-ben 68,36%-ot, 1918-

[112] Lengvári, 2014. 17. – Schmelczer-Pohánka Éva: A pozsonyi egyetemalapítás az oktatási helyszínek tükrében. *Per Aspera Ad Astra*, 2014/2. 13. https://per-aspera.pte.hu/archivum/2014-2-szam-2.html (Letöltve: 2020. április 25.)
[113] Mudrák József: A Bölcsészettudományi Kar. In: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Szerk. Orosz István–ifj. Barta János. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 179.
[114] Lengvári, 2014. 18.

ban 67,05%-ot tett ki a hallgatóság aránya. Vagyis a hazai joghallgató egyetemisták kétharmadát a háborús években is ebben az intézményben képezték.

Lényegesen kedvezőtlenebbül alakult a kolozsvári jogi kar kihasználtsága. 1914-ben még az összes hazai joghallgató 28,3%-a esett erre a helyre. Ez az arány azonban a debreceni és pozsonyi képzés beindulásával 1916-ra 17,5%-ra, 1917-re 11,37%-ra, 1918-ra pedig 16,51%-ra csökkent. Némi javulást tehát csak a katonai hallgatók számára meghirdetett rendkívüli szemeszstereknek köszönhetően sikerült elérnie, de az 1914-es arányhoz képest így is jelentős visszaszorulást szenvedett el. Az 1917 tavaszi mélypont kialakulásában nem elhanyagolható körülmény Erdély 1916. augusztusi román megtámadása. Az augusztus 27. és október 25. közötti hadjárat[115] idején kellett volna beiratkozniuk a hallgatóknak. Dél-Erdély kiürítése és Kolozsvárnak menekültekkel való elárasztása,[116] a városban fokozódó ellátási és közbiztonsági problémák,[117] valamint a jogi karnak otthont adó központi egyetemi épületnek a hadsereg főparancsnoksága által történő lefoglalása[118] miatt sok hallgató ekkor inkább más hazai egyetem jogi karát választotta. A kolozsvári jogi kar országos súlya pedig alig haladta meg a két utóbb induló egyetemét (Debrecen és Pozsony), pedig 1916 tavaszán a kolozsvári egyetem joghallgatóinak létszáma még 2,16-szorosa volt a debreceni jogi karénak. A két újabb jogi kar a kolozsvári egyetemet ért megpróbáltatásokkal összefüggésben a vizsgált időszakon belül az 1916/17. tanévben érte el legmagasabb arányát. Látni kell azonban, hogy ezen egyetemek ekkor is csak megközelítették (Pozsony) vagy alig haladták meg a 10%-ot (Debrecen), a többi években pedig inkább csak 7,3–9,1% között mozgott a részesedésük.

[115] Jakus János: Erdélyi hadműveletek. In: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Főszerk. Szijj Jolán. Budapest, PETIT REAL, 2000. 156–157. – Ligeti Dávid: Straussenburgi Arz Artur k. u. k. gyalogsági tábornok az erdélyi harcokban. In: *Az 1916. augusztusi katonai betörés és Székelyföld.* Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda, Státus, 2017. 76–88.

[116] Ferenczi Szilárd: A hátország megtévesztő nyugalma. Kolozsvár az első világháború idején. In: *Certamen III. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk. Egyed Emese–Pakó László. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 338–340. – Pataki Szabolcs: Erdélyi menekültek állatállománya Kolozs vármegyében 1916-ban. In: *Az 1916. augusztusi katonai betörés és Székelyföld.* Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda, Státus, 2017. 375–379. – Kelemen Lajos: Napló I. (1890–1920). S. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017. 471.

[117] Toth Szilárd: Kolozsvár és az egyetem az első világháború éveiben. *Per Aspera Ad Astra*, 2018. 2. szám 164. https://per-aspera.pte.hu/archivum/2018-2-szam-2.html

[118] Gyalui Farkas: *Emlékirataim 1914–1921.* S. a. r., a jegyzeteket és az előszót írta Sas Péter. Kolozsvár, Művelődés, 2013. 153.

Joghallgatók 1914–1918 közötti felekezeti létszámai[119]

felekezet	1914		1916				1917				1918			
	Budapest	Kolozsvár	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Pozsony	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Pozsony	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Pozsony
r. katolikus	1643	437	614	104	36	91	578	64	39	98	1738	287	128	241
református	348	350	128	88	75	5	116	57	81	12	450	260	241	30
evangélikus	196	58	77	10	3	13	77	3	8	23	240	56	24	55
izraelita	741	149	242	29	12	15	233	24	22	13	972	96	65	51
görög-katolikus	38	87	14	26	3	1	21	10	8	3	47	88	21	6
görög-keleti	60	78	14	18	1	2	22	11	0	3	101	49	4	5
unitárius	18	41	2	12	0	0	4	6	0	0	16	43	1	0
egyéb	2	2	2	0	3	0	1	0	2	0	6	0	2	1
összesen	3046	1202	1093	287	133	127	1052	175	160	152	3570	879	486	389

A különféle felekezetek rekrutációját vizsgálva feltűnő intézményi sajátosságok figyelhetők meg. A budapesti egyetemen az 1910. évi népszavazáson[120] kimutatott országos arányuk felett iratkoztak be evangélikusok és izraeliták. Az országos arányuk alatt, de más egyetemekhez képest még így is jelentős arányban tanultak római katolikusok a fővárosi egyetem jogi karán. Utóbbiak aránya olyannyira kiemelkedett, hogy a más egyetemen kimutatható részesedést 2–3-szorosan múlták felül. A kolozsvári egyetemen általában a református, az izraelita, a görögkatolikus, a görögkeleti és az unitárius hallgatók szerepeltek országos arányuknál nagyobb mértékben. A római katolikusok pedig általában alig múlták felül országos arányuk felét. A debreceni egyetem jogi karán a reformátusok, az izraeliták és bizonyos években a görögkatolikusok jutattak be országos arányuknál több hallgatót. Jelentősen gyengébben szerepeltek viszont a római katolikusok. A pozsonyi egyetem jogi karán

[119] *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1916. II. 291. – *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Athenaeum, Budapest, 1924. III. 213–215.

[120] *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 42.) Budapest, Athenaeum, 1912. 8.

országos létszámuk felett szerepelek a római katolikusok, az evangélikusok és az izraeliták. S jelentősen elmaradtak attól a reformátusok. A nyolc felekezet közül kizárólag az izraeliták tudtak minden egyetemen tartósan és demográfiai arányukat többszörösen (2,5–5-szörösen) meghaladó mértékben hallgatókat bejuttatni. A többi felekezet a négy egyetem közül csak egy vagy két helyen tudott a helyi sajátosságoknak köszönhetően kiemelkedő értéket elérni. Különösen érdekesek az 1918. tavaszi értékek, amikor az 5324 egyetemi joghallgató közül 1184 volt izraelita vallású, tehát országosan 22,24%-os arányt (lélekszámarányuk ötszörösét) értek el. Tudni kell, hogy ennek a félévnek az adataiba számítódtak bele a katonai szolgálatot teljesítő egyetemisták részére meghirdetett nyári pótszemeszterre beiratkozók. Az izraeliták pedig akkor érték el legmagasabb arányukat az egyetemek jogi karán.

A bölcsészképzésben résztvevők száma és aránya a jogászokétól némiképpen eltérően alakult 1914–1918 között. Nehezíti azonban a tisztánlátást és a különböző adatok összevetését az eltérő kari struktúra. A budapesti egyetemen – és az 1914-től működését megkezdő debreceni és pozsonyi egyetemeken – a természettudományi tanszékek is a bölcsészkar részét képezték, míg Kolozsváron a természettudományi tanszékek önálló Matematika- és Természettudományi Kart alkottak.[121] Így a budapesti – majd 1915-től a debreceni, 1918-tól a pozsonyi – bölcsészkari adatok a teljes bölcsész- és természettudományi képzésen résztvevők számát tükrözik, a kolozsvári egyetem esetében azonban csak a valóban bölcsészetet tanulókét. A nyilvánvaló torzítás elkerülése érdekében a bölcsészhallgatók 1914–1918 közötti létszámának alakulása és az egyes karok összehasonlításakor Kolozsvár esetében a két kar együttes létszámát viszonyítom a többi egyetem egyesítetten működő karához.[122]

1914-ben a budapesti és kolozsvári egyetemen összesen 1377 fő tanult bölcsészetet. Ez a szám mindössze 32,42%-a ugyanezen egyetemek joghallgatóinak, vagyis jogot mintegy 3,08-szor többen tanultak, mint bölcsészetet. 1914 őszén a debreceni egyetemen is megkezdődött a bölcsészképzés 31 hallgatóval.[123] 1916 tavaszára a három egyetem bölcsészhallgatóinak összlétszáma 937 fő volt, ami az 1914-es értéknek 68,05%-a. A csökkenés súlyos ugyan, de korántsem mérhető a joghallgatók visszaeséséhez, hiszen annál 30%-kal magasabb az 1916-os arány. 1917-re szerény emelkedést felmutatva 1032 lett a létszám, 1918-ra pedig 1748 fő, ami 27%-kal múlta

[121] Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai.* Kolozsvár, Scientia, 2012. 56.

[122] A kolozsvári Matematika- és Természettudományi Kar hallgatói létszáma igen szerény volt a korszakban: 1914 tavaszán 84 fő, 1916 tavaszán 40 fő, 1917 tavaszán 26 fő, 1918 tavaszán 70 fő.

[123] Mudrák József–Király Sándor: A megalakulástól az egyetem szétdarabolásáig (1914–1949/1950). In: *A Debreceni Egyetem története 1912–2012.* Szerk. Orosz István– fj. Barta János. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 57.

felül az 1914-es bölcsészhallgatókét. Vagyis a joghallgatókkal ellentétben a bölcsészek a háború éveiben kisebb visszaesést, 1918-ban pedig szerényebb emelkedést produkáltak, így mind az egyetemek, mind a hallgatók és családjuk számára relatíve mérsékeltebb problémák jelentkeztek a létszám ingadozásával összefüggésben. A hallgatói létszám kiegyensúlyozását, a háborús viszonyok közötti kisebb visszaesést a leányhallgatók felvételének köszönhették a bölcsészeti karok.

Amennyiben az egyes egyetemek hallgatóinak egymáshoz mért arányát hasonlítjuk össze, érdekes eltolódások figyelhetők meg az intézmények erőviszonyai között. A bölcsészhallgatók esetében még markánsabban érvényesült a fővárosi egyetem túlsúlya, mint a joghallgatók esetében. 1914-ben a hallgatók 80,97%-a budapesti egyetemre járt, a kolozsvári pedig kénytelen volt megelégedni 19,03%-kal. 1916-ra a fővárosi egyetem részesedése tovább nőtt (81,32%), az friss alapítású debreceni egyetem pedig a kolozsvári intézmény (15,47%) hallgatóinak arányát csökkentette a maga 3,2%-os részesedésével. Legmagasabb arányát 1917-re érte el a budapesti egyetem, akkor már a hallgatók 85,66%-a járt oda. Kolozsvár részesedése 10,76%-ra csökkent, Debrecené pedig 3,59%-ra nőtt. A kolozsvári egyetem tehát a jogászokhoz hasonlóan a bölcsészképzés tekintetében is az 1916/17. tanévben élte legnagyobb válságát. 1918 tavaszán, amikor már négy egyetemen folyt bölcsészképzés, a fővárosira járt a hallgatók 82,84%-a, a kolozsvárira 11,16%-a, a debrecenire 4,63, az újonnan induló pozsonyi bölcsészkarra pedig 1,37%-a. Összességében megállapítható, hogy a debreceni és a pozsonyi egyetemi bölcsészképzés megindulása nem csökkentette a budapesti egyetem rekrutálódási képességét, a kolozsváritól azonban (elsősorban a debreceni) jelentős számú hallgatott vont el.

Amennyiben a bölcsészhallgatók vallási megoszlását elemezzük, szembeötlő eltérések tapasztalhatók az egyes felekezetek egyetemi részesedése és népszámlálás alkalmával kimutatható lélekszám-aránya között. A budapesti egyetemen a római katolikusok többnyire az 1910. évi népszavazáson mért országos arányuknak megfelelő értékben tartoztak a hallgatók közé. Az evangélikusok 1917-ig szerény mértékben meghaladták az országos lélekszámarányukat, amely azonban 1918-ra hirtelen korábbi arányuk egytizedére csökkent. Az izraeliták minden vizsgált évben stabilan és minden felekezet közül a legmagasabb arányban (5–6-szorosan) múlták felül országos arányukat. A görögkatolikusok és a görögkeletiek ugyan itt érték el legmagasabb arányukat a hazai egyetemek közül, de még így is lényegesen elmaradtak országos arányuktól. Az unitáriusok többnyire a népességarányuknak megfelelő mértékben tanultak a budapesti bölcsészkaron.

Bölcsészkarok 1914–1918 közötti felekezeti létszámai[124]

felekezet	1914		1916			1917			1918			
	Budapest	Kolozsvár	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Budapest	Kolozsvár	Debrecen	Pozsony
r. katolikus	578	63	377	52	3	451	27	6	781	39	11	11
református	135	69	89	26	22	91	37	23	175	59	50	9
evangélikus	122	16	61	4	2	66	2	4	11	11	12	0
izraelita	210	2	189	4	1	214	3	3	369	1	3	3
görög-katolikus	30	2	30	2	2	33	2	0	42	2	4	0
görögkeleti	32	6	13	4	0	21	3	1	61	4	1	1
unitárius	6	20	2	13	0	4	11	0	5	9	0	0
egyéb	2	0	1	0	0	4	0	0	4	0	0	0
összesen	1115	178	762	105	30	884	85	37	1448	125	81	24

A kolozsvári egyetem bölcsészkarán a római katolikusok általában 40% alatti arányt értek el, egyedül 1916 tavaszán sikerült az országos népességarányukban bejutniuk. A reformátusok országos arányuk 2,5–3,8-szorosan múlták felül. Ennél magasabb részesedést csak a debreceni egyetemen tudtak elérni. Az evangélikusok megközelítőleg országos arányukban, az izraeliták pedig attól elmaradó mértékben tanultak. A görögkatolikusok és a görögkeletiek mélyen az arányszámuk alatt választották a kolozsvári egyetemet. Érdekes, hogy a földrajzi távolság ellenére magasabb arányt értek el a budapesti egyetemen, mint a kolozsvárin. Az unitáriusok viszont (az 1915/16. tanév kivételével) messze felülmúlták lélekszámarányukat a kolozsvári egyetem bölcsészkarán.

A debreceni egyetem bölcsészkarán értelemszerűen kevés római katolikus hallgató tanult. Arányuk mindössze országos értékük egyötöde és egyharmada között mozgott. Ellenben a reformátusoknak sikerült 4–5-szörösen felülmúlniuk országos

[124] *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1916. II. 291. – *A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Athenaeum, Budapest, 1924. III. 213–215.

arányukat, s helyi szinten a bölcsészhallgatók 62–73%-át ők alkották. Az evangélikusok aránya nagy ingadozásokat mutatott. Az 1915/16. tanévben kicsivel országos demográfiai arányuk alatt jutottak be, 1918-ig azonban közel megduplázták részesedésüket. Az izraeliták többnyire országos lélekszámarányuk alatt jelentek meg, az 1916/17. tanévben azonban 8,11%-ot értek el. A görögkatolikusok, a görögkeletiek és az unitáriusok mindvégig alatta maradtak országos arányuknak.

A pozsonyi bölcsészkar egyetlen elemezhető tanévére beiratkozott 24 hallgató olyannyira alacsony számú volt, hogy felekezeti megoszlásuk kevés általánosítható erővel rendelkezik. Mindenesetre a római katolikusok kicsivel alatta maradtak országos demográfiai arányuknak, a reformátusok és az izraeliták ellenben 2,6-szorosan felülreprezentáltak voltak. A négy egyetem bölcsészhallgatóinak felekezeti megoszlásához figyelembe kell venni, hogy a két utóbb alapított egyetemen egészen elenyésző létszámú hallgatók között esetleges, egy-két hallgató megjelenése következtében is relatíve nagy változások következtek be, így a százalékhullámzások nagyobb jelentőségűnek tűnnek a ténylegesnél.

Az egyetemek adatait összegezve kijelenthető, hogy a római katolikusok minden egyetem bölcsészképzésén minden vizsgált esztendőben országos lélekszámarányuk alatt maradtak, azt legfeljebb megközelíteni tudták egy-egy esetben. A reformátusok országos viszonylatban elérték, picivel meg is haladták demográfiai arányukat, elsősorban a debreceni és kolozsvári eredményeiknek köszönhetően. Az evangélikusok többnyire megközelítették országos arányukat, de az 1918 tavaszán mélyen elmaradtak attól. Az izraeliták elsősorban a budapesti bölcsészkaron elért 19–26%-os arányuknak köszönhetően többszörösen meghaladták országos demográfiai arányukat. Legmagasabb arányukat 1918 tavaszán érték el, amikor országos viszonylatban a bölcsészhallgatók 22%-át ők adták. Ez az arány 4,5-szerese demográfiai súlyuknak, s 11-szerese a náluk közel másfélszer népesebb evangélikusok arányának. Paksa Rudolfnak általában a hazai zsidóság magas arányú egyetemi végzettségére vonatkozó vélekedése szerint „a zsidóságnak az értelmiségen belüli »túlreprezentáltsága« abból fakadt, hogy jelentős részük városlakó volt, ahol általában is sokkal magasabb volt az iskolázottság."[125] Ezzel szemben kénytelen vagyok felhívni a figyelmet arra, hogy a magyarországi viszonylatban a zsidóság mellett leginkább iskolázott evangélikusoknál (jelentős részük a hazai svábság és dél-erdélyi szászok közé tartozott) 11-szer magasabb arányt elérni az ország bölcsészkarainak átlagában, a társadalmi erőforrások semmivel sem legalizálható kisajátítása. 1992-ben megjelent tanulmányában már Karády Viktor is felhívta a figyelmet arra, hogy 1918-ig a hazai zsidó-

[125] Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Budapest, Jaffa, 2012. (A továbbiakban: Paksa, 2012) 40.

ságra jellemző rendkívül magas egyetemi iskolázottság még osztálysajátosan is mintegy másfél-kétszeresére becsülhető a nem-zsidók hasonló mutatójának.[126] Az egyetemi adatok arra utalnak, hogy az izraeliták iskolázottsági fölénye a másfél–kétszeresnél lényegesen magasabb volt.

A bölcsész- és joghallgatók katonai szolgálata

Jelen fejezet célja, hogy a Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara, valamint a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1920–1925 között beiratkozott hallgatóinak a törzskönyvébe a „Teljesített-e katonai szolgálatot, és ha igen, mikor?" kérdésre saját kezűleg beírt válasza alapján elemezze az egyetemisták által 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatot. Az adatok hiánya vagy értelmezése körüli nehézségeket a Matematika- és Természettudományi, valamint az Orvostudományi Kar kapcsán alkalmazott módszerekkel igyekeztem kiküszöbölni.[127]

Amennyiben elsőként a két karon lévő három képzés katonaviselési átlagait tekintjük át, akkor megállapítható, hogy a joghallgatók megközelítőleg az egyetem négy karán lévő hat képzés átlagos arányában teljesítettek katonai szolgálatot (54,63%). Minden képzés közül az államszámviteli hallgatók teljesítettek legmagasabb (77,05%), a bölcsész fiúk pedig a legalacsonyabb (43,62%) arányban katonai szolgálatot. Mind a három képzés kapcsán hangsúlyozni kell, hogy – az orvostan-, a gyógyszerész- vagy az állatorvos-hallgatókkal ellentétben – a jog- és államtudományi, az államszámviteltani, valamint a bölcsészképzések nem nyújtottak különösebb kedvezményeket a fegyveres katonai szolgálat elkerülésére, illetve nem fegyveres szolgálattal történő kiváltására. Ezekben az esetekben legfeljebb írnoki és egyéb adminisztrációs szolgálattal lehetett szerény – az orvostan-, a gyógyszerész- vagy az állatorvos-hallgatókénál lényegesen alacsonyabb – arányban elkerülni a fegyveres katonai szolgálatot.

126 KARÁDY, 1992. 23.
127 VAJDA, 2019. 230.

1920–1925 között a katonai szolgálatot teljesített hallgatók száma, illetve aránya a saját felekezeten belüli hallgatókhoz képest[128]

felekezet	joghallgatók		államszámvitel		bölcsész	
	fő	%	fő	%	fő	%
r. katolikus	469	55,63	38	76,00	20	35,71
református	243	61,68	8	88,89	15	57,69
evangélikus	48	60,76	1	50,00	3	100,00
izraelita	42	25,93	0	–	2	40,00
görögkatolikus	6	35,29	0	–	0	–
görögkeleti	7	63,64	0	–	1	50,00
unitárius	27	79,41	0	–	0	–
egyéb	2	40,00	0	–	0	0
összes	844	54,63	47	77,05	41	43,62

Amennyiben a joghallgatók által teljesített katonai szolgálatok arányait vizsgáljuk meg, szembeötlő, hogy az unitárius, a görögkeleti, a református, az evangélikus ifjak az átlagosnál magasabb, a római katolikusok átlagos, az egyéb vagy ismeretlen, a görögkatolikus és az izraelita ifjak pedig átlag alatti arányban teljesítettek katonai szolgálatot. Ha a legmagasabb és a legalacsonyabb arányokat vetjük össze, akkor megállapítható, hogy az unitárius ifjak esetében több mint háromszor nagyobb arányban volt jellemző a katonai szolgálat, mint az izraelitáknál.

A puszta létszámon túl érdekes összefüggések ismerhetők fel a bevonuláskori életkor és a katonai szolgálat időtartama alapján is. A joghallgatóknál mutatkozó 18 év és 7 hónapos átlagos életkor hasonló az orvostanhallgatók 18 év 8 hónapos és a természettudományi hallgatók 18 év 6 hónapos értékéhez, de lényegesen alacsonyabb a gyógyszerész-hallgatók 19 év 10 hónap, a bölcsészek 20 év 2 hónap és az államszámviteli hallgatók 20 év 10 hónapos bevonulási életkorától. A joghallgatók között legfiatalabb életkorban a görögkatolikusok, legidősebben pedig a görögkeletiek kezdték meg katonai szolgálatukat. Közöttük megközelítően 5 évnyi korkülönbség mutatkozik, ami igen jelentős, az egyes fiatalok életét és katonai szolgálati körülményeit alapvetően befolyásoló tényező.

A hallgatók többségét kitevő római katolikus és református fiatalok átlagos életkorban kezdték meg katonai szolgálatukat. A joghallgatók átlagát a teljesített katonai szolgálat tartama szempontjából is köztes értékek jellemzik. Átlagosan 36,5 hónap

128 SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt. – Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

szolgálatot teljesítettek a hadbavonultak. Ez az érték igen közel áll a gyógyszerészek, a természettudományi és az orvostanhallgatók átlagos értékéhez, s elmarad a bölcsészek (43,2 hónap) és az államszámviteli hallgatók (53,2 hónap) értékétől. A joghallgatókon belül leghosszabb szolgálatot a görögkeleti vallású hallgatók, legrövidebb szolgálatot pedig a görögkatolikusok teljesítettek. A két szélső érték között mintegy 3,8-szeres a különbség (72,4, illetve 19,2 hónap). Ez igen lényeges, de hozzátartozik az is, hogy viszonylag alacsony a minták száma, hiszen a görögkatolikusok közül hat, a görögkeletiek közül hét személy teljesített katonai szolgálatot. A hallgatók többségét kitevő római katolikus és református ifjak átlaghoz közeli értékeket produkáltak. A nagyobb létszámú felekezetek közül említésre érdemes még, hogy az evangélikusokra átlagosan 2,4 hónappal, az izraelitákra pedig 8,5 hónappal rövidebb szolgálat esett.

1920–1925 közötti joghallgatók katonai szolgálatai[129]

felekezet	fiúk	katonák		bevonulási életkor	tartam
		fő	%	év és hónap	hónapok
r. katolikus	843	469	55,57	18 év 6 hónap	37,6
református	394	243	28,79	18 év 7 hónap	36,0
evangélikus	79	48	5,69	19 év 6 hónap	34,1
izraelita	162	42	4,98	18 év 10 hónap	28,0
görögkatolikus	17	6	0,71	17 év 8 hónap	19,2
görögkeleti	11	7	0,83	22 év 6 hónap	72,4
unitárius	34	27	3,20	18 év 0 hónap	37,1
egyéb	5	2	0,24	18 év 8 hónap	44,5
összes	1545	844	100	18 év 7 hónap	36,5

Az államszámvitel-szakos ifjak minden egyéb egyetemi képzésnél magasabb arányban teljesítettek katonai szolgálatot. Közülük is kiemelkedtek a reformátusok, akiknél 88,89%-os volt a szolgálatteljesítési arány. A római katolikusok az átlaghoz közeli (76%), az evangélikusok azonban mélyen alatta maradó arányt (50%) produkáltak. E három felekezeten kívül más nem fordult elő a fiúhallgatók között. Bevonuláskori életkor szempontjából az államszámviteli volt a legmagasabb minden egyetemi képzés közül. A római katolikusok az átlaghoz közeli életkorban, az evangélikusok fiatalabban, a reformátusok pedig idősebb korban kezdték meg katonai szolgálatukat.

[129] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

Az államszámvitel-szakos ifjak nemcsak a katonai szolgálatteljesítés magas arányában, de a szolgálat időtartamában is felülmúlták a többi képzés hallgatóit. A katonai szolgálatnak közöttük kimutatható 53,2 hónapos átlagos tartama mintegy másfél évvel múlta felül a természettudományi, orvos-, gyógyszerész- vagy jogászképzésre járó hallgatók értékét. Így kijelenthető, hogy a mind a szolgálatteljesítés aránya, mind annak időtartama szempontjából ők voltak a legmilitánsabb előélettel rendelkezők. Ugyanakkor köztük is jelentős különbségek mutathatók ki. Az átlagosnál hosszabb szolgálatot teljesítettek a római katolikusok, s átlagosnál alacsonyabb időtartamot a reformátusok és az egyetlen evangélikus. A kilenc protestáns hallgató szolgálatának hossza lényegében megegyezik a többi képzésen résztvevő hallgató átlagos szolgálati tartamával, így kijelenthető, hogy az államszámvitel-szak kimagasló katonai szolgálati tartama kizárólag a római katolikus vallásúak átlagosan közel hatesztendős katonáskodása (tehát a többi egyetemista által teljesített katonai szolgálat közel duplája) folytán állt elő.

1920–1925 közötti államszámvitel-hallgatók katonai szolgálatai[130]

felekezet	fiúk	katonák		bevonulási életkor	tartam
		fő	%	év és hónap	hónapok
r. katolikus	50	38	80,86	20 év 7 hónap	56,61
református	9	8	17,02	22 év 5 hónap	39,4
evangélikus	2	1	2,12	20 év 0 hónap	34
izraelita	0	–	–	–	–
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	0	–	–	–	–
összes	61	47	100	20 év 10 hónap	53,20

A szegedi egyetem hatféle képzése közül a bölcsészek katonai szolgálatteljesítési aránya volt a legalacsonyabb (43,62%). Közöttük az evangélikusok, a reformátusok és a görögkeletiek az átlag feletti, a római katolikusok és az izraeliták az átlag alatti arányban teljesítettek katonai szolgálatot. A bevonulási életkoruk is a magasabbak közé tartozott, csak az államszámvitel-szakos ifjak vonultak be magasabb életkorban, mint a bölcsészek. A bölcsészeken belül legfiatalabb életkorban a reformátusok,

[130] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

legidősebben pedig az evangélikusok kezdték meg katonai szolgálatukat. A római katolikus átlag közeli életkorban, az izraeliták és a görögkeletiek pedig kissé az átlagnál később.

A teljesített katonai szolgálat időtartama alapján a bölcsészek a második leghosszabb átlagot mutatták, hiszen őket csak az államszámvitel-szakos hallgatók múlták felül. A 43,2 hónapos átlagértékük 8,2 hónappal múlta felül a természettudományi, 9,9 hónappal az orvostan-hallgatók és 6,7 hónappal a joghallgatók értékét. Az átlagszám azonban ezúttal is jelentős különbségeket takar az egyes felekezetek között. A bölcsészeken belül extrém értékét képvisel az egyetlen görögkeleti hallgató, aki 276 hónap (23 esztendő) katonai szolgálatot teljesített. Mivel ez mindössze egy hallgató adata, nagy általánosításra nem alkalmas. Őt követi az evangélikusok 69 hónapos átlaga, ami még mindig csak három hallgató szolgálatteljesítési adatai alapján számítódott. A többi felekezet átlag alatti időtartamban teljesített katonai szolgálatot.

1920–1925 közötti bölcsészhallgatók katonai szolgálatai[131]

felekezet	fiúk	katonák		bevonulási életkor	tartam
		fő	%	év és hónap	hónapok
r. katolikus	56	20	48,78	20 év 1 hónap	34
református	26	15	36,59	19 év 5 hónap	35,3
evangélikus	3	3	7,32	23 év 7 hónap	69
izraelita	5	2	4,88	21 év 9 hónap	39,5
görögkatolikus	1	0	–	–	–
görögkeleti	2	1	2,43	21 év 3 hónap	276
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	1	0	–	–	–
összes	94	41	100	20 év 2 hónap	43,20

Összefüggés a katonai szolgálatteljesítés és az egyetemi beiratkozási életkor között

Amennyiben az egy képzés azonos évfolyamára járó hallgatók életkorát és az 1914–1920 között katonai szolgálatteljesítési arányát vetjük össze, igen érdekes és elgondolkodtató adalékok nyerhetők. Ebből a szempontból a statisztika által megkövetelt

[131] SZTE Lt. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

minimális létszámok miatt csak a joghallgatók körében érdemes elvégezni ezt, hiszen az államszámvitel-szakos és bölcsészhallgatók eleve igen szerény létszámát tovább apasztják a leányhallgatók. Így esetükben csak alig 8–15 fős létszámú csoportoknak a 8 különböző felekezet közötti megoszlását lehetne elemezni, s extrém alacsony számok és egyedi megoszlások adódnának, amelyeknek nincs vagy csak igen korlátoltan általánosítható a jellege.

Az 1920 tavaszán induló első budapesti szemeszter alkalmával az első évfolyamra felvett joghallgatók átlagos életkora 22 év és 3 hónap volt. Az évfolyam két legfiatalabb tagja egy görögkatolikus és egy izraelita volt. A római katolikusok és a reformátusok az átlaghoz közeli életkorúak voltak, míg az egy unitárius és a négy evangélikus hallgató az átlagnál 2–2,5 évvel volt idősebb. Utóbbiak esetében szembeötlő, hogy mindannyian teljesítettek katonai szolgálatot, miközben az évfolyam átlaga 77,78% volt.

1920 tavaszán beiratkozott I. éves joghallgatók katonai szolgálata[132]

felekezetek	hallgatók		katona		életkor beiratkozáskor
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	20	37,04	15	35,71	21 év 8 hónap
református	27	50,00	21	50,00	22 év 5 hónap
evangélikus	4	7,4	4	9,52	24 év 9 hónap
izraelita	1	1,85	1	2,38	21 év 4 hónap
görögkatolikus	1	1,85	1	2,38	18 év 5 hónap
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	1	1,85	1	2,38	24 év 2 hónap
egyéb	0	–	–	–	–
összes	54	100	42	100	22 év 3 hónap

Az 1920 tavaszán beiratkozott IV. éves joghallgatók 64,71%-a teljesített előzőleg katonai szolgálatot. Ez arra utal, hogy körükben többen lehettek, akik a háború alatt is folytathatták tanulmányaikat. Az évfolyam 17 hallgatója négy felekezet között oszlott meg. Legfiatalabb az izraelita hallgató volt. Az ő 21 év és 7 hónapos életkora a háborús viszonyok között extrém alacsonynak számított, hiszen 8 hónappal fiatalabb volt az akkor I. éves jogász évfolyam átlagánál. Saját csoporttársai közül pedig 6 esztendővel volt fiatalabb a római katolikus, 4 évvel a református és 2 évvel az unitárius felekezet átlagánál.

[132] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1. köt.

Az évfolyamon belül az unitárius hallgató teljesített katonai szolgálatot, a római katolikusok 83,3%-a, valamint a reformátusok 55,6%-a is. Az izraelita hallgató azonban nem. Ezzel magyarázható, hogy ő a világháború éveiben is – miközben csoporttársai a lövészárkokban szolgáltak – időveszteség nélkül haladt egyetemi tanulmányaival, s keresztény társaihoz képest 2–7 év előnyre tett szert. A IV. éves izraelita fiút érdemes lehet saját I. éves társával is összehasonítani. Kettejük életkora között mindössze 3 hónap a különbség. A IV. éves fiú ennyivel idősebb I. éves társánál. A 3 hónapból azonban a világháború megpróbáltatásai közepette 3 tanévnyi előnyt kovácsolt, mivel ő – az első évfolyamra beiratkozott izraelita fiúval és saját, IV. éves csoporttársaival ellentétben – nem teljesített katonai szolgálatot.

1920 tavaszán beiratkozott IV. éves joghallgatók katonai szolgálata[133]

felekezet	hallgatók		katona		életkor beiratkozáskor
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	6	35,29	5	45,45	27 év 7 hónap
református	9	52,94	5	45,45	25 év 7 hónap
evangélikus	0	–	–	–	–
izraelita	1	5,88	0	–	21 év 7 hónap
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	1	5,88	1	9,09	23 év 7 hónap
egyéb	0	–	–	–	–
összes	17	100	11	100	25 év 11 hónap

Az 1920 őszén beiratkozott I. éves joghallgatók átlagos életkora 21 év és 6 hónap volt. Ez az érték 9 hónappal alacsonyabb az 1920 tavaszán beiratkozottakétól. Az egyes felekezethez tartozó hallgatók között érdemi különbség mutatható ki, hiszen a legalacsonyabb (görögkatolikusok 18 év és 4 hónap) és a legmagasabb érték (reformátusok 22 év és 2 hónap) között 3 év 10 hónapnyi korkülönbség mutatható ki. A görögkatolikus érték statisztikai általánosító erejét némiképp csökkenti, hogy – az 1920 tavaszi beiratkozásokhoz hasonlóan – mindössze egyetlen hallgatót foglal magában. A második legfiatalabb csoportot az izraeliták alkották. 19 év 9 hónapos átlagos életkoruk 1 év és 9 hónappal volt alacsonyabb az évfolyam átlagánál és 2 év 5 hónappal a legidősebb csoportot alkotó reformátusok értékénél.

[133] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1. köt.

Az I. éves joghallgatók 54,96%-a teljesített katonai szolgálatot, ez lényegesen alacsonyabb érték, mint a fél évvel korábbi elsősök 77,78-a. A különféle felekezetek közül legmagasabb szolgálatteljesítési aránnyal az unitáriusok dicsekedhettek, hiszen náluk 80%, míg a reformátusoknál 68,29% volt ez az érték. A többi felekezet már az évfolyam átlaga (54,96%) alatt teljesített: az evangélikusoknak ugyanis 50%-a, római katolikusok 49,32%-a és az izraelitáknak mindössze 33,33%-a volt korábban katona.

1920 őszén beiratkozott I. éves joghallgatók katonai szolgálata[134]

felekezet	hallgatók		katona		életkor beiratkozáskor
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	73	55,73	36	50,00	21 év 6 hónap
református	41	31,30	28	38,89	22 év 2 hónap
evangélikus	2	1,53	1	1,39	20 év 3 hónap
izraelita	9	6,87	3	4,17	19 év 9 hónap
görögkatolikus	1	0,76	0	–	18 év 4 hónap
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	5	3,82	4	5,56	20 év 10 hónap
egyéb	0	–	–	–	–
összes	131	100	72	100	21 év 6 hónap

Az 1920 őszén IV. évfolyamra beiratkozott joghallgatók 75%-a teljesített katonai szolgálatot. Legmagasabb arány (100%) az evangélikus és unitárius felekezetet jellemezte, amennyiben közülük minden hallgató volt korábban katona. Az unitáriusokhoz egy, az evangélikusokhoz két hallgató tartozott. Így különösen az unitárius érték általánosító ereje csekély. Az évfolyam átlaga feletti értéket produkáltak még a reformátusok fiatalok (83,33%). A római katolikusok már – ha kicsivel is – az átlag alatt szerepeltek (74,07%). A legalacsonyabb értéket ezúttal is az izraeliták teljesítették (33,33%).

Az évfolyam átlagos életkora 23 év 9 hónap, már jelentős javulást mutatott az előző félévben kimutatott 25 év 11 hónaphoz képest. Ezúttal is szembeötlő különbségek mutatkoznak az egyes felekezetek életkori adatai között. Legidősebbek az évfolyam 52%-át alkotó római katolikusok voltak, akik 1 év 2 hónappal előzték meg a második legidősebb csoportot alkotó reformátusokat, s közel két évvel a harmadik helyet elfoglaló unitárius diákot. A legfiatalabb csoport ismét az izraeliták voltak.

[134] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 2. köt.

Életkoruk kereken 4 évvel volt alacsonyabb a római katolikusoknál. A körükben tapasztalható 20 év 7 hónapos életkor alacsonyabb, mint a békeidőben elérhető legkedvezőbb érték. Ilyen fiatalon csak úgy iratkozhattak be a IV. évfolyamra, ha a korábbi években a középiskolát korkedvezménnyel már 18. évük előtt elvégezhették, s részesültek a katonai szolgálatot teljesítő egyetemi hallgatók számára meghirdetett háborús pótfélévek vizsgalehetőségeiben is. Mindez különösen érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy ezúttal is körükben volt legalacsonyabb a megelőző katonai szolgálat aránya, vagyis a háború idején ők csak a kedvezményeket élvezték, a katonáskodástól pedig bizonyíthatóan félrehúzódtak.

1920 őszén beiratkozott IV. éves joghallgatók katonai szolgálata[135]

felekezet	hallgatók		katona		életkor
	fő	%	fő	%	beiratkozáskor
r. katolikus	27	51,92	20	51,28	24 év 7 hónap
református	18	34,62	15	38,46	23 év 5 hónap
evangélikus	2	3,85	2	5,13	22 év 6 hónap
izraelita	3	5,78	1	2,56	20 év 7 hónap
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	1	1,92	1	2,56	22 év 8 hónap
egyéb	1	1,92	0	–	20 év 0 hónap
összes	52	100	39	100	23 év 9 hónap

Az 1921 őszén I. évfolyamra beiratkozott joghallgatók 61,25%-a volt korábban katona. Ez 6,29%-kal magasabb az előző évi aránynál (vagyis 11,44 százalékpontos emelkedés ment végbe), s összefügghet azzal a körülménnyel, hogy a hallgatók átlagos életkora is emelkedett 11 hónapot (21 év 6 hónapról 22 év 5 hónapra). 1921 őszén kezdte meg az egyetem szegedi működését a másfél esztendei budapesti intermezzo után. Az adatok alapján világos, hogy a Szegedre helyezés következtében csökkent a fővárosi diákok és növekedett a vidéki származásúak aránya, ezzel együtt nőtt a katonai szolgálatot teljesítettek aránya és emelkedett az I. évfolyamra beiratkozottak átlagos életkora. 1921-ben ugyanis többnyire még mindig ugyanaz (a háború alatti katonáskodás miatt iskolai tanulmányait félbeszakítani kénytelen) 1899-ben született korosztály iratkozott be az I. évfolyamra, mint 1920 őszén. A feltorlódott évfolyamok okozta nyomás tehát, amely az egyetemekre nehezedett, két év alatt sem csökkent. Ezzel függhet össze, hogy bár ebben az évben sem sikerült kitölteni a minisztérium

[135] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 2. köt.

által engedélyezett 200 fős keretet, az előző évhez képest emelkedett az elsősök száma, s 131 helyett már 160-an kezdték meg jogi tanulmányaikat a szegedi egyetemen.

A 61,25%-os katonai szolgálatteljesítési átlagot leginkább az unitárius (100%) és evangélikus (90%) felekezet múlta felül. Bár előbbi adatánál hangsúlyozni kell, hogy viszonylag alacsony létszáma (3 fő) folytán adatunk általánosító ereje viszonylag csekély. Átlag felett szerepeltek még a reformátusok (63,64%) és római katolikusok is (63,33%). A többi felekezet átlag alatt teljesített: görögkeletiek (50%) és izraeliták (31,82%). Vagyis ezúttal is az izraelitáké a kirívóan legalacsonyabb (a többi felekezet arányánál kétszer–háromszor kisebb) katonai szolgálatteljesítési arány.

Amennyiben a beiratkozottak életkorát vetjük össze az évfolyam 22 év és 5 hónapos átlagával, szembeötlő, hogy az unitáriusok a legidősebbek, őket követik a reformátusok, a római katolikusok és a görögkeletiek. Az evangélikusok és az izraeliták már az átlagnál alacsonyabb életkorban kerültek be. A legidősebb csoportot alkotó unitáriusok és a legfiatalabbak (izraeliták) között 3 év és 6 hónap korkülönbség mutatható ki. De a második legfiatalabbak (evangélikusok) és izraeliták között is 1 év és 11 hónap, tehát közel két év a korkülönbség. A 22 izraelita fiú olyannyira fiatal volt csoporttársaikhoz képest, hogy az évfolyam átlagánál is 2 év és 2 hónappal volt alacsonyabb az életkoruk. Ezekből a számokból világosan látható, hogy egyenes összefüggés volt a katonai szolgálatteljesítés alacsony aránya és az évfolyam átlagánál fiatalabb életkor között. Azért tudtak keresztény csoporttársaikhoz képest relatíve korán beiratkozni, mert nem katonáskodtak 1914–1920 között.

1921 őszén beiratkozott I. éves joghallgatók katonai szolgálata[136]

felekezet	hallgatók		katona		életkor
	fő	%	fő	%	beiratkozáskor
r. katolikus	90	56,25	57	58,16	23 év 0 hónap
református	33	20,63	21	21,43	23 év 1 hónap
evangélikus	10	6,25	9	9,18	22 év 2 hónap
izraelita	22	13,75	7	7,14	20 év 3 hónap
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	2	1,25	1	1,02	22 év 11 hónap
unitárius	3	1,88	3	3,06	23 év 9 hónap
egyéb	0	–	–	–	–
összes	160	100	98	100	22 év 5 hónap

[136] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 4. köt.

Az 1921 őszén a III. évfolyamra beiratkozott joghallgatók 68,57%-a teljesített korábban katonai szolgálatot. Az évfolyam 35 hallgatója négy felekezet között oszlott meg. Katonai szolgálatteljesítés szempontjából az átlag fölött szerepeltek a római katolikusok (81,25%). A reformátusok (69,23%) és az evangélikusok (66,67%) lényegében az átlagot képviselték. Legalacsonyabb arányt ezúttal is az izraeliták értek el (0%), hiszen a 3 hallgató közül egyikük sem volt korábban katona.

Amennyiben az évfolyam 23 év és 11 hónapos életkori átlagát összevetjük az előző őszön beiratkozott IV. évesek 23 év és 9 hónapos átlagával, megállapítható, hogy 1921-re közel egy évet nőtt a hallgatók átlagos életkora, hiszen az eggyel alacsonyabb évfolyam mindössze két hónappal volt fiatalabb. A felekezetek közül legmagasabb életkori átlag a reformátusokat jellemezte (25 év és 4 hónap), őket követték az evangélikusok (24 év és 4 hónap). A római katolikusok (23 év 5 hónap) már fél évvel az átlag alatti értéket értek el. Legfiatalabbak ezúttal is az izraeliták voltak (20 év és 6 hónap). Életkoruk annyira alacsony volt, hogy a reformátusoknál 4 év és 10 hónappal, az evangélikusoknál 3 év és 10 hónappal, a római katolikusoknál pedig 2 év és 11 hónappal voltak fiatalabbak. A körükben tapasztalható 20 év 6 hónapos életkor alacsonyabb, lényegében a békeidőben optimális viszonyok között elérhető legkedvezőbb érték közelében van.

1921 őszén beiratkozott III. éves joghallgatók katonai szolgálata

felekezet	hallgatók		katona		életkor beiratkozáskor
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	16	45,71	13	54,17	23 év 5 hónap
református	13	37,14	9	37,50	25 év 4 hónap
evangélikus	3	8,57	2	8,33	24 év 4 hónap
izraelita	3	8,57	0	–	20 év 6 hónap
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	0	–	–	–	–
összes	35	100	24	100	23 év 11 hónap

Az 1923 őszén beiratkozott I. éves joghallgatók esetében – a korábbi évekkel összehasonlítva – már alacsonyabb arányt mutatnak a katonai szolgálatot teljesítettek. Az évfolyam átlaga e tekintetben 31,07%. A hat felekezet közül legmagasabb arány a görögkatolikusokat (50%), római katolikusokat (38,46%) és evangélikusokat (38,46%) jellemezte. Átlag alatt teljesítettek a reformátusok (16,67%). Legalacsonyabb pedig az unitárius (0%) és az izraelita (0%) felekezet mutatója. Megjegyzendő azonban, hogy amíg az évfolyamban mindössze egyetlen unitárius hallgató volt, az izraeliták 20 fős csoportot alkottak. Mégsem akadt egyetlen izraelita fiú sem, aki 1914–1920 között katonai szolgálatot teljesített volna.

A beiratkozáskori életkort vizsgálva megállapítható, hogy az évfolyam 22 év és 6 hónapos átlaga igen közel esik az 1921 őszi 22 év és 5 hónapos értékhez. Vagyis két év alatt sem javult sokat a feltorlódott korosztályok helyzete. Noha 1923-ra már csökkent a katonai szolgálatteljesítési arány, a háború és a forradalmak okozta felfordulások következményeként még mindig sokan kezdték meg egyetemi tanulmányaikat 3–4 év csúszással, s csak akkor kerültek be az egyetemre, amikor normál körülmények között már végezniük kellett volna vagy legalábbis valamelyik felsőbb évfolyamra járniuk. Az évfolyam átlaga azonban ezúttal is jelentős felekezeti eltéréseket takart. Legidősebbek a katonai szolgálatban is legaktívabb görögkatolikusok voltak. 25 év és 2 hónapos koruk arra utal, hogy esetükben mintegy 7 év csúszás mutatható ki. Őket követi az unitárius felekezet 23 év és 9 hónapos, valamint a római katolikusok 22 év és 11 hónapos életkora. Az átlaghoz közeli a reformátusok (22 év és 3 hónap) és az evangélikusok (22 év és 1 hónap) életkora. A legfiatalabb csoportot ezúttal is az izraeliták alkották. A 20 fiú olyannyira fiatal, hogy az évfolyam átlagától kereken 3 évvel, a második legfiatalabb csoportot alkotó evangélikusoktól 2 év és 7 hónappal volt alacsonyabb az életkoruk.

1923 őszén beiratkozott I. éves joghallgatók katonai szolgálata[137]

felekezet	hallgatók		katona		életkor beiratkozáskor
	fő	%	fő	%	
r. katolikus	130	63,10	50	78,13	22 év 11 hónap
református	36	17,48	6	9,38	22 év 3 hónap
evangélikus	13	6,31	5	7,81	22 év 1 hónap
izraelita	20	9,71	0	–	19 év 6 hónap
görögkatolikus	6	2,91	3	5,69	25 év 2 hónap
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	1	0,49	0	–	23 év 9 hónap
egyéb	0	–	–	–	–
összes	206	100	64	100	22 év 6 hónap

[137] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 8. köt.

A bemutatott hét évfolyam mindegyikében az izraeliták voltak a legfiatalabbak. Legtöbb esetben 3–7 évvel voltak fiatalabbak más felekezetekhez tartozó hallgatóknál. Több esetben is kimutatható, hogy a háborús viszonyok dacára is gyorsabban haladtak tanulmányaikkal, mint ahogy békés körülmények között lehetett volna. Igénybe vették a katonai szolgálatra jelentkezettek számára felkínált korkedvezményes érettségit és az egyetemi tanulmányi kedvezményeket, pótféléveket. Ugyanakkor körükben volt legalacsonyabb a katonai szolgálatteljesítési hajlandóság. A vizsgált hét évfolyamból három esetben egyáltalán nem volt közöttük katona, de a másik négy esetben is körükben volt legalacsonyabb a szolgálatteljesítési arány. Amíg a keresztény felekezetek esetében általános volt a 60–100% közötti szolgálatteljesítési arány, addig a vizsgált hét évfolyam 59 izraelita fiúhallgatójának mindössze 20,34%-a volt korábban katona. Miközben az egyes évfolyamokon rendre 10–14%-os arányban jutottak be, a katonák között sohasem értek el 5% feletti arányt. Igen sajátosan érvényesült tehát a numerus clausus a szegedi egyetem jogi karán, az egyetemi felvétel és a tanulmányi kedvezmények helyett a katonai szolgálatteljesítés terén tartották azt be.

A katonai szolgálat jellegére utaló motívumok

Érdekes összefüggések ismerhetők fel a bevonuláskori életkor, a hadifogság, az 1919-es honvédő harcokban való szerepvállalás adatai és arányai segítségével. A véderőről szóló 1912. évi XXX. törvénycikk értelmében az ország férfilakosságára 17–50 éves életkora között vonatkozott a védkötelezettség.[138] A törvény 15. §-a értelmében a honvédségbe, a közös hadseregbe és a haditengerészetbe egyaránt a 17. életév teljes betöltése után léphetett az újonc.[139] A törvényi előírás ellenére az 1920–1925 közötti szegedi jogász-, államszámvitel- és bölcsészhallgatók között 37 olyan személy mutatható ki, aki 17. életéve betöltése előtt kezdte meg katonai szolgálatát. A 37 ilyen fiú közül 35-en joghallgatók voltak, ketten pedig államszámviteli képzésre jártak. Figyelemre méltó, hogy a 94 bölcsész fiú között egyetlen ilyen fiatalkorban katonai szolgálatot vállaló sem szerepelt. A karok, illetve képzések közötti arány szempontjából a gyógyszerészek között 0,7%, az orvostanhallgatók között 1,25%, a természettudományi hallgatók között 2,38% volt a 17 év alattiak aránya,[140] addig a joghallgatók között 2,27%, az államszámviteli hallgatók között 3,28%, a bölcsészek között pedig 0%. Vagyis az egyetem képzései közül legmagasabb arányt az államszámviteli hallgatók, legalacsonyabbat pedig a bölcsészek értek el e tekintetben. A jogászok értéke a természettudományi hallgatókat közelítette meg, s közel duplája volt az orvostanhallgatókénak.

Amennyiben a felekezeti arányokat vizsgáljuk, megállapítható, hogy a szegedi egyetemen előforduló 55 ilyen hallgató (az 1920–1925 közötti összes fiúhallgató 1,74%-a) közül 33 volt római katolikus (a felekezethez tartozó fiúhallgatók 2,15%-a), 14 református (a felekezethez tartozó fiúhallgatók 1,88%-a), 2 evangélikus (a felekezethez tartozó fiúhallgatók 1,27%-a), 3 izraelita (a felekezethez tartozó fiúhallgatók 0,51%-a) és 3 görögkatolikus (a felekezethez tartozó fiúhallgatók 8,82%-a). Utóbbi két adat különösen kirívó, hiszen az 588 izraelita fiú közül ugyanúgy hárman kezdték meg katonai szolgálatukat 17. évük betöltése előtt, mint a 34 görögkatolikus fiúk közül, a görögkatolikusok tehát 17,3-szer magasabb arányban vonultak be önként katonának a törvény által megszabott életkor előtt, mint az izraeliták. De a római katolikusok és reformátusok is átlagosan négyszer magasabb arányban vállalták az idő előtti önkéntes katonaságot.

Fiatalkorú katonák az 1920–1925 közötti joghallgatók között[141]

felekezet	fiúk	katonák		17 év alatti	17-18 év közötti
		fő	%		
r. katolikus	843	469	55,57	22	123
református	394	243	28,79	8	65
evangélikus	79	48	5,69	1	15
izraelita	162	42	4,98	1	15
görögkatolikus	17	6	0,71	3	0
görögkeleti	11	7	0,83	0	0
unitárius	34	27	3,20	0	8
egyéb	5	2	0,24	0	0
összes	1545	844	100	35	226

A törvényben garantált 17. év betöltése előtt katonai szolgálatukat megkezdők mellett érdemes lehet figyelembe venni a 17–18 év között katonai szolgálatba lépőket is, hiszen esetükben is azzal lehet számolni, hogy alacsony életkoruk és egyetemi tanul-

[138] Ravasz István: Védkötelezettség. In: *Magyarország az első világháborúban.* Főszerk. Szijj Jolán. Budapest, PETIT REAL, 2000. 710.

[139] *Corpus Juris Militaris Hungarici.* Szerk. Farkas Ádám–Kelemen Roland. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2017. 2017. II. 300. Interneten: http://www.hadijog.hu/wp-content/uploads/2018/01/Corpus-Juris-Militaris-Hungarici_II .pdf (Letöltve: 2020. április 1.) – https://net.jogtar.hu/ezer-evtorveny?docid=91200030.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37 (Letöltve: 2020. április 2.)

[140] Vajda, 2019. 207, 240.

[141] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

mányuk hiánya miatt nem juthattak szolgálati kedvezményekhez, a fegyveres szolgálat alóli felmentéshez. Ilyenek a joghallgatók között 226-an voltak, ami azt jelenti, hogy az 1545 joghallgató fiú 14,63%-a kezdte meg 18. születésnapja előtt a katonáskodást. Felekezetenként vizsgálva feltűnő az unitáriusok (23,53%), evangélikusok (18,99%) és reformátusok (16,5%) magas aránya, a római katolikusok átlagos (14,59%) és az izraeliták kirívóan alacsony (9,26%) értéke. Így fordulhatott elő, hogy a 79 evangélikus és 162 izraelita fiú közül egyformán 15-en kezdték meg 18. életévük betöltése előtt katonai szolgálatukat.

Fiatalkorú katonák az 1920–1925 közötti államszámvitel-szakos hallgatók között[142]

felekezet	fiúk	katonák		17 év alatti	17-18 év közötti
		fő	%		
r. katolikus	50	38	80,86	2	5
református	9	8	17,02	0	0
evangélikus	2	1	2,12	0	0
izraelita	0	–	–	–	–
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	0	–	–	–	–
összes	61	47	100	2	5

A 61 államszámvitel-szakos fiú közül csak 5 római katolikus kezdte meg 17–18. éve között a katonai szolgálatot. Ezen a képzésen tehát 8,2% volt a fiatalkori katonáskodás aránya, s közöttük 100% volt a római katolikusok részesedése.

A 94 bölcsész fiú közül 5-en kezdték meg katonai szolgálatukat 18. évük betöltése előtt. Ez 5,32%-os arányt jelent. Tehát a joghallgatóknál és az államszámviteli képzésre járóknál is alacsonyabbat. A jogászok értékének alig egyharmada. Vagyis úgy tűnik, hogy a jogi képzést választók sokkal inkább vállalták a korai katonai szolgálatot, mint a bölcsészeti pályára készülők. Az 5 bölcsész fiú közül 4 volt római katolikus (80%) és egy református (20%). A most vizsgált három képzés összesített eredménye szerint az 1920–1925 között beiratkozott fiúhallgatók 13,88%-a vállalta a 18. éve betöltése előtt kezdődött katonai szolgálatot. Ha ennek felekezeti megoszlását tekintjük, akkor feltűnő, hogy a 167 izraelita fiú között 15 ilyent találni, ami a legalacsonyabb részesedét jelenti a különböző vallások közül.

[142] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

Fiatalkorú katonák az 1920–1925 közötti bölcsészhallgatók között[143]

felekezet	fiúk	katonák		17 év alatti	17-18 év közötti
		fő	%		
r. katolikus	56	20	48,78	0	4
református	26	15	36,59	0	1
evangélikus	3	3	7,32	0	0
izraelita	5	2	4,88	0	0
görögkatolikus	1	0	0	–	–
görögkeleti	2	1	2,43	0	0
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	1	0	0	–	–
összes	94	41	100	0	5

Hadifoglyok, hadirokkantak az 1920–1925 közötti joghallgatók között[144]

felekezet	fiúk	katonák		hadifogoly
		fő	%	
r. katolikus	843	469	55,57	10
református	394	243	28,79	2
evangélikus	79	48	5,69	0
izraelita	162	42	4,98	0
görögkatolikus	17	6	0,71	0
görögkeleti	11	7	0,83	0
unitárius	34	27	3,20	0
egyéb	5	2	0,24	0
összes	1545	844	100	12

A katonai szolgálattal kapcsolatban hadifogságot vagy hadirokkantságot szenvedett az 1920–1925 közötti joghallgatók közül 12 fő (0,78%), valamint a bölcsészek közül 1 fő (1,06%). Ez a 13 hallgató közül 11 volt római katolikus és 2 református. A hadifogság vagy hadirokkantság említése szempontjából hiányzó felekezetek közül legszembeötlőbb az izraeliták helyzete, hiszen a három most vizsgált képzésre 1925-ig beiratkozott 167 izraelita fiú közül senki sem került hadifogságba. Ha ehhez hozzávesszük az 1925-ig beiratkozott 349 orvostanhallgató, 24 gyógyszerész és 22 termé-

[143] SZTE Lt. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.
[144] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

szettudományi izraelita fiút, akkor már 562-re rúg a szegedi egyetemre felvett izraelita fiúk száma, s közülük – önbevallásuk alapján – mindössze egyetlen személy került a háború alatt hadifogságba. Miközben az egyetem keresztény hallgatói közül 27 ilyen személy volt kimutatható. Vagyis amíg az izraeliták a szegedi egyetem 1920–1925 közötti fiú hallgatóinak 18,63%-át alkották, a hadifoglyoknak csak 3,7%-át, így kijelenthető, hogy 5,04-szeresen alulreprezentáltak voltak az elhúzódó megpróbáltatásokkal és különösen sok szenvedéssel járó hadifogságban. Erre csak az szolgálhat magyarázatul, hogy az izraeliták a katonai szolgálatot többnyire a frontvonalaktól több száz kilométer távolságban, a hátország biztonságos hadkiegészítő, közigazgatási intézményeiben és sorozóbizottságaiban irodai munkával teljesítették, s – az orvostan-, a gyógyszerész és a természettudományi hallgatók közötti izraelita fiúkhoz hasonlóan[145] – fegyvert nem fogtak kezükben és életüket, egészségüket nem kockáztatták a katonai szolgálat ideje alatt.

Hadifoglyok, hadirokkantak az 1920–1925 közötti bölcsészhallgatók között[146]

felekezet	fiúk	katonák		hadifogoly
		fő	%	
r. katolikus	56	20	48,78	1
református	26	15	36,59	0
evangélikus	3	3	7,32	0
izraelita	5	2	4,88	0
görögkatolikus	1	0	0	0
görögkeleti	2	1	2,43	0
unitárius	0	0	0	0
egyéb	1	0	0	0
összes	94	41	100	1

Az 1914–1920 között teljesített katonai szolgálat jellegének megítéléséhez érdemes figyelembe venni, hogy az 1918 őszi nagy leszerelést követően 1919. november–december folyamán vagy 1919–1920-ban kik teljesítettek továbbra is katonai szolgálatot. Megállapítható, hogy amíg a természettudományi hallgatók 11,4%-a, a gyógyszerészek 9,76%-a, az orvostanhallgatók 7,48%-a,[147] addig a jogászoknak 18,58%-a, az államszámvitelt hallgatóknak 22,95%-a, a bölcsészeknek pedig 14,89%-a vett

[145] Vajda, 2019. 242.
[146] SZTE Lt. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.
[147] Vajda, 2019. 242.

részt az 1919-es honvédő harcokban és rendfenntartó munkában. Tehát ebből a szempontból is az államszámvitel-szakos hallgatók bizonyultak legmilitánsabbnak, s őket követték a joghallgatók, akik körében mintegy két és félszer volt gyakoribb az ilyen katonai szolgálat, mint az orvostanhallgatók esetében.

Amennyiben a joghallgatókon belüli felekezeti arányokat vizsgáljuk, megállapítható, hogy a római katolikusok magasabb, a reformátusok, az evangélikusok, az izraeliták, az unitáriusok alacsonyabb arányban teljesítettek ilyen katonai szolgálatot. A legkirívóbb eset itt is az izraelitáké, hiszen a négy kar hat képzésén összesen 588 izraelita fiú iratkozott be 1925-ig, s közülük csak 19-en teljesítettek katonai szolgálatot 1918. október 31. után. Ez alig 3,28%-os arány. Miközben minden képzés minden felekezetének átlaga 13,85%. Amennyiben a keresztény felekezetek átlagát számoljuk ki (2568 hallgató közül 419 olyan személy, aki 1918. október 31. és 1920. június 4. között teljesített katonai szolgálatot), akkor 16,32%-os arány jön ki, ami ötször magasabb az izraelita fiúk mutatójánál.

1920–1925 közötti joghallgatók 1919–1920-as katonai szolgálata[148]

felekezet	fiúk	katonák		'19-20-ban katona	
		fő	%	fő	%
r. katolikus	843	469	55,57	185	64,46
református	394	243	28,79	73	25,44
evangélikus	79	48	5,69	12	4,18
izraelita	162	42	4,98	8	2,79
görögkatolikus	17	6	0,71	1	0,35
görögkeleti	11	7	0,83	0	0
unitárius	34	27	3,20	7	2,43
egyéb	5	2	0,24	1	0,35
összes	1545	844	100	287	100

Az államszámvitel-szakos hallgatók között kizárólag római katolikusok és reformátusok teljesítettek katonai szolgálatot 1918. október 31. és 1920. június 4. között. A római katolikusok a hallgatóságon belüli arányuknál is magasabb mértékben, hiszen a 14 ekkor szolgáló katona közül 13-at ők adtak, ezzel megközelítőleg 93%-os részesedést értek el. A reformátusok 7,14%-os aránya is épp csak a fele a hallgatókon belüli 14,75%-os részesedésüknek.

[148] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.

1920–1925 közötti államszámviteli hallgatók 1919–1920-as katonai szolgálata[149]

felekezet	fiúk	katonák		'19-20-ban katona	
		fő	%	fő	%
r. katolikus	50	38	80,86	13	92,86
református	9	8	17,02	1	7,14
evangélikus	2	1	2,12	0	0
izraelita	0	–	–	–	–
görögkatolikus	0	–	–	–	–
görögkeleti	0	–	–	–	–
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	0	–	–	–	–
összes	61	47	100	14	100

A bölcsészek között 14-en teljesítettek katonai szolgálatot 1918. október 31. és 1920. június 4. között, közülük mind a római katolikusok, mind a reformátusok heten voltak. Ennek következtében a reformátusok közel kétszer magasabb arányt (26,92%) értek el, mint a római katolikusok (12,5%).

1920–1925 közötti bölcsészhallgatók 1919–1920-as katonai szolgálata[150]

felekezet	fiúk	katonák		'19-20-ban katona	
		fő	%	fő	%
r. katolikus	56	20	48,78	7	50
református	26	15	36,59	7	50
evangélikus	3	3	7,32	0	0
izraelita	5	2	4,88	0	0
görögkatolikus	1	0	0	0	0
görögkeleti	2	1	2,43	0	0
unitárius	0	–	–	–	–
egyéb	1	0	0	0	0
összes	94	41	100	14	100

[149] SZTE Lt. Jog- és Államtudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–11. köt.
[150] SZTE Lt. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar hallgatói törzskönyvek 1–10. köt.

Az 1920–1925 közötti szegedi jog- és bölcsészhallgatók 1914–1920 között teljesített katonai szolgálatainak jellegére utaló momentumok mindenben alátámasztják Kovács Alajos statisztikus 1922-ben tett megállapítását: „Annyi bizonyos, hogy a zsidóság a háborúban korántsem szenvedett olyan veszteséget, mint a keresztény lakosság. [...] A zsidóság már 1900-ban országos arányánál (4,9%) kisebb arányban szerepel a tényleges katonák közt, tíz évvel később pedig már csak 3%-kal részesedik a katonai szolgálatban, holott országos aránya ekkor már 5%-ra emelkedett. Az utolsó évtizedben tehát a zsidóság pénzzel és furfanggal tömegesen vonta ki magát a katonai szolgálat alól. Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a zsidók a háború alatt is kedvezőbb helyzetben voltak, mint a keresztények, mert hiszen kevesebb volt köztük a kiképzett katona, a ki nem képzettek közül pedig sokkal többen tudtak kibújni a katonáskodás alól."[151] Kovács Alajos adatait sem a korabeli írások, sem az utókor nem tudta megcáfolni.[152]

Kovács Alajos felismerése mindössze annyival árnyalható, hogy a megállapítás a fegyveres katonai szolgálatra vonatkoztatandó, mert az izraeliták elsősorban irodai vagy kórházi tevékenységet végeztek fegyveres katonai szolgálat helyett. Ennek tükrében pedig belátható, hogy minden alapot nélkülöz a korabeli hazai és nemzetközi sajtóban általánosan hangoztatott nézet, miszerint: „zsidó vallású magyar diákok ezrei, akik legnagyobb részben a világháború folyamán magyar hazájukért a harctéren küzdöttek,"[153] a numerus clausus következtében kizárattak volna a magyar felsőoktatásból. Hiszen a törvény korlátozó előírását több egyetemen sem tartották be, s az izraeliták továbbra is kétszer-háromszor magasabb arányban vettek részt az egyetemi képzéseken. Így tehát nem lehet ezrekre tenni az egyetemi felvételi vizsgákon eltanácsolt izraeliták számát. De a világháború idején magyar hazájukért harctéren küzdő izraeliták száma sem érte el az ezres nagyságrendet. Ők ugyanis a lövészárok helyett sokkal inkább a hátország egyetemi padjaiban, esetleg sorozóbizottságiban vagy hadkiegészítő parancsnokságainak irodáiban tömörültek.

Joghallgatók tanulmányi eredményei

A fennmaradt és levéltárban kutatható származási ívekből álló törzskönyvek sajnos nem őrizték meg a hallgatók érdemjegyeit, így azok segítségével nem elemezhetőek az tanulmányi eredmények. A joghallgatók esetében azonban fennmaradtak néhány

[151] Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, Szerző, 1922. 21, 23.
[152] Paksa, 2012. 40.
[153] A Pester Lloyd polémiája gróf Teleki Pállal. *Szegedi Napló*, 1922. március 3. 2.

tanév kapcsán a rektori beszámoló beszédekhez a Jog- és Államtudományi Kar dékánja által készített szigorlati adatok. Legalábbis a kitűnő alapvizsgát és szigorlatot tett hallgatók jegyzéke. Ezek a névsorok nem kerültek bele a korabeli nyomtatott beszámolókötetekbe, azok csak a kitűnő vizsgázók számait közlik. Az iratokban szereplő névsorok a törzskönyvekben megőrzött személyes adatok segítségével szociológiailag is elemezhetővé válnak, s lehetővé teszik, hogy néhány tanévben és évfolyamon összevessük az egyes felekezetek tanulmányi eredményeit. Legalábbis a kitűnő alapvizsgát tett hallgatók eredményeit, amennyiben elfogadjuk, hogy az ismeretlen jó, közepes vagy elégséges vizsgázók is a kitűnők megőrzött arányához hasonló módon oszlottak meg.

Az 1922/23. tanévben a II. évfolyamon kitűnő alapvizsgát tett 13 hallgató, ami az előző évben I. évfolyamra beiratkozottak 8,13%-a. A 13 kitűnő 4 felekezet között oszlott meg. 53,85%-uk római katolikus, 30,77%-uk református, 7,69%-uk evangélikus és szintén 7,69%-uk izraelita volt.

E felekezeteken kívül az évfolyamban volt még 3 unitárius és 2 görögkeleti hallgató, de közülük senkinek sem sikerült kitűnőre a II. jogi alapvizsgája. A négy sikeres felekezet közül a reformátusok érték el a legjobb arányt, hiszen náluk a hallgatók 12,12%-ának sikerült kitűnőre az alapvizsgája, az evangélikusok közül 10,00%-nak, a római katolikusok esetében 7,78%, az izraelitáknál pedig 4,54%-nak. Az izraelitáknál gyengébben csak unitáriusok és görögkeletiek szerepeltek, de ennél a két utóbbi felekezetnél egészen alacsony volt a hallgatók száma is. Nem csoda, hogy három, illetve két hallgató közül senkinek sem lett kitűnő a II. jogi alapvizsgája. Az izraeliták esetében azonban a 22 hallgató közül sikerült mindössze egy vizsga kitűnőre. Egy kitűnő vizsga teljesítésére az evangélikusoknak tíz hallgató is elegendő volt.

Kitűnő II. jogi alapvizsgát tett hallgatók 1922/23-ban[154]

felekezet	kitűnők	kitűnők %-a	hallgatók	hallgatók %-a
r. katolikus	7	53,85	90	7,78
református	4	30,77	33	12,12
evangélikus	1	7,69	10	10,00
izraelita	1	7,69	22	4,54
görögkatolikus	0	–	–	–
görögkeleti	0	–	2	0
unitárius	0	–	3	0
egyéb	0	–	–	–
összesen	13	100	160	8,13

[154] SZTE Lt. 842–1922/23. J. K. sz.

Az 1923/24. tanévről készített dékáni beszámoló adatsoraiban megőrzöttek szerint az I. évfolyamra beiratkozott 206 hallgató közül 29-en tettek kitűnő I. jogi alapvizsgát. Ez átlagosan 14,08%-ot jelent. A kitűnők 5 felekezet között oszlottak meg: 75,86%-uk római katolikus, 13,79%-uk református, 3,45%-uk pedig izraelita, görögkatolikus és unitárius volt. Amennyiben az egyes felekezetek összes I. évfolyamos hallgatójához viszonyítjuk a sikeres I. jogi alapvizsgát tettek számát, akkor figyelemre méltó az unitáriusok kiugróan kedvező, 100%-os eredménye. Ennek értelmezésénél azonban figyelembe kell venni, hogy mindössze egyetlen tehetséges és szorgalmas diák adata áll mögötte. A római katolikusok 16,92%-os kitűnő vizsgaaránya ellenben 22 vizsgát foglal magában, a reformátusok 11,11%-os aránya 4-et. A számszerűsíthető felekezetek közül ezúttal is az izraeliták érték el a legalacsonyabb arányt, hiszen az egyetlen kitűnő alapvizsga 20 fő között oszlott meg. Míg a görögkatolikusoknak ehhez 6, az unitáriusoknak pedig mindössze egyetlen hallgatójuk volt az évfolyamban.

Kitűnő I. jogi alapvizsgát tett hallgatók 1923/24-ben[155]

felekezet	kitűnők	kitűnők %-a	hallgatók	hallgatók %-a
r. katolikus	22	75,86	130	16,92
református	4	13,79	36	11,11
evangélikus	0	–	13	0
izraelita	1	3,45	20	5,00
görögkatolikus	1	3,45	6	16,67
görögkeleti	0	–	0	0
unitárius	1	3,45	1	100,00
egyéb	0	–	0	–
összesen	29	100	206	14,08

Mindkét vizsgaelemzés megerősíti, hogy legmagasabb arányban a római katolikusok érték el kitűnő alapvizsgát (a két vizsgált alkalom átlagában 29 kitűnő alapvizsga a 220 hallgató közül, ami 13,18%-os aránynak felel meg). Őket követték a reformátusok (8/69, azaz 11,59%-os aránnyal). Statisztikailag értékelhető még az evangélikusok (1/23, vagyis 4,35%-os értéke) és az izraeliták (2/41, azaz 4,76%-os aránya). Utóbbi adatok egyértelműen utalnak arra, hogy a népszámlálási arányát tekintve egymáshoz közel álló evangélikusok és izraeliták közül nem a tudás és rátermettség

[155] SZTE Lt. 743–1923/24. J. K. sz.

miatt vettek fel közel dupla annyi izraelitát a jogi karra, hiszen a tanulmányi eredményük nem volt érdemben jobb az evangélikus hallgatókénál.

A hallgatók tanulmányaik közben (helyett) végzett katonai szolgálatát is figyelembe véve megállapítható, hogy a római katolikus és református diákok az izraelitáknál mintegy három–négyszer magasabb arányban teljesítettek személyes fizikai–pszichikai–anyagi megterhelést jelentő fegyveres katonai szolgálatot, mint az izraeliták, körükben mégis – népességarányosan számolva is – mintegy 2,77-szer magasabb volt a kitűnő alapvizsgát tettek aránya. Vagyis a keresztények nemcsak a hazafias szerepvállalásban, de tanulmányi téren is többszörösen felülmúlták az 1914–1920 között fegyveres katonai szolgálat helyetti kényelmes irodai munka közben tanulmányaikat zavartalanul folytató izraelitákat.

A hallgatók tanulmányi eredményére vonatkozó adatok és az azokból levonható következtetések azért is fontosak, mert az izraeliták arányos egyetemi felvételét célozó mozgalom (numerus clausus) ellen szüntelen harcot folytató *Szeged* című napilap 1922. augusztus 5-én megjelent vezércikke a numerus clausust betartani igyekvőkről megjegyezte: „A legelnézőbb kritika sem igazolhatja őket, mert mozgalmuk nem más, mint gyengeségük alátámasztása nem szorgalmuk, hanem a konkurencia erőszakos kiszorítása útján."[156] A fenti vizsgaeredmények meggyőzően mutatják, hogy a keresztény hallgatók szorgalma és vizsgákon nyújtott teljesítménye lényegesen felülmúlta az izraelitákét.

Eredmények, következtetések

Az 1920–1925 közötti egyetemi beiratkozások alkalmával a hallgatók által kitöltött származási ívek vallási adatai alapján kimutatható, hogy az 1920. évi XXV. tc., közismert nevén az ún. numerus clausus törvényt a Ferenc József Tudományegyetem egyetlen karán sem tartották be. Az izraeliták a törvényben rájuk nézve a népesség lélekszámaránya alapján meghatározott 6% helyett 12–15%-os arányt értek el. Az egyetem egyetlen karán sem igazolható tehát Nagyné Szegvári Katalinnak – kizárólag a budapesti orvosi kar gyakorlata alapján tett általános kijelentése, amely szerint „A törvény megalkotásától az 1925/26-os egyetemi tanévig terjedő időszakra jellemző a zsidószármazású hallgatókkal szemben érvényesülő nyílt és brutális diszkriminációt alkalmazzák."[157] Belátható, hogy a világ bármely vallási vagy etnikai kisebbsége örülne, ha demográfiai arányánál 2–2,5-szer magasabb mértékben vehetne részt a felsőoktatásban.

Az orvos- és gyógyszerészhallgatókkal ellentétben a jog- és bölcsészhallgatók esetében kirívóan az izraeliták teljesítettek legalacsonyabb arányban katonai szolgálatot 1914–1920 között. Ellenben a háború alatt a joghallgatók esetében országos arányszámuknál 4–4,5-szer magasabb arányban folytattak egyetemi tanulmányokat. A katonai szolgálatnak az izraelita joghallgatók esetében tapasztalható alacsony aránya annál is érdekesebb, mert más felekezeteknél nem mutatkozik ilyen éles különbség az orvostan- és gyógyszerészhallgatók, valamint a joghallgatók katonai szolgálatteljesítési aránya között. Úgy tűnik, hogy az izraeliták csak azokon a karokon teljesítettek magas arányban katonai szolgálatot, ahol lehetőség kínálkozott a tényleges fegyveres frontszolgálat elkerülésére. Ahol erre nem vagy csak alacsonyabb arányban nyílt lehetőségük, ott a többi felekezetnél lényegesen kisebb arányban vonultak be katonának. Különösen is érdemes szem előtt tartani, hogy legmagasabb arányukat 1918 tavaszán érték el, amikor az egyetemek pótszemesztert szerveztek a harctéri katonai szolgálatteljesítés miatt már több félévet veszített ifjak számára. Tehát a katonai szolgálatot nem vagy csak igen szerény mértékben teljesítő izraeliták foglalták el a kimondottan katonák számára meghirdetett tanulási és vizsgalehetőségeket.

Az 1920 utáni évfolyamok korösszetételét vizsgálva egyetlen felekezet mutat konzekvens eltérést a többitől. Az izraeliták minden esetben több évvel fiatalabbak keresztény évfolyamtársaiknál. Különösen azokban az évfolyamokban nagy (akár 6–7 év) az eltérés, amelyek születési idejüknél fogva leginkább érintettek voltak a katonáskodásban. Több esetben kimutatható, hogy az izraeliták a háború alatti tanulmányi kedvezményeknek köszönhetően hamarabb nyertek egyetemi végzettséget, mint ahogy az békeidőben történhetett volna. A 17 év alatt, illetve a 17–18. év közötti korban katonai szolgálatukat megkezdők, a hadifogságba kerülők és hadirokkantságot elszenvedők, valamint az 1919-es honvédő harcokban résztvevők között egyaránt az izraeliták voltak azok, akik országos lélekszámarányuk alatt szerepeltek. Így kijelenthető, hogy közülük még azok sem teljesítettek fegyveres frontszolgálatot, akik egyébként katonai szolgálatot tudtak igazolni. Hiszen ők a katonai kötelezettséget többnyire a hátország irodáiban teljesítették, közben pedig zavartalanul vizsgáztak az egyetemen. Ugyanaz állapítható tehát meg a jog- és bölcsészhallgatók esetében is, mint az orvostan-, a gyógyszerész és a természettudományi egyetemisták körében: a keresztény és izraelita ifjaknak nem volt közös katonai tapasztalata. A háború által megkövetelt személyes anyagi–fizikai–pszichikai áldozatot a keresztények hozták meg, a kedvezményekben pedig az izraeliták részesültek.

[156] Akik a numerus clausus betartása fölött őrködnek. *Szeged*, 1922. augusztus 5. 1.

[157] Nagyné Szegvári Katalin: Az első numerus clausus törvény végrehajtásáról. In: *Jogtörténeti tanulmányok IV.* Szerk. Csizmadia Andor – Pecze Ferenc. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980. 220.

A többi karral szemben a joghallgatóknál lehetőség van a tanulmányi eredmények vizsgálatára is. Legalábbis a kiváló alapvizsgát tettek felekezeti megoszlására utaló adatok összeállíthatók bizonyos tanévekből. Ezek pedig azt mutatják, hogy a háború által különösen sújtott római katolikus és református ifjak népességarányosan számolva is 2,77-szer nagyobb arányban vizsgáztak kiválóra, mint a korlátlan pénzügyi lehetőségükkel és kiterjedt kapcsolati tőkével rendelkező izraeliták.

Mellékletek

1.
Schneller István prorektor beszéde a numerus claususról az egyetemi tanács ülésén

Ferenc József Tudományegyetem tanácsának 1920. szeptember 25-én tartott XXVI. ülésének jegyzőkönyvéből
Jelen vannak:
Schneller István prorektor, elnök

Boér Elek dékánhelyettes
Dézsi Lajos prodékán
Lechner Károly dékánhelyettes
Apáthy István dékánhelyettes

Elnöklő prorektor a következő bejelentést teszi:
„Komolyam foglalkoztam a rektori teendőkkel járó állásomról való lemondással – és pedig kapcsolatban a numerus clausussal. De tekintettel arra, hogy álláspontomat e tárgyra nézve az első, a miniszter elnöklete alatta tartott értekezleten határozottan kifejtettem, s nevezetesen tekintettel arra, hogy egyetemi magisztrátusunk megválasztása a tantestület helyi különváltsága miatt igen meg van nehezítve, s tekintettel arra is, hogy a legközelebbi időben várható, hogy egyetemünk rektora is feljő körünkbe – egyelőre lemondtam a szándékomról – s csak rövid időre kérem szabadságoltatásomat s így felmentésemet a rektori teendők alól.

Kötelességemnek érzem azonban, hogy itt is a numerus claususra vonatkozó nézetemet röviden kifejtsem. Kötelez erre a kolozsvári egyetem szelleme, mely mindig, de nevezetesen 25 évvel ezelőtt, amikor ugyanis az University Extensionra vonatkozó mozgalomnak élére állott: ezzel is dokumentálta azt, hogy az egyetem kapuit nem szűkíteni, hanem tágra nyitni kívánja, hogy még a főiskolai oktatás körébe is a demokrácia szellemét be akarja vinni. A leipzigi egyetem szekuláris ünnepélyének nagyhírű ünnepi szónoka, Wundt a jövő egyetemnek követelményét éppen abban látta, hogy az egyetem szűk kapuit tágra nyissa.

A numerus clausust didaktikai szempontból hangsúlyozta az értekezlet nevezetesen Kenyeres Balázs. A didaktika követelménye – azt tisztán fölfogva – nem azt kívánja, hogy egyesek kizárassanak a főiskolából, hanem azt, hogy az egyetemen el nem férők számára új párhuzamos katedrák, esetleg új egyetem szerveztessék. De nem didaktikai szempont volt; a numerus clausus követelésének tulajdonképpeni oka. Mert ha ez lett volna: úgy a budapesti egyetem örömmel üdvözölte volna a kolozsvári egyetem tanárait itt Budapesten, s nem ellenezte volna egyhangú egyetemi tanácsi

határozatával a kolozsvári–pozsonyi egyetem orvosi karának Budapesten való letelepedését egyetemi tanítás céljából.

A numerus clausus tulajdonképpen a zsidók ellen irányult, s így felekezeti, nemzeti kérdés dominált egyetemi ügyekben. Ennek mint a társadalomnak, társadalmi és esetleg állami érdekek kérdésének nincs helye az egyetemen. Az egyetem csak a tudomány, az igazság kutatásának szolgálatában áll. Minden más érdekkel szemben: az »Odi profanum vulgus et arceo« jelszava.[158]

Az állam nevezi ki a vizsgáló bizottságokat, amely bizottságok képesítenek állami szolgálatra. Ezeket az állam utasíthatja társadalmi állami érdekek tekintetbevételére. Az államnak, autonóm testületeknek a dolga közigazgatási, bírói stb. állásokra való kinevezés vagy választás. Ám vegyék tekintetbe ezek – ha a korral való haladás szelleme ezt megengedi – az érdekeltek vallását, nemzetiségét. De a tudományegyetem vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül nyitva áll azok előtt, kik a tanulmányozás feltételeinek megfelelnek. A brandenburgi nagy választó fejedelem már a XVII. században, a vallás-felekezeti féltékenykedések és üldözések közepette tervezte az üldözöttek, akár mohamedán tudósok és tanulmányozók számára a tangermündei egyetem szervezését,[159] s Németország büszkén vallott alaptörvénye: »Die Wissenschaft und ihre Lehre ist frei«,[160] s a mi nagy Eötvösünk óta egyetemünket a tanulási és tanítási szabadság alapjára állítottuk! Ez a mi büszkeségünk! E büszkeségünkről nem mondunk le szabadon – a lemondás kényszerűségének a korszakában sem.

De a zsidók ellen irányított numerus clausus célját sem éri el. Le akarja a zsidókat szorítani a tudományos pályáról, s eléri azt, hogy ezek külföldi egyetemeken iratkoznak be, esetleg tudományosság szempontjából a mieinknél magasabb színvonalú egyetemeken, úgy hogy tudományos képzettség dolgában, de mindenesetre tágabb látókör szempontjából a mi egyetemi hallgatóinknál kiválóbban felszerelve lépnek ki ezek az élet küzdő terére.

Végre akaratlanul is hazánk érdekével ellenkezik, tehát hazafiatlan a zsidók ellen irányított numerus clausus behozatala. Hazánk érdeke ugyanis azt kívánja, hogy vallási, felekezeti, faji, nemzetiségi, nyelvi különbség nélkül mindnyájan az egyetemes kultúra érdekében hazánknak szenteljük energiánkat. Voltak sokan a zsidók közt, akik ily értelemben magyaroknak vallották magukat. Még ezeket is elidegenítjük ily intézkedések által önmagunktól, sőt nem egyet közülük ellenségünkké tesszük. A világon elszórt zsidóság vallásában bírja szolidaritásának alapját. Ellenségünkké

[158] Latin mondás: magyar jelentése: gyűlölöm az elvetemült népet és távol tartom magamat tőle – idézet Horatius Ódáiból (III. 1., 1.)

[159] Tangermünde német város a mai Szász-Anhalt tartományban Berlintől nyugatra az Elba bal partján. Schneller István állítása történetileg nem bizonyított.

[160] Német mondat, jelentése: A tudomány és annak tanítása szabad.

vált egyének éppen ezen szolidaritás alapján az ellenséges érzületet széles-e világon terjeszthetik, s nemzeti érvényesülésünket megakadályozhatják. Nemzetünk ellen elkövetett bűn súlyosan büntetendő – legyen a bűnös: zsidó vagy keresztény. De a bűnösséget azonosítani a zsidósággal nem csak logikai hiba, hanem nemzetünk érdeke ellen elkövetett vétség.

Országos törvény kötelez azonban a numerus clausus alkalmazására. Most a rend megerősödésének idejében nincs helye annak, hogy e törvénnyel szemben a cselekvés terén állást foglaljunk: annál kevésbé, mivel e törvény ideiglenességi jellegéről meg vagyok győződve; de kötelességemnek tartom, hogy a numerus claususra vonatkozó nézetemet mint prorector kifejtsem, s ennek jegyzőkönyvbe való felvételét kérjem, s dokumentáljam, hogy a kolozsvári tudományegyetem itt Budapesten sem feledkezett meg egyetemének szelleméről, nem lett hűtlen egyetemének tradíciójához."

Az egyetem tanácsa a prorektornak a numerus claususszal szemben kifejtett állásfoglalását és érvelését teljes egészében magáévá teszi, már azért is, mert már a Miniszter Úr elnöklete alatt tartott értekezleten is ily értelemben és ugyanily szellemben foglalt állást a numerus clausussal szemben. Kiemelendőnek tartja ez alkalommal, hogy az egyetemre csakis a tudomány kérdései tartoznak, a kenyér kérdését megoldani az állam és a társadalom dolga. És ha az állam magasabb érdekei követelik annak biztosítását, hogy a jogosítványhoz kötött kenyérkereseti pályákon az országban lakó különböző fajok és nemzetiségek arányuknak megfelelő számban szerepeljenek, úgy ennek az egyetemtől függetlenül, mely csupán a tudományos képesítést adja, külön állami vizsgálatok rendjén kellene megtörténnie.

Az egyetem tanácsa továbbá a prorektornak a numerus claususra vonatkozó indítványát, mely szerint a minisztérium által a népfajok és nemzetiségekre nézve még csak ezután megállapítandó arányszámot nem az egyes tudománykarok szerint külön-külön hanem az első évfolyamra jelentkező összes hallgatók szerint kell értelmezni – a miniszter úr által kiadandó végrehajtási rendelet határozmányaitól függetlenül, oly értelemben teszi magáévá, hogy 1./ különböző népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó hallgatóknak a miniszter által megállapítandó arányszámát nem karonként, hanem az egyetem tudománykaraira beiratkozott összes hallgatók szerint állapítja meg, 2./ hogy az arányszámot nem a valósággal beiratkozott hallgatok számához, hanem a megengedett legnagyobb számhoz viszonyítja.

SZTE Lt. 209–1920/21. E. T. sz.

2.
Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének memoranduma az egyetemi felvételek törvénytelenségeiről

A.) A memorandum mellé írt kísérőlevél a miniszterhez
108 – 1922. Á. B. M. sz.
A nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter Úrnak, Budapest

„A zsidóság a magyar egyetemeken" című, szervezetünkhöz benyújtott beadványt azzal a kérelemmel terjesztjük fel :/: alatt Nagyméltóságodhoz, kegyeskedjék egyetemeink rektorátusait a magyar faj védelmére alkotott „numerus clausus" törvénynek a legszigorúbb betartására utasítani. A beadvány elszomorító adatait szervezetünk egyik kiváló tehetségű soviniszta tagja a leggondosabb utánjárással állította össze. Fogadja Nagyméltóságú Miniszter Úr megkülönböztetett tiszteletünk őszinte nyilvánítását.

Budapest, VIII. Üllői út 14. II. emelet 4., 1922. február hó 23.
Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezete
P. H. Dr. Szemere Béla s. k. ügyvezető elnök
A másolat hiteléül: Busch s. k. min. segédhivatali igazgató

B.) A memorandum szövege

A zsidóság a magyar egyetemeken

A zsidóságnak az egyetemek felé tódulása ezelőtt 40 esztendővel kezdődött. Előbb a jogi, majd az orvosi fakultásra vetették magukat, mert mint ügyvédeknek és mint orvosoknak lehetett kilátásuk a legnagyobb keresetre, de e két foglalkozás útján kapcsolódhattak belé legjobban a magyar közéletbe is. 20 év múlva, mikor ezt a két pályát már annyira elárasztották, hogy az elhalt zsidó ügyvédek és orvosok helyét pótolhatták, egyszerre a műegyetem felé özönlöttek, mert látták, hogy a technika óriási lépésekkel haladván előre, új keresetforrásokat és pozíciókat nyit meg számukra. Nem szabad azonban azt hinni, hogy a többi tudományokat teljesen elhanyagolták. Volt gondjuk arra, hogy a nyelvtudományokra, a matematikára, sőt a magyar történelemre is találjanak tehetséges egyéneket, akiket azután jól átgondolt terv, makacs kitartás, pénz és a szabadkőművesség útján minden módon előretoltak.

A tudományos vezető állások elfoglalása azonban az első 20 évben a zsidóknak nehezen ment. De ezen is segítettek. Kikereszteltették a kiválasztottakat, s így nyitották meg számukra előbb az egyetemi és műegyetemi magántanárságot, majd a rendes tanszéket is. Így nyomultak be minden tudományos egyesületbe, intézménybe, minisztériumba, akadémiába, ezek vezetésébe. Ahol pedig egyszer megvetették lábukat, oda gerinces kereszténynek a bejutását minden módon megakadályozták.

A szabadkőművesség ebben a munkában óriási segítségükre volt. Kiválogatták a keresztények közül azokat, akik tudásukat bármi áron érvényesíteni akarván az eszközökben nem válogattak. A liberális érában aztán úgy megnőtt a szarvuk, hogy a tanaikkal már nyíltan is fertőzni merték az ifjúságot. Megalakították a Galilei Kört, amelyben a háborút közvetlenül megelőző években óriási hatással és reklámmal szabadon hirdették hazaáruló tanaikat. Amely egyetemi katedrát ilyen tanár elfoglalt, oda ugyan nem jutott a fiatal generációból csak az, aki bedőlt az ő kasztakaratuknak. Ahová befészkelésük nem sikerült, onnan elriasztották a naiv kereszténye-ket, úgy hogy végre mégiscsak az ő kezükbe hullott az egyetemi tanszék.

Íme néhány példa:

A matematikának ma csakis zsidó egyetemi tanárai vannak: Fehér (Weisz), Riesz, Haár.[161] A fizikára egyetlen magántanár sincs, s ha kiírják a kolozsvári, pozsonyi és debreceni egyetemen a pályázatot, nem jelentkezhetik egyetemi képesítettségű magyar keresztény ember. Gombocz Zoltánon kívül nincsen keresztény nyelvészünk ma, mikor a turáni szó annyiszor elhagyja ajkunkat. Avagy tudott-e Budapestre feljutni Marczali[162] miatt a jó magyar és jó keresztény történetíró Márki Sándor? Tessék végignézni a budapesti Orvosi karon működő sebész és belgyógyász magántanárokat. 9/10-ed részük zsidó vagy szabadkőműves. Mit csodálkozunk azon, hogy annyi kommunista került ki a középiskolai tanárokból, hiszen ezek is az egyetemen nevelődtek. Az egyetemi tanártestületeknek zsidó és szabadkőműves elemekkel való megtöltése a kommün alatt érte el tetőpontját. A kommün bukása után gyorsan megkezdődött az egyetemen a tisztogatás. Minden kar kimondotta, hogy a Károlyiék által kinevezetteket nem ismerik el tanártársuknak. A klinikák hirdető tábláin kiírták a kommunista tanárok neveit, és megtiltották nekik az épületekbe belépést. A kevésbé bűnösöknek látszók ellen megindult a fegyelmi eljárás, amely után minden kar megtisztult a legnotóriusabb elemektől. Sajnos még így is állásukban maradtak többen olyanok, akik dorgálással menekültek, és most is tanítanak. Közben pedig dühöngenek a numerus clausus ellen, amely erősen veszélyezteti a szabadkőműves egyetemi politikát, annak dacára, hogy sokféleképpen kijátszható.

A törvény ugyanis csak azokra érvényes, akik az 1920/21. tanévben léptek mint I. évesek az egyetemre, illetve a későbbi beiratkozókra. Ellenben szabad végzést biztosít az 1920 előtt belépetteknek, tehát sok ezer zsidónak is, elismervén, hogy ezeknek az egyetem látogatásához „szerzett joguk" van. A Budapesti egyetem, illetve annak legnagyobb (6000) hallgatóságú Orvosi Kara saját hatáskörében igyekezett

[161] Fejér [1900-ig eredeti családnevén: Weisz] Lipót (1880–1959); Riesz Frigyes (1880–1956); Haar Alfréd (1885–1933).
[162] Marczali [1875-ig használt családnevén: Morgenstern] Henrik (1856–1940).

a törvény fennebbi gyengéjét reparálni. Azonban a pozsonyi orvos dékán és kolozsvári kollégája a legvehemensebben ellenezték ennek elfogadását; egyik meg éppen „forradalmi"-nak jelentette ki a pestiek eljárását a közös tanácskozásban. Így a három egyetem között kitört a háborúság, illetve még jobban elmérgesedett a viszony. A kolozsvári szabadkőműves rektor és orvoskari dékán nyíltan hirdették a zsidópártolást, felvették a pesti egyetemen nem igazolt zsidókat is úgy, hogy az eredmény azon a három karon, ahol a fent nevezettek befolyásukat érvényesíteni tudták (az orvosin, a matematika-természettudományin és bölcsészetin) a zsidóság számaránya az 1917–1918. évvel szemben 27%-ról 38%-ra szökött fel. A pozsonyi két fakultásból álló csonka egyetemen Budapesten működő Orvosi Karán még furcsábbakká váltak a viszonyok, mert ott a zsidók 58%-kal szerepeltek az elmúlt év II. felében. (Lásd az alábbi táblázatokat, amelyek az almanachokban jelentek meg

1917/18. II. félév

egyetem	fakultás	a hallgatóság			
		Σ	nem zsidó	zsidó	zsidó %
kolozsvári	jogi	505	450	55	11
	orvosi	362	262	100	27,6
	bölcs.	106	105	1	1
	matem.	60	58	2	3
	gyógysz.	48	36	12	25
pozsonyi	orvosi	még nem működött			

1920/21. II. félév

egyetem	fakultás	a hallgatóság			
		Σ	nem zsidó	zsidó	zsidó %
kolozsvári	jogi	379	339	40	11,8
	orvosi	742	400	342	46,1
	bölcs.	34	23	11	32,3
	matem.	67	41	26	38,8
	gyógysz.	67	56	11	16,4
pozsonyi	orvosi	631	264	367	58,2

Pedig még ez a szomorú kép sem tárja elénk egész meztelenségében az igazságot. Tudni kell ugyanis, hogy a zsidóktól legjobban elözönlött két orvosi karban az I. évesek közt már csak 6%, tehát összesen 10-10 volt a zsidó, és 140 a keresztény. Ha ezt

tekintetbe vesszük, úgy a törvény által nem érintett II., III., IV. és V. évfolyamokban a kolozsvári karon kb. 70%-ra, a pozsonyin pedig 85%-ra szökik fel a zsidók aránysáma a „numerus clausus" első évében.

A zsidóság tódulásáról a számukra nyitva lenni látszó két orvosi fakultáson sokkal valóbb képet kapunk, ha előbb az I. évre jelentkezők, aztán a többi évekre beiratkozók arányszámát nézzük a most megnyílt 1921/22. évre.

A szegedi (kolozsvári) Orvosi Kar hallgatói az 1921/22. tanév I. felében

évfolyam	jelentkezett				felvétetett			
	Σ	nem zsidó	zsidó	zsidó %	Σ	nem zsidó	zsidó	zsidó %
I.	385	136	249	69	146	135	11	7
II.	215	105	110	51	152	105	47	31
III.	186	38	148	79	139	38	101	73
IV.	116	29	87	75	104	29	75	75
V.	83	20	63	75	74	20	54	73
Σ /átlag	985	328	657	67	615	327	288	47
II. gyógysz.	42	25	17	40	40	25	15	37

E számokban nem az a legjobban megdöbbentő, hogy az Orvosi Karra jelentkezők 2/3 része, a felvetteknek pedig a fele zsidó az öt évfolyam hallgatóságából, hanem az, hogy a II. évfolyamra felvettekből is 31% a zsidó, pedig a törvény értelmében már itt is csak 6%-nak szabadna lenni a zsidóknak. Kíséretében úgy az előbbi, mint az utóbbi felvétel ellen is beadták, bár tapasztalásból tudják, hogy különvéleményüknek csak akkor van némi reménye a sikerre, ha arról a miniszter is tudomást szerez, és az aktát a főiskolai osztályból magához követeli.

A kar zsidópártolói azzal érvelnek, hogy a II. évben mindenkinek szerzett joga van, aki valamely egyetemen az I. évet elvégezte. Ennek a felfogásnak nem csupán az a veszedelme, hogy ha köztudomásúvá válik (pedig erről a zsidók gondoskodnak) a zsidó medikusok 90%-a a szegedi egyetemre fog tódulni. De az a veszedelme is fennáll, hogy azok a zsidó medikusok is ide özönlenek, akik az I. évet valamely külföldi (osztrák, cseh) egyetemen végezték. Így fogják kijátszani a törvényt, és soha el nem lesz érhető a II., III., IV. és V. éveseknél a zsidók 6%-a. Végül, ha a szerzett jog így értelmeztetik, akkor a külföldön diplomát szerzett zsidók is mind a szegedi egyetemről fogják kérni, s az orvosi karon meg is kapnák diplomáik nosztrifikálását.

A zsidóságnak a három vidéki egyetemre való özönlését csak úgy lehet meggátolni, ha

1.) a vallás- és közoktatásügyi miniszter a karokat a „numerus clausus" törvény szigorú megtartására utasítja. És
2.) ha nyugalomba küldi mielőbb a legnotóriusabb zsidópártoló öreg tanárokat. Végre
3.) ha a nemzetrontó tanárok tanítói és közéleti szereplésére felhívjuk az összes nemzetiségek figyelmét.

Csakis ezen és más ilyen erélyes közbelépéssel lehet megakadályozni azt, hogy a szegedi, pécsi és debreceni egyetemek a jövőben a zsidóság menedékhelyei, a nemzet és a kereszténység megrontói legyenek.

Budapest, 1921. szeptember 26-án

A hivatalos másolat hiteléül: Busch Ferenc minisztériumi segédhivatali igazgató

A másolat hiteléül:

Szeged, 1922. március hó 31.

C.) Rektori kísérőlevél a jogi karhoz a memorandum mellé

A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatala

A magyar királyi vallás- és közoktatásügyi minisztertől iktató szám: 27531/1922. IV. az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének „A zsidóság a magyar egyetemeken" című beadványát tárgyalás és jelentéstétel végett megküldöm.

Budapest, 1922. március hó 16-án

Vass[163] s. k. miniszter

D.) Rektori felkérés az Egyetemi Tanács határozata alapján a karokhoz

1615–1921/22. E. T. sz.

Tekintetes Kar!

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter Úr az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének „A zsidóság a magyar egyetemeken" című röpiratát tárgyalás és jelentéstétel végett leküldi egyetemünk tanácsának. Az egyetem tanácsa alul írt ülésében hozott határozatából van szerencsém az illető röpiratot és annak kísérő iratát másolatban azzal a kéréssel a tekintetes Karnak megküldeni, szíveskedjék

1.) részletesen ismertetni azokat az elveket, amelyek szerint a fölvételek a tekintetes Karon belül eszközöltettek,

[163] Vass József (1877–1930) vallás- és közoktatásügyi miniszter (1920. december 16. és 1922. június 16. között).

2.) méltóztassék az anyakönyvi adatok alapján igazolni, hogy az ún. „Numerus clausus" törvénynek a fölvételre vonatkozó rendelkezései betartattak-e? végül
3.) szíveskedjék nyilatkozni, hogy a tekintetes Kar mily választ tart kívánatosnak?

A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem tanácsának 1922. évi március hó 29-én tartott VII. rendes üléséből.

Menyhárth Gáspár
e. i. rektor

E.) Jogi kari dékáni feljegyzés

Méltóságos dr. Szandtner Pál ny. r. tanár úrnak nagybecsű véleménye szíves közlése után karunk legközelebbi ülésén leendő előterjesztése végett kiadom.

Szeged, 1922. április 24.

Tóth Károly
e. i. dékán

D.) Szandtner Pál jelentése a kar felé

Tekintetes Kar!

Egyetemünk Tanácsának az egyetemi numerus clausus betartása iránt érdeklődő kérdéseivel kapcsolatban az erre vonatkozólag imént ismertetett feljelentő beadványra van szerencsém a következő választervezetet bemutatni céljából előterjeszteni:

Tekintetes Egyetemi Tanács!

Hivatkozással a Tekintetes Tanácsnak az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetétől „A zsidóság a magyar egyetemeken" címmel a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz intézett beadvánnyal kapcsolatban az egyetemi numerus clausus ügyében Karunkhoz intézett kérdéseire van szerencsém az alábbiakban válaszolni:

1.) Karunk az egyetemi numerus claususról szóló törvény rendelkezéseit az alábbi elvek szerint alkalmazta:
   a.) A törvénynek a különféle nemzetiségek egyetemi arányszáma tekintetében korlátozást előíró rendelkezéseit a kar csakis azokra a felvételt kérő folyamodókra alkalmazta, akikre a rendelkezések a törvény szerint alkalmazandók voltak, t. i. akik a törvény hatályba léptéig még semmiféle magyar egyetemnek, ill. jogakadémiának sem voltak hallgatói.
   b.) A különféle hazai nemzetiségek sorából felvehető egyének létszáma szempontjából a kar nem az egyes évfolyamokra felvételt kérők tényleges összlétszámát, hanem az egyes évfolyamokra felvehető egyének összlétszámát

tekintette döntőnek, melyet a tekintetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a kar, ill. az egyetem előterjesztése alapján karunkra nézve annak idején megállapított, s mely karunkra évfolyamonként 200-ban volt meghatározva.

c.) Azokra a magyar nemzeti szempontból megbízhatóságukat kellően igazoló bármily nemzetiségű és fajú vagy vallású egyénekre, kik a Magyarországtól elszakított országrészekről menekültek, illetve ez országrészekben bírnak illetőséggel és állandó lakhellyel, amennyiben e körülményeket igazolják, az egyetemi numerus claususról szóló törvény csakúgy, mint a külföldi egyénekre is, a kar felfogása szerint nem vonatkozik.

d.) Az egyetemi numerus claususról szóló törvény az egyetemi tanszabadság ama tételét és gyakorlatát, hogy az egyetemi hallgató a tanulmányi félév lezártával tanulmányait egy másik magyar egyetemen is folytathatja, a kar felfogása szerint nem érintette, minél fogva a törvény alkalmazásával valamely magyar egyetemre, ill. főiskolára már felvett egyének egy másik magyar egyetemre szándékolt átiratkozásának tekintetében a régi szabályok szerint kezelendők.

e.) Azok a magyar állampolgárok, kik a zsidó vallásból a keresztény felekezetek valamelyikére áttértek vagy magukat magyar anyanyelvűeknek vallják, zsidó nemzetiségűeknek, ill. fajúaknak a kor felfogása szerint nem tekinthetők.

2.) Fenti elvek alkalmazásával karunk a numerus claususról szóló törvény rendelkezéseit e törvény fennállta óta mindenkor megtartotta.

A kar zsidó hallgatóinak létszáma az I. pont alatt kifejtett elv szerint az I. évfolyamon 12 lehetett. Na már most I. évfolyamra tényleg felvett zsidó hallgatók létszáma a fenti létszámot héttel meghaladta is, e többletet részben más fakultásokról átiratkozott „régi jogos", legnagyobb részt pedig az elszakított országrészekből menekült, illetőleg ez országrészekben illetőséggel és lakóhellyel bíró egyének adják ki, kikre a numerus clausus hatálya annál is kevésbé lett volna vonatkoztatható, mert a karnak azt a felfogását, melynél fogva az ily egyénekre a numerus clausust nem alkalmazta, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak az előző tanévben épp a karon előfordult hasonló eseteket hozzájárulólag tudomásul vevő leirata is támogatta és támogatja.

A kar többi évfolyamain egyébként a zsidó hallgatók számaránya az ezeket megillető arányszámot még látszólag sem haladta túl, mert a II. évfolyamon csak 5, illetve 8, a III. évfolyamon csak 1, illetve 2, a IV. évfolyamon pedig csak 1 hallgató volt zsidó, s a II. és IV. évfolyamokra a numerus clausus ez idő szerint még különben sem vonatkozik.

3.) Minthogy egyetemünket a nekünk válaszadás végett megküldött beadvány a törvény megszegésével alaptalanul vádolja meg, s minthogy e vád egyetemünk ellen a nyilvánosság előtt is elhangzott, a Tekintetes Tanács részéről a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz intézett válaszban kívánatosnak tartja karunk annak nyomatékos követelését, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az egyetem alaptalanul megtámadott hírnevét a nyilvánosság előtt a leghatározottabban védelmezze meg, s a feljelentőtől vegyen megfelelő elégtételt, a feljelentést tevőket oktassa ki, hogy azért, mert egyetemünk a numerus claususról szóló törvényt – a törvény világos megsértésével – „reparálni" s e „reparálás" útján a budapesti egyetemet követni nem hajlandó, sem a feljelentést tevőknek, sem másoknak nincs joguk egyetemünket alaptalanul meghurcolni s rosszhiszeműleg meggyanúsítani.

Egyben az üggyel kapcsolatban minden további meggyanúsításnak elejét veendő tisztelettel indítványozom karnak, hogy a Tekintetes Tanács a numerus claususra vonatkozó törvény végrehajtására vonatkozó elveit és gyakorlatát jóváhagyó tudomásul végett közölje a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral, hogy az általa jóváhagyandó elveket egységes eljárás végett annak idején kötelezőleg írja elő a karok számára.

A Jog- és Államtudományi Karnak 1922. évi április hó 26-án tartott VIII. rendes üléséből.

Tóth Károly
e. i. dékán
SZTE Lt. 610–1921/22. J. K. sz.

3.

Az egyetemi tanács válasza a miniszterhez

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje 27.531/1922. sz. a. az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének „A zsidóság a magyar egyetemeken" című beadványát, majd 30.944/1922., illetve 38.440/1922. számok alatt a Magyar Orvosok Nemzeti Szövetségének, illetőleg a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karának, ill. tanácsának az elől említett beadvánnyal azonos célú és hasonló tartalmú vádiratait leküldte egyetemünkhöz jelentéstétel végett.

Minthogy ezekben az iratokban egyetemünk egyes karai, s különösen orvosi kara a legsúlyosabb vádakkal: nemzetrontó irányzat istápolásával, nemzetellenes magatartással, a törvény megszegésével, kijátszásával vannak vádolva, s az iratokban

nekünk alantas indokok, a hallgatóknak egyetemünkre csalogatása vannak imputálva, s tudományos működésünk tengődésnek és silány értékűnek van minősítve, mindezért egyetemünk Tanácsa kötelességének tartotta a tényállás legrigorózusabb felderítését, a törvény alkalmazásánál az egyes karok által követett elvek és gyakorlat pontos megállapítását s az egyetem, illetőleg az e tekintetben megvádolt Orvosi Kar munkaképességének alapos kivizsgálását, hogy az elhangzott vádakkal szemben az igazságnak megfelelően foglalhasson állást.

Felhívta tehát az egyetem Tanácsa az összes karokat, hogy

1. ismertessék azokat az elveket, melyek szerint a numerus claususról szóló törvényt alkalmazták;
2. anyakönyvi kivonatokkal, statisztikai kimutatásokkal és egyéb okiratokkal igazoltan mutassák ki az általuk felvett hallgatók összes személyi adatait;
3. nyilatkozzék minden kar, hogy a váddal szemben milyen eljárást tart az egyetem reputációja érdekében szükségesnek, a működése komolysága és tudományossága tekintetében megtámadott Orvosi Kar pedig adjon felvilágosítást berendezettségéről, illetve kifejtett oktatói munkásságáról.

Tekintettel az ügy nagy fontosságára, a kérdésben elfoglalt álláspontunk kifejtése előtt a karoknak a Tanács által hozzájuk intézett kérdésekre adott, s okmányokkal igazolható jelentéseit idevágó lényegükben helyénvalónak tartjuk Nagyméltóságoddal az alábbiakban közölni:

I. A jogi kar a numerus claususról szóló törvény alkalmazásában, jelentésének tanúsága szerint, azon az álláspontón volt és van, hogy
   a) nevezett törvénynek a különféle nemzetiségek egyetemi arányszáma tekintetében korlátozást előíró rendelkezései csakis azokra a felvételért folyamodó egyénekre vonatkoztathatók, kik a törvény hatálybaléptéig még semmiféle magyar egyetemnek, ill. jogakadémiának sem voltak hallgatói;
   b) a különféle hazai nemzetiségek sorából felvehető egyének létszáma szempontjából nem az egyes évfolyamokra felvételt kérő egyének tényleges összlétszáma, hanem az egyes évfolyamokra felvehető egyének amaz összlétszáma döntő, melyet e tekintetben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a kar, illetve az egyetem előterjesztése alapján a jogi karra nézve annak idején megállapított, s mely ez idő szerint évfolyamonként 200-ban van meghatározva;
   c) azokra a magyar nemzeti szempontból megbízhatóságukat kellően igazoló bármily nemzetiségű és fajú vagy vallású egyénekre, kik a Magyarországtól elszakított országrészekből menekültek, illetve ez országrészekben bírnak illetőséggel és állandó lakóhellyel, a numerus claususról szóló törvény csak úgy, mint az idegen állampolgárokra, nem vonatkozik;

   d) a numerus claususról szóló törvény az egyetemi tanszabadság ama tételét és gyakorlatát, hogy az egyik magyar egyetemre már felvett hallgatók a félév zárultával tanulmányaikat egy másik egyetemen is folytathatják, nem érinti, s az ily átiratkozások a régi szabályok szerint kezelendők;
   e) azok a magyar állampolgárok, kik a zsidó vallásról valamely keresztény vallásra áttértek, és magukat magyar anyanyelvűeknek vallják, zsidó nemzetiségűeknek nem tekinthetők.

Kijelenti a jogi kar, hogy fenti elvek alkalmazásával a numerus claususról szóló törvényt mindenkor megtartotta, s ennek igazolására előadja, hogy a kar zsidó hallgatóinak létszáma a b) pont alatt leszögezett el szerint az I. évfolyamra 12 lehetett, mely létszámot az I. évfolyamra tényleg felvett zsidó hallgatók létszáma 7-el meghaladta ugyan, e többletet azonban részben más fakultásokról átiratkozott „régi jogos", legnagyobbrészt pedig (ötöt) az elszakított országrészekből menekült, illetőleg ez országrészekben illetőséggel és lakóhellyel bíró egyének adják ki, kikre a numerus clausus hatálya annál is kevésbé lett volna vonatkoztatható, mert a karnak azt a felfogását, melynél fogva az ily egyénekre, még ha zsidók is, a numerus clausust nem alkalmazta, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak az előző tanévben épp a karon előfordult hasonló eseteket hozzájárulólag tudomásul vevő leirata is támogatta és támogatja. A kar többi évfolyamán egyébként a zsidó hallgatók számaránya, az ezeket megillető arányszámot még látszólag sem haladta túl, mert a II. évfolyamon csak 5, illetve 8, a III. évfolyamon 1, illetve 2, a IV. évfolyamon pedig csak 1 hallgató volt zsidó, s a III. és IV. évfolyamokra a numerus clausus ez idő szerint még különben sem vonatkozik.

II. Az Orvosi Kar a Tanács által hozzá intézett kérdésekre adott válaszában az anyakönyvi feljegyzésekre hivatkozva kifejti, hogy úgy az általa kiküldött felvételi bizottságnak, mint magának a karnak mindenkor vezető elve volt a numerus claususról szóló törvényt s az annak végrehajtása tárgyában kiadott rendeleteket teljesíteni, s a tekintetbe jövő sok nehézség és méltánylást kívánó mozzanatok között is a felvételeknél a legszigorúbban járni el. A kar lehetőleg a legjobb érettségi bizonyítványú egyéneket s az egyetem székhelyén vagy annak közvetlen közelében illetőséggel bíró és a menekült egyéneket vette fel, a szerzett jogok tekintetében pedig első dolga volt a kolozsvári egyetemen már előbb is beiratkozva volt egyéneket helyezni el, ami mellett minden egyestől megkívánta a kar a nemzethűség igazolása szempontjából mindazokat az okiratokat, amelyeket a vonatkozó rendelet megkövetelt, s míg valaki mindez okmányokat fel nem mutatta, fel nem vétetett. Hogy ez eljárás mellett a karra oly hallgatók is felvétettek, kik az előtt a budapesti egyetemnek voltak hallgatói, erre

nézve kiemeli az orvosi kar, hogy nem tehetett róla, ha az a körülmény, hogy a budapesti egyetem Orvosi Karának az a gyakorlata, melyet a zsidó hallgatók szerzett jogainak értelmezése körül bevezetett, ezeket a jogaikban fenyegetett egyéneket az ország ama többi orvosi fakultásaira – köztük a Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karára is – zúdította, melyek a szerzett jogokat a nemzethűség igazolása esetén a törvényhez alkalmazkodva elismerték és elismerni kénytelenek és kötelesek is voltak.

A karra felvett zsidó hallgatók inkriminált létszámára nézve az anyakönyvi bejegyzésekkel igazoltan kimutatta az Orvosi Kar, hogy a tény, hogy az Orvosi Kar a II. évre az első félévben 25% (és nem mint a feljelentők állították, 31%), a második félévben pedig 16,6% zsidót vett fel, nem a numerus clausus kijátszásából, hanem annak helyes értelmezéséből eredt, s az anyakönyvi adatokkal igazolta, hogy az ilyképpen felvett zsidó hallgatók, nem mint azt a kar vádlói állították, a nemzethűség és erkölcsi megbízhatóság hiánya miatt a budapesti vagy a pozsonyi egyetem Orvosi Karáról elutasított vagy ott folyamodni sem merészelő s ezért eddig pauzált régi orvostanhallgatók voltak, hanem részben (26-an) olyan egyének, kik már a megelőző tanévben is a mi egyetemünk, a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karának voltak hallgatói, kiknek arányszáma azonban annak következtében, hogy a kar addigi keresztény hallgatói a közben Szegedre költözött egyetemet ide kisebb számban követték, mint a karnak addigi zsidó hallgatói, az előző tanévi arányszámhoz viszonyítva szükségképp eltolódást mutatott, részben pedig oly egyének (3-an) kik a karnak még Kolozsvárt voltak hallgatói, de csak a jelen tanévre tudtak Erdélyből tanulmányaik végett kijönni. Ezeken kívül a kar csak 3 zsidó hallgatót vett még fel a II. évre, kik közül egy a budapesti egyetemről szabályszerű távozási bizonyítvánnyal lépett át a karra, kettő pedig, mint tekintélyes és ismert szegedi polgárok gyermeke, miután irataik a nemzethűség tekintetéből rendben voltak, a bolognai egyetemről vétetett át a karra anélkül, hogy bolognai féléveik nekik beszámíttattak volna. Ugyanez állításai igazolására jelentette még az orvosi kar azt is, hogy a megvádoltatás anyagát képező II. évfolyamra felvett 31 zsidó hallgatóból 21 volt a megszállott területről való éspedig 17 erdélyi, 3 felvidéki és 1 délvidéki menekült.

Ugyancsak jelentése szerint nem hagyhatta szó nélkül orvosi karunk dr. Mágocsi Dietz Sándor budapesti egyetemi bölcsészetkari prodékánnak a budapesti egyetem tanácsában egyetemünkre nézve általánosságban tett s dr. Bársony János budapesti egyetemi orvoskari tanárnak a budapesti orvosi karban egyetemünk orvosi karára nézve tett ama sértő s a budapesti egyetem orvoskara és tanácsa által, sajnos, minden tiltakozás és észrevétel nélkül hagyott megjegyzé-

seit, mintha egyetemünket, illetve orvosi karunkat a nevezett tanárok szerint felszereletlen s életképtelen „szomorú helyzete", a „hallgatóság odacsalogatására" s ezért még a numerus clausus kijátszására is kényszerítette volna, s ezért az orvosi kar a maga munkaképességének s a neki imputált aljas indokok feltételezése alaptalanságának ez irányból igazolására a következő adatokat és észrevételeket kérte általunk a maga egész terjedelmében Nagyméltóságod nagybecsű tudomására hozni: [Orvosi Kar jelentése az 1921/22. évi oktató-kutató-betegellátó munkájáról] Mindezekből világosan kitűnik, hogy a még alig félév óta létesült orvosi karunkon intenzív tanítás és orvosképzés folyt az elmúlt esztendő alatt, s orvosi karunk működését tengődésnek csakis olyan nevezheti, aki a megszületéssel járó nehézségeket nem tudja megkülönböztetni a tengődéstől. Nem volt a karnak egyetlen kinevezett tanára sem, akinek intézete, tanításhoz szükséges hulla-anyaga, laboratóriumi felszerelése, beteganyaga ne lett volna, annak dacára, hogy az orvosi kar nem mások által jól megcsinált készbe ült bele, hanem megfeszített munkával, az éjjelt nappallal téve össze, érte el azt, hogy alig félévnyi idő alatt intézeteiben és klinikáin az orvosképzés olyan színvonalon áll, mint akármelyik egyetemen. Tanúk lehetnek erre a június első felében lezajlott Szünidei Kurzus résztvevői, akik elég szép számban keresték fel az orvosi kart, és tanúbizonyságot tehetnek arról, hogy mi létesült itt rövid fél év alatt a semmiből.

Az is kiviláglik az előadottakból, hogy egyetemünknek Szegedre helyezése szerencsés gondolat volt: intézeteink, klinikáink – dacára a kezdet nagy nehézségeinek – gyors virágzásnak indultak. Klinikáinkat a betegek hovatovább mind nagyobb számban keresik fel nemcsak a városból, hanem messzi vidékről és a megszállott részekről is úgy, hogy máris kénytelen volt karunk azzal a kéréssel fordulni illetékesekhez, hogy intézeteinkben az ambuláns helyiségek kibővíttessenek, az egyes betegosztályok, férőhelyek újabb ágyak behelyezésével szaporíttassanak, és az intézetek a betegforgalomnak megfelelően kibővíttessenek, hogy ne legyünk kénytelenek nap-nap után a felvételre jelentkező betegeket visszautasítani. Míg másfelől kénytelenek vagyunk a folyton fokozódó munkának megfelelően az orvosi és segédszemélyzet szaporítását is kérni."

III. A bölcsészeti kar jelentése szerint a karra a tanévben 5 zsidó hallgató volt beiratkozva, és pedig 3 elsőéves, egy másodéves és egy harmadéves. A 3 elsőéves közül a kar egyet azért vett fel, mert megszállott területről menekült, és a kar előtt ismert megbízható és hazafias gondolkodású fiatalember, kettőt viszont a numerus clausus vonatkozó szabályok szerint, s még a kar hallgatóinak 29-es létszáma mellett is fel lehetett venni, miért is a kart semmiféle semmiféle

mulasztás nem terheli. Egyébként a bölcsészeti kar is, csak úgy, mint a többi karok, visszautasítja a jelentéstétel végett hozzá áttett beadvány durva inszinuációit, s kijelenti, hogy mindenkor ismervén nemzeti és hazafias kötelességeit, semmi szükség sincsen az egyetemen kívül álló tényezők titkosrendőri ellenőrzésére.

IV. A Matematika- és Természettudományi Kar tanácsunkhoz intézett válaszában az adatok részletes igazolása mellett közölte velünk, hogy kötelességének tartotta az 1920. évi XXV. törvénycikkhez csakúgy, mint minden más érvényben lévő törvényhez szigorúan ragaszkodni anélkül azonban, hogy a törvény értelmezésében bárminemű önkényt engedett volna meg magának. A kar minden esetben nagy súlyt helyezett annak megállapítására, hogy a felvételért folyamodó egyének ellen a közerkölcsök és a nemzethűség szempontjából nem merültek-e fel indokolt kifogások, s a nemzetiségek arányára vonatkozó rendelkezéseket is pontosan betartandó, a kar csak azokat a zsidó nemzetiségű hallgatókat vette fel, kik a praeliminált 6% arányszámba még beleestek, illetőleg akik szerzett joggal bírtak, vagy akik az elszakított országrészekből menekültek, s mint számfelettiek, a vonatkozó szabályok szerint felvehetők voltak.

A szerzett jog értelmezésénél a kar akként járt el, hogy míg a törvény hatályba lépte előtt érvényesen lehallgatott legalább egy egyetemi félévet a szerzett jogra igényt adónak minősítette, addig a törvény életbe léptetése után külföldön hallgatott féléveket egyáltalán nem vette a szerzett jog szempontjából igénytadó körülménynek. Zsidó nemzetiségűeknek a kar azokat az egyéneket tekintette, kik izraelita vallásúak, bármily nyelvet vallottak is be anyanyelvükül, magyaroknak pedig azokat minősítette, akik magyar anyanyelvűek, s valamely keresztény felekezethez tartoznak.

Hangsúlyozza a kar, hogy a numerus claususról szóló törvényt szigorúan megtartotta annak dacára, hogy a tanév I. felében beírva volt összesen 60 első féléves hallgató közül 20 volt a zsidó, a II. félévben beírva volt összesen 59 másodféléves hallgató közül 20, s az ugyanekkor beírva volt 7 első féléves hallgatóból 2 volt zsidó. A zsidó hallgatók e látszólagos nagy arányszáma ugyanis egyrészt abból ered, hogy míg az elsőéves kari, ill. gyógyszerészhallgatók számára meghatározott 150-es létszámkereten belül a zsidók az őket 6%-os arányban megillető 9 helyet mind elfoglalták, addig a keresztények közül az őket megillető 141 helyre nem jelentkezett ugyanennyi folyamodó, részben pedig abból, hogy a felvételt kért és nyert zsidó hallgatók sorában éppen úgy voltak jogaikból ki nem forgatható „szerzett jogos"-ak (8-an) s nemzeti tekintetből felveendő „menekültek" (3-an, ill. 5-en), mint felvételt kért és kapott keresztények között, akik tehát éppúgy felveendők voltak, mint emezek.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A karok fennebb közölt jelentéseire hivatkozva egyetemünk tanácsa az egyetem, illetve annak egyes karai – főként pedig orvosi kara – ellen az itt tárgyalt vádaskodó beadványokban felhozottakra nézve válaszát a következőkben adja meg:

1. Az egyetemi numerus claususról szóló 1920. évi XXV. törvénycikkelyből nyilvánvaló, hogy az abban foglalt korlátozások a nemzethűségnek és megbízhatóságnak mindenkire alkalmazandó és egyetemünk részéről mindenkinél figyelembe is vett követelményén kívül csakis azokra a folyamodókra vonatkoznak, akik a törvény életbeléptéig még semmiféle magyar egyetemnek, illetve jogakadémiának nem voltak hallgatói. A törvény itt szóban forgó korlátozása tehát a szerzett jogokat a törvény 2. §-a szerint nem érintette, „szerzett jogos" pedig mindenki, aki a törvény hatályba lépte előtt valamely egyetemen legalább egy félévet szabályszerűen lehallgatott.

   Következőleg a törvényt azok szegik meg, akik a szerzett joggal bírókat törvényes alap nélkül elutasítják, illetve elutasították. Ez az eljárás a törvény félretétele, a jogrend negligálása, egyéni akció, a jelen állapotokkal szemben forradalmi tény, a nagy nehezen kialakult jogrendet veszélyeztető, s felekezeteket és osztályokat egymással szembeállítani alkalmas aktus. Ez az eljárás a nemzetrontás, ez a nemzetellenes magatartás, nem pedig az, amelyet egyetemünk a szerzett jogok respektálásával tanúsított, s továbbra is tanúsítani fog.
2. Kétségtelen az is, hogy a különféle hazai nemzetiségekhez tartozó egyének felvételénél az egyes évfolyamok hallgatóságának a priori rendeletileg megállapított maximális összlétszáma, nem pedig a felvételért tényleg folyamodók ex post kialakuló effektív létszáma veendő alapul. Ez utóbbinak figyelembevételét sem törvény, sem rendelet nem írják, de figyelembe vétele fogalmi lehetetlenség is lenne. Ha az egyes nemzetiségek sorából felvehető egyének létszáma a felvételért tényleg folyamodó egyének ex post kialakuló összlétszámától volna függővé teendő, ez egyrészt azt az igazságtalanságot eredményezné, hogy az egyes nemzetiségek arányszáma az egyes egyetemeken, ill. karokon nem az ő rendeletileg már megállapított országos arányszámuktól, hanem mindig attól az eventualitástól függne, hogy a többi nemzetiségek az illető félévben s az illető egyetemen, ill. karon de facto mily arányban kérnek felvételt, s másrészt azt a teljességgel tarthatatlan követelményt hordozná magában, hogy ha valamelyik későbbi félévben az egyes nemzetiségek köréből az előző félévben már felvett egyének létszáma egyik vagy másik nemzetiség hátrányára eltolódnék, azok, kik valamelyik nemzetiség tagjai közül az előző félévben az akkori effektív létszám alapján jogérvényesen felvétettek, a többi nemzetiségekhez tartozó egyének létszámának a későbbi, s tőlük független megcsökkenése következté-

ben a későbbi félévekre az illető egyetemről kizárandók, s onnan eltávolítandók lennének.

3. Az elszakított országrészekből menekülteket, illetőleg az állandó lakhellyel ez országrészekben bíró egyéneket, kik a közoktatásügyi miniszter úr e tárgyban kiadott rendelete szerint mint számfelettiek mindig felvehetők voltak, s akikre, mint immár külföldiekre, a numerus claususról szóló törvény intencióinál fogva s a beállható nemzetközi bonyodalmak elkerülése végett sem vonatkozik és vonatkozhatik, egyetemünk mindig külön elbánásban részesítette s a jövőben is külön elbánásban kívánja és fogja részesíteni. E különös elbánás nemzeti érdek, s éppen ennek ellenkezője, ti. a magyar egyetemeknek az elszakított országrészekből hozzánk jövő egyének előli elzárása volna az igazi nemzetrontás.
4. Nem szenvedhet kétséget az sem, hogy a törvény értelmében a szerzett jog alapján az egyetemi tanulmányoknak folytatása nemcsak ugyanazon az egyetemen, hanem más magyar egyetemen is a nemzetiségi hovatartozásra való minden további tekintet nélkül lehetséges, s hogy a zsidó nemzetiséghez tartozóknak semmiképp sem minősíthetők azok, kik keresztények és magyar anyanyelvűek, még ha ők vagy szülőik valamikor zsidók voltak volna is. Ha ettől az elvtől eltérnénk, akkor egyrészt a legnagyobb igazságtalanságok állanának elő, másrészt a legnagyobb zavar és bizonytalanság következnék be.

A törvénynek tehát, melynek megszegésével vádoltatunk, helyes és a törvényhozó által is intendált értelme az, amit egyetemünk karai a fentebb kifejtett értelemben tulajdonítottak és tulajdonítanak neki, s a karok által bemutatott s bármikor minden arra illetékes által betekinthető adatokból és bizonyítékokból kétségtelen, hogy az egyetemi numerus claususról szóló törvényt annak helyes értelme szerint egyetemünk mindegyik kara a legpontosabban megtartotta. Az orvosi kar részéről rendelkezésünkre bocsátott, s az előzőekben Nagyméltóságoddal szószerinti szövegben közölt adatokból viszont kitűnik, hogy orvosi karunk a maga oktató feladatainak megfelelni nem kisebb mértékben képes volt és képes, mint akármelyik másik hazai orvosi fakultásunk.

Mindezeknél fogva egyetemünk tanácsa a jelentéstétel végett hozzá letett mindhárom beadványban foglalt összes vádakat, közöttük a felszereletlenség és kezdetlegesség vádját is mint teljességgel alaptalan, koholt és igazságtalan rágalmakat a leghatározottabban visszautasítja, s egyben a legteljesebb megütközését és legünnepélyesebb tiltakozását fejezi ki afelett, hogy a budapesti kir. Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi kara és tanácsa – e részünkről eddig elfogulatlannak ismert testületek – az elfogulatlanságot, amellyel nemcsak a magyar egyetemek között eddig legalább fennállott, s részünkről soha semmiben meg nem sértett kollegialitásnak,

hanem önmagunknak s általuk annyira kiemelt keresztényi igazságszeretetnek is tartoztak volna, félretéve képesek voltak egy-két budapesti egyetemi tanárnak, itt részletezni nem kívánt személyi szempontoktól és kevésbé tiszteletreméltó indulatoktól hevített, s nem tudjuk honnan, de semmi esetre sem az arra illetékesektől s egyenes úton szerzett, s ezért elferdítésektől hemzsegő állításait minden további mérlegelés nélkül színigazságul egyhangúlag elfogadni, s azt ellenünk, a köteles kollegialitásnak s a testvéregyetemek autonómiájával szemben részünkről mindig követett és ezért általunk joggal elvárható be nem avatkozás elvének teljes félre tételével s minden meggondolás és kellő informálódás mellőzésével, az egyetemünk ellen egyáltalán emelhető legsúlyosabb vádként könnyelműen felhasználni.

A mi egyetemünk a legnehezebb viszonyok között is mindig és mindenkor a törvény alapján állott, az igazságot és a nemzet érdekeit kereste, ezeket és a tudományt szolgálta, s a hazafiság, a tudomány művelése s az egyetemi oktatás körüli kötelességekre nézve senkitől sincs szüksége kioktatásra, de legkevésbé azoktól, kik az adott esetben ellene vádaskodtak.

Épp ez okokból egyetemünk önmaga iránti kötelességének tartja a legnyomatékosabban kérni Nagyméltóságodat, hogy az ellenünk emelt, s egyetemünk jó hírnevét mélyen sértő, egyetemünket jogtalanul meggyalázó rágalmakkal szemben nekünk mielőbb és megfelelő elégtételt szerezni s egyben egyetemünknek igaztalanul meghurcolt becsületét és hírnevét a nyilvánosság és pedig elsősorban a magyar nemzetgyűlés előtt Nagyméltóságod mielőbb és annyival inkább megvédelmezni kegyeskedjék, mert egyetemünknek az az előzőekben vázolt eljárása, melyet a numerus clausus alkalmazása terén követett, egyetemünk Rektora által Nagyméltóságod hivatali elődeinek rövid úton ismételten is jelentve lett, s Nagyméltóságos elődei részéről ellenzésben és kifogásolásban sohase részesült.

Midőn ezen, az előadottak alapján véleményünk szerint a legteljesebb mértékben jogos kérésünket tisztelettel Nagyméltóságos elé terjesztjük, nem mulaszthatjuk el egyben köszönetünket nyilvánítani Nagyméltóságodnak azért, mert az ellenünk emelt vádaknak és ezek szerzőinek velünk közlésével egyetemünknek módot méltóztatott nyújtania arra, hogy egyetemünk ellenségeit megismerhessük, s abba az aknamunkába, melyet ez országban egyes, a mi egyetemünk felvirágzására féltékeny egyének egyetemünk s vele a magyar kultúra integritása ellen folytatnak, a tanulságok levonása mellett betekinthessünk.

Van szerencsénk egyebekben tisztelettel közölnünk Nagyméltóságoddal azt a határozatunkat is, hogy az ellenünk emelt vádakra vonatkozó s Nagyméltóságodhoz intézett jelen válaszunkat, felvilágosításuk végett a kir. József-műegyetemnek, a m. kir. Tisza István Tudományegyetemnek és a m. kir. Erzsébet Tudományegyetemnek meg fogjuk küldeni, mert mi kívánjuk a világosságot, nem félünk az igazság-

tól, s mert elvitathatatlan jogunknak tekintjük nem tűrni és megcáfolni az igaztalanul reánk szórt rágalmakat.

Kelt az egyetem tanácsának 1922. évi július hó 2-án folytatólag tartott X. rendes üléséből

Menyhárth Gáspár
e. i. rektor
SZTE Lt. 853–1921/22. J. K. sz.

4.

A Rektori Hivatal értesítése az 1922. évi beiratkozások rendjéről

Értesítés

A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem az 1922/23. tanév első felére a beiratkozások, a tanulmányi-, fegyelmi és leckepénzszabályzat 24. §-a értelmében 1922. szept. hó 1-jétől ugyane hó 12-ig bezárólag tartanak. Azokra nézve pedig, kik első ízben iratkoznak be Egyetemünkre, a vallás- és közoktatásügyi miniszter Úr 1920. évi 123.033. sz. rendeletével amaz intézkedése következtében, hogy a karok a beiratkozás iránt benyújtott folyamodványok ügyében szept. 8-ig határoznak, a tanulmányi-, fegyelmi és leckepénzszabályzat 24. §-ában foglalt rendelkezéstől eltérőleg 1922. évi szept. 9-én kezdődnek, és ugyane hó 15-ig bezárólag tartanak.

Akik e határidőn belül valamely elháríthatatlan akadály miatt személyesen nem jelentkezhetnek, a tanulmányi-, fegyelmi és leckepénzszabályzat 25. §-a értelmében ugyane határidőn belül tartoznak az akadályoztatásukat igazolni hiteles okmánnyal felszerelt és az illető kar dékánjához intézett kérvényben előjegyeztetésüket kikérni, s meghatározni azt az időpontot is, amikor személyesen megjelenhetnek s beiratásukat úgy a Quaesturában, mint az egyes tanároknál teljesíthetik. E határidő azonban október 6-án túl, az 1902. évi 84.962. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet szerint csak az Egyetem Rektorának külön engedélyével – és rektori engedéllyel is csak október hó 14-ig – terjedhet.

1.) Beiratkozni csak engedéllyel lehet, miért is mindazok, akik Egyetemünknek az előző félévben nem voltak hallgatói, beiratkozási engedélyért kell folyamodniuk, azériránti kérvényeket annak a karnak a dékánjához kell benyújtani, amely karba a folyamodó beiratkozni kíván.

E folyamodványokhoz a következő eredeti okmányok csatolandók:

a.) születési anyakönyvi kivonat,
b.) középiskolai érettségi bizonyítvány,
c.) erkölcsi bizonyítvány folyamodónak eddigi magatartásáról, különösen nemzethűség szempontjából.

d.) Közhatósági bizonyítvány a szülők foglalkozásáról, vagyoni helyzetéről és arról, mióta laknak jelenlegi lakóhelyükön, azelőtt hol laktak és mivel foglalkoztak,
e.) annak a középiskolának, ahol a VIII. osztályt végezte, igazgatója által kiállított bizonyítványt eddigi magatartásáról és arról, alkalmas-e főiskolára való felvételre,
f.) ajánlatos továbbá, hogy a férfi hallgatók katonai szolgálatuk igazolására vonatkozó okmányokat is csatoljanak, de ez nem kötelező.

2.) A most következő 1922/23. tanév első felére leendő beiratkozás iránti kéréseket folyó év augusztus 1. és 31. között adandók be az illetékes kar dékánjánál; a kari igazoló bizottságok ezeket a kérvényeket 1922. évi szept. hó 6-ig bírálják el, a karok pedig a fölvétel ügyében legkésőbb szept. hó 8-ig határoznak.

3.) Akik a beiratkozásra engedélyt nyertek, az engedélyezési záradék keltétől számított 7 napon belül, legkésőbb azonban szeptember hó 15-ig tartoznak a beiratkozást elvégezni.

4.) Azok, akik az előző félévben (1921/22. tanév II. felében) nyert engedély alapján már beiratkozott hallgatói voltak Egyetemünknek, minthogy beiratkozási engedélyük az egész tanulmányi időre érvényes, a beiratkozás iránt nem tartoznak újabb engedélyért folyamodni.

5.) Az igazoló eljárás a vallás- és közoktatásügyi miniszter Úrnak az 1920. évi XXV. tc. végrehajtása ügyében kiadott rendeletében foglalt utasítások értelmében történik.

Szeged, 1922. július 4.

Kosutány Ignác
e. i. rektor helyett

SZTE Lt. 840–1921/22. J. K. szám

Dévényi Anna

OKTATÁSPOLITIKAI IRÁNYVÁLTÁS TRIANON UTÁN – KORNIS GYULA KONCEPCIÓJA[1]

Ahogy az oktatásügy mint társadalmi alrendszer vizsgálata érdemi információkat nyújthat egy társadalom mélystruktúráiról, ugyanígy az oktatásügyi tervek, koncepciók vizsgálata is érdemi információt nyújthat – e struktúrák lenyomatai mellett – kidolgozóik tudatos vagy látens társadalomképéről és társadalompolitikai elképzeléseiről is.

A dualizmus évei és a Horthy korszak között, bár a kontinuitás hangsúlyozása az irredenta érvrendszer alátámasztása miatt, illetve politikai okokból erős volt (alkotmányjogi érvek és a forradalmak „kirekesztése" a nemzeti történeti narratívából), valójában érdemi szemléletváltás figyelhető meg a Monarchia szétesése és a trianoni határmódosítások következtében fellépő társadalmi problémák miatt. Nagy Péter Tibor oktatásszociológus arra mutatott rá, hogy a magyar oktatásügy – nem látványosan, de – már az 1920-as években, konkrétan a numerus claususszal kezdve letért a dualizmus-kori „polgári" pályáról.[2]

Az 1920-as évek oktatáspolitikai célkitűzései, az ezektől várt hatások jól megragadhatók Kornis Gyula írásain keresztül. Kornis Gyula a filozófia, a pedagógia és a pszichológia területeire kiterjedő elismert tudományos munkássága mellett jelentős politikai karriert futott be. Klebelsberg tanácsadójaként, majd államtitkáraként az 1920-as évek oktatáspolitikájának, ezen belül középiskola-politikájának meghatározó alakítója, a keresztény-nemzeti gondolat egyik teoretikus megalapozója, összességében a bethleni politika elméleti alapjainak fontos forrása volt.[3] Már

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja (Bolyai+ Ösztöndíj) támogatásával készült.

2 „Mindinkább megformálódott bennem az a meggyőződés, hogy a dualizmuskori magyar oktatáspolitika – melyet a polgári alkotmányosság egyik ideáltipikus oktatáspolitikájaként jellemezhetünk – az első világháború után válságba került, s a bethleni konszolidáció során nem a dualizmuskori állapot restaurálására került sor, hanem olyan kompromisszumokra, az új elemek olyan elrejtésére, melyek – egy újabb válság után, s természetesen nem függetlenül a berlini hatalomváltástól – szinte szükségszerűen vezetettek a hómani fordulathoz, a liberális jogállami oktatáspolitikai tradíció elvetéséhez." Nagy Péter Tibor: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra*, 2003/6–7. 63.

3 Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi." Klebelsberg Kuno.* Pécs, Kronosz, 2014. 132. – Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság*, 2003/2. 63–78.

1919 decemberében kifejtette mély társadalompolitikai megfontolásokat is rejtő oktatáspolitikai álláspontját a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának közoktatásügyi bizottsága előtt.[4] Erre a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium által a tantestületeknek kiküldött, a középiskola szervezeti reformját előkészíteni hivatott kérdőív adott alkalmat.[5] Az ebben vázolt (vagy inkább sugallt) iskolarendszer a dualizmus korában elindult folyamatok irányát követve a társadalmi mobilitás csatornáit igyekezett szélesíteni, akár a középiskola exkluzivitását védő elitek ellenében is.[6]

A dualizmus évtizedeiben a tantervek harmonizációja és a görög nyelv fakultatívvá tétele könnyebb átjárhatóságot teremtett nemcsak a bifurkált középiskolák, de a polgári és a felsőkereskedelmi iskolák között is. Az 1883-as, a Horthy-korszak végéig érvényben maradt minősítési törvény az állami hivatalok (vagyis a legkeresettebb értelmiségi pályák) betöltéséhez szükséges iskolai végzettségeket rögzítette, ezzel munkaerőpiaci értékük szerint pozícionálta újra az iskolafajtákat. Az alacsonyabb köztisztviselői beosztásokat a középiskola négy osztályának elvégzéséhez kötötte, ezzel a polgári iskola négy osztályát egyenrangúvá tette a reáliskola és a gimnázium alsó négy osztályával.[7] Az önálló kisiparosok és kereskedők (rétegmobil) gyermekei körében igen népszerű felsőkereskedelmi iskolát és az ott szerzett érettségit lényegében egy szintre emelte a reáliskolai és az elit jellegű gimnáziumi végzettséggel.[8] Ennek köszönhetően az erősen differenciált iskolarendszer egyfelől átjárhatóbb, másfelől a társadalmi mobilitást – bizonyos keretek között – jobban segítő intézményrendszerré vált.[9] Ennek gyakorlati érvényesülését a későbbi statisztikai adatok is alátámasztják: az első világháború előtti pályakezdők körében a vezető

– Munkásságáról ld. bővebben: Somos Róbert: *Kornis Gyula, a filozófus és politikus.* Kairosz, Budapest, 2019.

4 Az 1919. december 30-án elmondott beszéd szerkesztett változatának első megjelenése: *Magyar Középiskola* 1920/1. 3–19.

5 A VKM 1919. évi 200.883 B. I. számú rendelete a középiskola reformjának előkészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. 387-389.

6 Ezen elitek közé értendő a legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház is. Az oktatási reformok így a Kulturkampf egy sajátos vetületét is jelentették. Lásd Nagy Péter Tibor: *A műveltség demokratizálása a magyarországi elitoktatásban (1867–1918).* [2005.] https://bit.ly/2VRBALF (2019. május 20.). (A továbbiakban: Nagy 2005.) A katolikus érdekeknek az iskolarendszerben való érvényesítéséhez lásd Csibi Norbert: Az első világháború előtti katolikus nagygyűlések és a katolikus egyetem ügye Magyarországon. *Per Aspera ad Astra – A Pécsi Tudományegyetem Művelődés- és Egyetemtörténeti Közleményei,* 2015/1. 44–75.

7 Ez ma nyolc osztály elvégzésének felel meg.

8 1883. évi I. tc. a köztisztviselők minősítéséről.

9 Nagy, 2005. 17.

beosztású értelmiségiek 29%-a származott hasonló munkakörű apától, 71% viszont alacsonyabb társadalmi helyzetű családból érkezett.[10]

A Horthy-kor oktatáspolitikai vitáinak vissza-visszatérő témája, a középiskola szervezeti egységesítése avagy differenciálása[11] körül már a századforduló és a századelő évtizedeiben is élénk disputa zajlott.[12] Az oktatásügy partikulárisnak tűnő problémájának hátterében összetett világnézeti, társadalompolitikai, a társadalom jövedelem- és presztízshierarchiáját is érintő kérdések feszültek. A már említett 1919. decemberi, szintén a szervezeti reform előkészítésével foglalkozó VKM rendelet, illetve az abban foglalt kérdőív kidolgozása Imre Sándor[13] akkori államtitkár nevéhez köthető. A kérdéseket egy-két mondatos „helyzetértékelések," a döntést „segítő" információk vezették fel, melyek már-már direkt módon sugalmazták a „helyes" választ, világossá téve a kérdőív összeállítójának álláspontját. A 4. kérdés például így hangzott: „A tudományos célzat indokolja-e, hogy a gimnázium növendékeit már 9 éves korukban elkülönítsük azoktól, akiknél jobban ezek sem adták személyes bizonyítékait tudományos pályára való voltuknak?" A kérdést megelőző „magyarázat" pedig: „A szervezés tekintetében azt kell meggondolni, hogy a középiskola nyolc osztálya ma egységes szervezettel a tudományos célt szolgálja és csak mellékesen a gyakorlatit, négy alsó osztálya azonban a latin kivételével majdnem teljesen

10 24% volt alacsonyabb szellemi (nem vezető) foglalkozású szülők gyermeke, és 47% származott fizikai munkát végző apától. (Az adatok egy 1970-ben, a 80 év feletti lakosság körében, kifejezetten a társadalmi mobilitás mérését szolgáló felmérésből származnak. – Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég,* 2017/3. sz. /A továbbiakban: Bódy, 2017./ 9.)

11 E köré szerveződött a klasszikus vagy modern művelődési tartalmak preferenciájáról folyó vita; a képesítés kérdése (vagyis hogy melyik középiskolai típusból lehet továbbtanulni a felsőoktatásban); a humángimnázium iránt mutatkozó eltúlzott társadalmi igény és ezzel kapcsolatos munkaerőpiaci aránytalanságok (jogi–hivatalnoki pályák iránti óriási érdeklődés, műszaki–gazdasági pályák alacsonyabb presztízse), valamint a hat osztályos polgári iskola diszfunkciójának kérdése.

12 Az iskolarendszeren is túlmutató századfordulós oktatáspolitikai vitákhoz lásd Csibi Norbert: Közművelődés és ideológia a 20. század elejének Magyarországán. Az 1907-es pécsi szabadtanítási kongresszus tanulságai. In: *Tavaszi Szél/Spring Wind III.* Szerk. Csiszár Imre–Kömíves Péter Miklós. Debrecen, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2014. 76–84.

13 Imre Sándor (1877–1945) pedagógus, oktatáspolitikus. 1919–24 között a VKM államtitkára, 1922-től Klebelsberg tartós szabadságra küldte, majd 1924-ben felmentette a Károlyi-kormányban vállalt helyettes államtitkári pozíciója miatt. 1925-től a szegedi, 1935-től a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professzora, majd rektora. A „nemzetnevelés" tárgyában írt pedagógiai munkái tették ismertté. Bővebben ld. Heksch Ágnes: *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1969. Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrázisok a nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig.* Pécs, Kronosz, 2020. (A továbbiakban: Dévényi, 2020.) 51–85.

azonos a hasonló életkorú növendékek többi iskoláinak megfelelő osztályaival; növendékeink tekintélyes része nem is jut el az érettségi vizsgálatig."[14]

A feltett nyolc kérdés közül mindegyik egyértelműen azt sugallta, hogy a középiskola alsó négy osztályában nincs értelme a differenciálásnak és a latin tanításának, azaz a reáliskola és a humángimnázium, valamint a polgári iskola 1–4. évfolyamát szervezetileg (így tantervileg is) egységesíteni kell. Az egységesítés sarokpontja a pályaválasztás 10-ről 14 éves korra emelése, ami a latin elhagyásával együtt egyértelműen az alsóbb társadalmi rétegek továbbtanulási esélyeinek növelését jelentette volna.[15]

Mint közismert, Klebelsberg oktatáspolitikájában ennek épp az ellenkezője valósult meg. A kérdőív megfogalmazóját, Imre Sándort Klebelsberg a VKM élére történő kinevezése után rövid úton eltávolította a minisztériumból, és a középiskolai reform ügyében (Fináczy Ernő mellett) elsősorban Kornis Gyula intencióira hagyatkozott. Kornis pedig – az említett pártértekezleten elhangzott okfejtésében – élesen bírálta Imre koncepcióját: „Ezzel be is végeztük a miniszteri leirat elemzését. Amint látható, a benne foglalt kérdések egy már kész iskolareform-terv szilárd vázát takargatják, melynek lényege a gimnázium alsó osztályaiból a latin száműzése s így a középiskolának a polgárival való egyesítése, másszóval – legalább az alsó tagozatban – az egységes középiskola. Talán helyesebb is lett volna az újítás tervét pozitív formában vita tárgyává tenni, semmint kérdések formájába önteni. Fönnebb már bizonyos általános kultúrpolitikai elvek alapján kimutattam, hogy ez nem jelentene sem többet, sem kevesebbet, mint középiskoláink balkanizálását."[16]

Kornis beszédében nem pusztán ellenvéleményét fogalmazta meg, de saját programját is felvázolta, majd *Iskolarendszerünk reformja* címmel publikálta.[17] A két oktatáspolitikus szövegeiben, első ránézésre, mégis több a hasonlóság, mint a különbség. Imre és Kornis számára is evidens volt, hogy a háború utáni válságos helyzetben a „nemzeti megújulás" legfontosabb eszköze a nevelés. A differenciálás, illetve egységesítés szervezeti kérdésében sem álltak olyan távol elképzeléseik, inkább az átszervezés módját gondolták el különféleképpen. Kornis az egységes „alsó tagozat" helyett az iskolák számát és földrajzi eloszlását módosította volna, a polgári iskola

14 VKM 1919. évi 200.883 B. I. számú rendelete a középiskola reformjának előkészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny,* 1919. 387-389.

15 Ezt azóta szociológiai kutatások is bizonyították. Andorka Rudolf–Simkus Albert: Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle,* 1983. 592–611.

16 Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja. In: Uő.: *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin, 1928. (A továbbiakban: Kornis, 1919.) 72.

17 A *Magyar Középiskolában* közreadott tanulmányt Kornis 1928-ban *Kultúra és politika* címmel kiadott gyűjteményes kötete is tartalmazza, 1919-es datálással. A továbbiakban ez utóbbira fogok hivatkozni (kornis, 1919.).

dominanciája mellett a humángimnáziumok arányának radikális csökkentésével.[18] Magyarán Kornis koncepciójában maga a polgári lenne az „egységes alsó tagozat" – ami azonban nem, vagy csak bajosan vezet tovább a magasabb iskolai végzettség (az érettségi vagy a diploma) felé. Úgy is mondhatnánk, a különbség a praxist alakító norma eltérő voltában paradigmatikus. Imre a gyermekek egyenlő esélyeire és életkori sajátosságaira, elsősorban tehát pedagógiai-szakmai érvekre és a „nemzeti" mellett olykor kifejezetten demokratikus értékekre hivatkozik.[19] Kornis a demokrácia eszméjét is mintegy partvonalon kívül helyezi, elbagatellizálja, amikor az iskolarendszer egységesítését „a demokrácia absztrakt elvének, talán puszta jelszavának" minősíti. A fennálló, differenciált iskolarendszer ezzel szemben „a valóságos történeti fejlődés munkája, melynek egyik legfőbb rugója a nemzeti közösség funkcióhiányainak betöltése volt".[20] Vagyis a tradicionális, a társadalmi igények szerint organikusan kifejlődött iskolarendszert állítja szembe a szisztéma hirtelen és radikális, mintegy „forradalmi" átalakításával. (Anélkül hogy Kornisnak ilyen szándékot tulajdonítanánk,[21] meg kell jegyezni, hogy az éppen kiépülő ellenforradalmi hatalmi rendszerben egy ilyen minősítés felért a koncepció diszkvalifikálásával. Mint láttuk, Imre személye esetén ez ténylegesen be is következett.)[22]

Az 1924-ben keresztülvitt középiskolai reform a differenciálás mellett döntött, a meglévő két középiskola-típus mellé (vagy inkább közé) felállítva a reálgimnázium intézményét.[23] A reform kapcsán kommunikált fő cél az értelmiségi munkanélküliség csökkentése jegyében a fiatalok gazdasági pályákra terelése volt. A gimnázium(ok) exkluzivitását az új iskolafaj nem csökkentette, mivel ebben is megmaradt (az alsó osztályokban is) a kötelező latin, ami – Nagy Péter Tibor kutatásai szerint – minden esetben az alsóbb társadalmi csoportok kirekeszt(őd)ése felé hatott.[24] A szá-

18 Kornis, 1919. 73. Ezt a térbeli átszervezést nevezi Kornis „kultúrgeográfiának", illetve „kulturális topográfiának", ami Klebelsbergnek is gyakran használt kifejezésévé, illetve programjává vált.

19 A rövid jogszabály szövegéből nem derül ki, de Imre Sándor terjedelmes pedagógiai munkássága alapján világosan felfejthető a középiskolai reform mögött is az az átfogó reformprogram, amit Imre a „nemzetnevelés" fogalmával jelölt. Erről bővebben ld. Dévényi, 2020. 51–85.

20 Kornis, 1919. 66.

21 Erre azért sincs okunk, mert a két tudós levelezése jó viszonyt és kölcsönös megbecsülést tükröz. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRE RL), Imre Sándor II. C/39 (a továbbiakban: C/39), 14. cs. vegyes iratok h) a pozsonyi tanszék ügye – DRE RL C/39. 40–41. cs. Imre Sándor levelezése KO–Me.

22 Az ellene indított lejárató sajtókampányról, a minisztériumból való eltávolításának hercehurcájáról Imre részletes feljegyzéseket készített és számos kapcsolódó dokumentumot is megőrzött. DRE RL, C/39, 1. cs. a) életrajzok és 15. cs. sajtóper anyagai.

23 1924. évi XI. tc. a középiskoláról.

24 Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra,* 2005/6–7. 58.

mukra „kijelölt" iskolatípus a polgári volt. Kornis programjának megfelelően Klebelsberg a gimnáziumok számát és arányát csökkenteni, a polgári iskolákét és a ráépülő középfokú szakiskolákét pedig növelni kívánta. A kultúrgeográfiai arányosítás azonban nem hozott átütő sikert.[25] Kornis egy évvel a reform bevezetése után keserűen állapította meg, hogy „[...] a közoktatásügyi kormányzatnak 1924-ben a gimnáziumok számának csökkentésére való törekvése a társadalom ellenállásán kudarcot vallott. [...] A terv szerint 15 gimnáziumnak kellett volna átalakulnia polgári iskolává (másfél évtizeddel ezelőtt valamennyi úgyis algimnázium volt), amelyre aztán több helyen a vidék gazdasági arculata szerint, valamelyik fajta középfokú szakiskola emelkedett volna. A helyi érdekeltségek heves ellenállása, a kóros regionalizmus, a pártpolitikai és a felekezeti nyomás azonban a közoktatásügyi kormányzatnak meszebbláto, az egész nemzeti közösség egységes művelődési érdekeit szem előtt tartó szándékait teljesen keresztülhúzta. A sok, létjogosultsággal egyáltalában nem bíró gimnázium közül, a nagy zajjal megindult hosszas tárgyalások után, valamennyi kivétel nélkül megmaradt s továbbra is a lakosság természetes érdekei ellen értelmetlenül csábítja az improduktív szellemi pályákra azokat az elemeket, melyek túlnyomó része e téren társadalmilag mindig gyökértelen s boldogtalan lesz".[26] Az idézet utolsó mondatának értelmezéséhez érdemes megvizsgálni Kornis társadalomképét, kiemelten a középosztály mibenlétéről és szerepéről vallott felfogását.

A középosztály megerősítése

A „mi az iskola célja?" kérdésre Kornis válasza: a kultúra személyre, pontosabban társadalmi rétegekre szabott átadása. „Az óriási műveltségi anyagból más és más elemeket kell kiválasztanunk, azon célok szerint, melyeket az egyes társadalmi rétegek elé ki kell tűzni." A nemzet munkamegosztásában három ilyen réteget különít el,

25 A gimnáziumok számát nem, de arányát sikerült csökkenteni. Az összes fiú középiskola (gimnázium, reálgimnázium és reáliskola együtt) száma 1920 és 1937 között 119–122 között ingadozott, tehát érdemben nem változott. A leányközépiskolák mellett (számuk 1920-ban 31, 1937-ben 47) a polgári iskolák száma nőtt a legdinamikusabban a korszakban: 1920-ban 312, 1931-ben 380, 1937-ben 397 intézmény működött (fiú és leány együtt). A felsőkereskedelmik száma 1920-ban 40, 1927-re elérte az 50-et, majd a korszak végéig lényegében nem változott. A reform fontos eleme lett volna a polgárira épülő felső mezőgazdasági iskolák felállítása, csakhogy mindössze két ilyen intézmény kezdte meg működését 1923-ban, s számuk a korszak végéig sem emelkedett négy fölé. *A magyar kir. kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv* (a továbbiakban: MSÉ) 1923–1938.

26 Kornis Gyula: A felső mezőgazdasági iskola. In: Uő.: *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin, 1928. 156.

azaz háromféle „művelődési igényt" azonosít: az alsó a fizikai munkát végzőké (elemi iskola + alsófokú szakiskolák), a középső az őket közvetlenül irányítóké (polgári iskola + középfokú szakiskolák, tanítóképző), a felső a társadalmat elvi szinten irányítóké, a „szofokráciáé" (gimnázium, reáliskola + felsőoktatás).[27] „Amikor itt a nemzeti munkásközösséget három rétegre bontottuk, magától értetődő, hogy itt nem egymással szemben mereven elzárt kasztokról vagy osztályokról van szó, hanem eleven típusokról, melyek között a társadalmi kapillaritásnál fogva folytonos átmenetek vannak."[28]

Az igazán tehetséges gyermekek középosztályba vagy elitbe emelkedését e rétegek „vérfrissítése" és talentumaik – a nemzeti közösség szempontjából is – megfelelő kiaknázása érdekében Kornis is fontosnak tartotta. A nagyarányú és az egyéni érvényesülési vágytól hajtott „feltörekvést" viszont a társadalmi rendet fenyegető (forradalomcsináló) jelenségnek tekintette. A korlátlan társadalmi mobilitást más szempontból is veszélyesnek látta: attól tartott, hogy ez a lehetőség elszívná az alsóbb tétegek legintelligensebb tagjait, megfosztva ezzel azokat természetes vezetőiktől. „Az áldemokratizmus, mely a népet arra a folytonos vérveszteségre ítéli, hogy tehetségeit egy másik társadalmi réteg számára föláldozza, különösen alkalmas arra, hogy az intellektuális parvenük nem kívánatos típusát tenyéssze ki. [...] Az ilyen parvenüemelkedés egyik társadalmi osztályból a másikba nagy veszedelemmel járhat, ha nagyon megszaporodik. Csak az az igazi és a közösségre nézve értékes (igaz, hogy ritka) emelkedés, amikor általa az ember nemesebbé válik, bensőleg meggazdagodik, nem félláb bal és külsőszerűségekkel lép be a felsőbb rétegbe, hanem a maga egészében, lelki totalitásával. E nélkül az emelkedés gyökértelen, külsőleges, az egyénre is, meg a közösségre is veszedelmes."[29] Azaz Kornis a tömeges „mobilitást" csak egész társadalmi rétegek szellemi és gazdasági nívójának együttes felemelése esetén látja üdvösnek, anélkül azonban, hogy az így „felemelkedő" tömeg (foglalkozását tekintve) szektort váltana, illetve társadalmi hierarchiában elfoglalt helye megváltozna. „Az igazi szolid emelkedés a kultúrában – s az egységes iskola tehetségargumentuma szempontjából ez a fontos – rendszerint nem az egyes egyén életkeretén belül megy végbe, hanem több nemzedéken keresztül. A nem pusztán intellektuális, de teljes lelki kultúra csak megfelelő miliőben fejlődhetik ki korai lassú ráhatás következtében. Ezért a cél elsősorban az egész társadalmi réteg élet- és műveltségi színvonalának emelése s nem egyes kiváló egyéneké legyen."[30]

27 Kornis, 1919. 64–65.

28 Uo. 66.

29 Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. (1921) In: Uő.: *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin, 1928. (A továbbiakban: Kornis, 1921.) 27.

30 Kornis, 1921. 28.

A „nemzeti munkamegosztás" legfelső szintjére helyezett „szofokrácia" – Kornis szerint – társadalmi helyzetét tekintve jellemzően az állami élet, illetve a nemzet szempontjából meghatározó középosztályhoz tartozik. Számára ez a társadalom legfontosabb, legproduktívabb rétege, az állam stabilitásának alapja.[31] A középosztály Kornis szerint „a történelem tanúsága szerint mindenkor és mindenütt a nemzeti–történeti állam fenntartásának legfontosabb tényezője. Ez a társadalmi réteg képviseli mindig a mérsékelt, nem forradalmi és hirtelen lökésszerű, hanem a történeti folytonosságon alapuló haladás elvét."[32] Kornis társadalompolitikai-oktatáspolitikai koncepciója lényegében az első világháborút követő forradalmakra és Trianonra adott válasz, megoldási terv a nemzeti katasztrófa következményeinek helyrehozatalára, pontosabban egy olyan generáció felnevelésére, amely képes ennek megvalósítására.[33] A leendő középosztály hivatása kettős, egy passzív és egy aktív elemből tevődik össze: egyfelől rájuk vár a (revíziós) munka dandárja, másfelől a társadalmi (és az ezen nyugvó politikai) rend és stabilitás biztosítása, fenntartása.

Kornis Gyulának a középosztály mibenlétéről és szerepéről alkotott felfogása nemcsak illeszkedett a korszak – leginkább Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Weis István által meghatározott – középosztály-diskurzusába, de formálta is azt.[34] A középosztályhoz tartozás kritériumait, a korra jellemző módon, kettős szempontrendszer mentén tartja megragadhatónak, a vagyoni és a műveltségi helyzet függvényében. A vagyoni helyzet minimumértékeinek meghatározását elhárítja, műveltségi cenzusként egyes esetekben a középiskola négy osztályát, de jellemzőbben a teljes középiskolai és a felsőfokú végzettséget sorolja ide.[35] E külső jegyeknél azonban sokkal fontosabbnak ítél bizonyos belső diszpozíciókat. „Ez a kritérium a történeti hivatásérzés, a nemzeti missziótudat, mely csak több nemzedék közös munkája alapján mint erkölcsi, szellemi hagyománytőke sűrűsödik össze. Nem tartozik a magyar közép-

31 „[...] ha a középosztály szellemi pályán mozgó tagjaira gondolunk, akkor éppen a középosztály e része képviseli a társadalom szellemi arisztokráciáját (nookráciáját) s így *ebből* a szempontból a középosztály voltaképp a felsőosztály." Kornis Gyula: Mi a középosztály? (1926.) In: Uő.: *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin, 1928. 180., 183. (A továbbiakban: Kornis, 1926.)

32 Kornis Gyula: A tanári pálya. (1927) In: Uő.: *Kultúra és politika.* Budapest, Franklin, 1928. 151.

33 Ezt a tervet vázolja fel már 1921-ben, *Kultúrpolitikánk irányelvei* címmel publikált nagy hatású oktatáspolitikai programjában, melyben az iskola számára első helyen a következő feladatokat jelöli ki: 1. „A nemzeti érzés pozitív ápolása". 2. „Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját". 3. „Az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen a népiskolától az egyetemig." – Kornis, 1921. 18–19. A forradalom-, a szocializmus- és liberalizmusellenesség áthatja Kornis elméleti (pedagógiai) és gyakorlati (politikusi) munkásságát is.

34 Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég,* 1997/7. 30–45. – Kornis középosztály-fogalmáról ld.: Egedy Gergely: A középosztály küldetése – Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról. *Magyar Szemle,* 2018/5–6. 32–42.

35 Kornis, 1926. 181–182.

osztályba, aki nem érez együtt ösztönösen is, meg tudatosan is a történeti Magyarország életakarásával, erkölcsi és politikai hagyományaival. Lehet közepes jövedelme, lehet közepes vagy akármekkora műveltsége: nem él a magyar középosztály lelki közösségében. Ingyen se gondoljuk, hogy a nemzet történeti hivatásérzése megvagyonosodott jöttmentek máról–holnapra szerzett lelki tulajdona lehet."[36]

Ahogy arra Tóth Zoltán, a Horthy-kori középosztály-diskurzust elemző írásában rámutatott, ez egyben a nemzet-diskurzus része is volt. A középosztályhoz tartozás mintegy feltétele a magyarság, vagyis a nemzethez tartozás, s ezen belül további minőségi kritériumok teljesítése.[37] Láthatjuk, hogy Kornis is ilyen minőségi követelményeket támaszt. Számunkra nem is annyira a „történeti hivatásérzés" és a „nemzeti missziótudat" elsőre nehezen megragadható mibenléte a fontos, hanem e tulajdonságok elsajátításának módja, tudniillik hogy nemzedékeken át öröklődő „hagyománytőkéről" van szó. Ezzel erősen megnehezíti a „kívülről", vagyis más társadalmi rétegekből való bejutást. Az elzárkózó, védekező attitűd indítéka az értelmiségi munkanélküliség, a „szellemi proletariátus" magas száma, valamint a „nemzeti" középosztály integritásának megőrzése. Kortársaihoz hasonlóan Kornis sem tekinti egységesnek a középosztályt. „Régi", azaz „történeti" és „új" középosztályt különböztet meg, anélkül hogy utóbbi mibenlétét pontosan meghatározná.[38] A „régi" középosztályba a birtokos köznemességet és a vagyonos, művelt, városi polgárságot sorolta, „melyek együttesen töltötték be a közhivatalok túlnyomó részét is". Ennek alapján jut arra a megállapításra, hogy „nálunk az ú.n. történeti középosztály a par excellence középosztály."[39]

A „történeti" középosztály kiemelt társadalmi (és politikai!) jelentőségére tekintettel Kornis az államra testálja a Trianon és a világháború következtében egzisztenciájában megroppant réteg megerősítését, mind anyagi, mind szellemi (kulturális) tőkéje tekintetében. Utóbbi (ami hosszabb távon hatással van az előbbire is) elsősorban azáltal valósítható meg, ha gyermekeik az értelmiségi-középosztályi státuszt biztosító középiskolai képzésekhez gond nélkül hozzáférnek. „A nemzeti ideológiá-

36 Uo. 185.

37 Tóth Zoltán: A magyar középosztály megteremtése. *Századvég,* 1997/7. 46–72. (A továbbiakban: Tóth, 1997.)

38 A középosztály ilyen duális értelmezése a korabeli diskurzusban jellemzően (és leegyszerűsítve) a zsidó, idegen és a nem zsidó, vagyis „nemzeti" réteg szétválasztására szolgált, ezt azonban Kornis nem (sem) mondta ki munkáiban. Gyáni Gábor és más társadalomtörténészek is rámutattak már, hogy ez a megkülönböztetés él tovább reflektálatlanul – és a társadalom csaknem egészére kivetítve – Erdei Ferenc kettős társadalomról szóló elméletében, mely napjainkig meghatározza a Horthy-kori társadalomról alkotott képet. – Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall,* 2001/3–4. 221–231, 227–228.; Bódy, 2017. 7.

39 Kornis, 1926. 182.

nak mindig és mindenütt elsősorban a középosztály a történeti hordozója. Ennek súlyos megrendülése nálunk megint a mai magyar sors egyik tragikus vonása. A nemzet organizmusában valamennyi társadalmi szövet egyformán fontos és joggal egyforma gondoskodásra tarthat igényt, a középosztály azonban kétségkívül a legsúlyosabb válságon ment keresztül: tervszerű segítése tehát szintén azoknak a feladatoknak körébe tartozik, melyek a mai helyzetben megoldást követelnek."[40]

Ha figyelembe vesszük a Horthy-korszakra vonatkozó elitkutatások eredményeit, melyek szerint a szellemi foglalkozásúak, valamint a vezető értelmiség csoportjában az önreprodukció aránya kisebb volt 50%-nál, érthetővé válik, miért merült fel a hatalmi beavatkozás igénye.[41]

Numerus clausus helyett: felvételi vizsga és szelekció

Az iskolarendszer szervezeti felépítése által programozott továbbtanulási útvonalak – mint a mobilitást szabályozó eszközök – mellett, már a korszak kezdetén felmerült a kérdés direktebb, az egyedi kiválogatást is lehetővé tevő kontrolljának igénye. Ez a különféle szelekciós eljárások, felvételi és képesítő vizsgák által tűnt megvalósíthatónak.

1920-ban, a numerus clausus parlamenti vitáján megfogalmazódott, hogy az egyetemi korlátozásokat a középiskolákra is ki kellene terjeszteni.[42] A törvényben ez végül nem valósult meg, de még ugyanebben az évben született egy kevésbé közismert rendelet, mely a gimnáziumokban és reáliskolákban felvételi vizsgát írt elő, ezek negyedik évfolyamán pedig úgynevezett szelekciós eljárást vezetett be.[43] A jogszabály végrehajtási utasításának is tekinthető középiskolai *Rendtartás* szerint azért, hogy „a tehetséges és szorgalmas tanulók haladása és tudományos képzése minél jobban biztosíttassék, másrészt pedig a középiskolákba nem való elemek saját érdekükben és az iskola érdekében idejekorán gyakorlati pályára tereltessenek."[44] A jogalkotó szerint a felvételi bevezetése a középiskolai túljelentkezés mellett azért is indokolt, mert csak kevesen akarnak szakmát szerezni, így félő, hogy a „szellemi

[40] Kornis Gyula: *Nemzeti megújhodás*. Budapest, Eggenberger, 1929. 68–69.

[41] Bódy, 2017. 8.

[42] Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág, 2012. (A továbbiakban: Kovács, 2012.) 62.

[43] A VKM 1920. évi 104.403/V. számú rendelete a középiskola I. osztályába való felvétel szabályozása tárgyában. *Hivatalos Közlöny,* 1920. 200–201.

[44] A VKM 1920. évi 113.240 V. számú rendelete a középiskolai Rendtartás tárgyában. *Hivatalos Közlöny,* 1921. 5.

proletariátus" száma tovább nő, méghozzá olyan „elemekkel," akik „könnyen a nemzeti élet fejlődésére káros és veszedelmes irányzatok zsákmányaivá lehetnek."[45]

A felvételit a VKM 1924-ben, egyik napról a másikra eltörölte.[46] Az 1926-ban kiadott újabb *Rendtartás* ezt a következőkkel magyarázta: „Az 1920. évi 113.240 számú rendelettel kibocsátott középiskolai Rendtartásnak első feladata volt, hogy a világháborút követő forradalmak hatása alatt megingott iskolai rend és fegyelem helyreállíttassék és a tanulmányok nyugodt menete ismét biztosíttassék. E végből a Rendtartásba oly intézkedéseket is kellett felvenni, melyeket a rendkívüli viszonyok tettek szükségessé és melyeknek végrehajtása a kivételes hatalom gyakorlásáról szóló 1915. évi XIII. számú felhatalmazási törvényen alapult. Ilyenek voltak pl. az 1. osztályú felvételi vizsgálatok és a IV. osztályú tanulókra vonatkozó szelekciós eljárás életbeléptetése. Minthogy iskoláinkban a tett intézkedések nyomán sikerült a normális állapotokat helyreállítani, elérkezett az ideje, hogy az 1920. évi Rendtartás kivételes intézkedései revízió alá vétessenek."[47]

Ennyit tudunk meg a kiadott jogszabályokból. A kérdés hátteréhez értékes adalékokkal szolgálnak a VKM szakmai tanácsadó szerve, az Országos Közoktatási Tanács (a továbbiakban: OKT) jegyzőkönyvei.[48] Ezek a hivatalos, ám nem a nyilvánosság számára készülő dokumentumok a testület tagjai – köztük Kornis Gyula – fesztelenebb megnyilvánulásait (is) rögzítették. Az OKT 1922. június 13-i ülésén az 1920-as *Rendtartás* esetleges módosításáról tárgyalt, a legfőbb vitát a szelekció kérdése váltotta ki.[49] A szakmai-pedagógiai érvek (társadalom)politikai szempontokkal ütköztek.

Az általános elvi vitában a felvételi vizsgálat ügye került az első helyre. A szakbizottsági javaslat ennek megtartását indítványozta, ekörül bontakozott ki heves vita.

[45] Uo.

[46] A VKM 1924. évi 69.735/V. számú rendelete a középiskolák I. osztályába való fölvételi vizsgálat eltörlése tárgyában. *Hivatalos Közlöny,* 1924. 190.

[47] *A magyarországi középiskolák rendtartása. A VKM 1926. évi 400. eln..sz. rendelete.* Budapest, Egyetemi, 1926. 3.

[48] Tekintve, hogy a VKM levéltári iratanyagának tekintélyes része elpusztult 1956-ban, az Országos Pedagógiai Könyvtár állományában – 1872-től 1942 őszéig csaknem hiánytalanul – fennmaradt jegyzőkönyvek forrásértéke páratlan. A forrásegyüttes részletes bemutatását lásd Csibi Norbert–Dévényi Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyveinek forrásértéke 1872–1945. In: *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére.* Szerk. Slachta Krisztina–Bánkuti Gábor–Vonyó József. Pécs, Kronosz, 2016. 145–180.

[49] Az ülésen jelen voltak: Pauler Ákos alelnök, Fináczy Ernő, Kornis Gyula, Kürschák József, Magócsy-Dietz Sándor, Négyesy László, Tangl Károly, Köveskúti Jenő, Rátz László és Bozóky Endre szavazati joggal. Bitter Illés, Pintér Jenő, Viszota Gyula, Walther Béla és Zilahi Kiss Jenő szavazati jog nélkül.

Az ellenzők – élükön Finánczy Ernő és Négyesy László – főként pedagógiai érvekre hivatkoztak: a pubertás előtt nem lehet a gyermek értelmi képességéről ítéletet alkotni, a vizsgán megkövetelt elemi ismeretek hiánya a népiskola bűne, stb. A támogatók szakmai és politikai érveket vegyesen használtak. Főleg a középiskolák színvonalának emelését (vagy inkább annak megtartását) hangsúlyozták, de érveiket elsősorban a „nemzetvédelem" és a „szociálpolitika" szempontjai határozták meg. „A felvételi vizsga bevezetése politikai gondolatból indult ki, s ezért nem járul hozzá. Iskolai ügyekből a politikát ki kell zárni"[50] – tudósít Finánczy Ernő hozzáállásáról a jegyzőkönyv, egyértelműen utalva arra, hogy a középiskolai felvételit 1920-ban sem pedagógiai megfontolásból vezették be. A vizsgát támogatók „vezére", Kornis Gyula erre így válaszolt: „a paedagogiának semmi köze a politikához. De van szociálpolitika. Intellectualis proletariátust nevelni nem szabad. Erre való a felvételi vizsgálat."[51] A tíz jelenlévő tanácsosból három szavazott a felvételi ellen, hét pedig annak megtartása mellett. Ez utóbbiak közé tartozott az ülésen elnöklő Pauler Ákos is, aki a vitát – a jegyzőkönyv szerint – így összegezte: „Elnök lényeges világnézeti felfogásbeli különbséget állapít meg. Az egyik a teljes liberalismus, a másik az értelmi proletariátus letörésének szükségessége. Lerongyolt helyzetünkre is gondolnunk kell. Amikor csak 600 orvosnövendéket vehetünk fel, akkor helyes dolog a jelentkezők közül akár 1000-nek elutasítása is. Az egészségtelen túlprodukciót meg kell szüntetni. Jót is teszünk, ha a tanulásra alkalmatlanokat gyakorlati pályára utaljuk. Socialis kényszer alatt állunk. [...] nekünk a külpolitikára kell gondolnunk s itt a lét és nemlét kérdése forog fenn."[52]

A vita a IV. osztályt követő szelekció kérdésével folytatódott, a szakértői javaslat ennek elvetését tartalmazta. Ismét Kornis Gyula volt az, aki a legerélyesebben szót

50 OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Különgyűjteménye (a továbbiakban OPKM K).

51 Uo. Kornis Gyula e meggyőződése mellett a későbbiekben nyilvános fórumokon is kiállt. Ld. Kornis Gyula: A szellemi munka válsága. In: *Uő.: A kultúra válsága.* Budapest, Franklin, 1934. 3–41. – Kornis Gyula beszéde a képviselőházban 1933. május 30-án. *Képviselőházi Napló,* 1931. XVI. köt. 359–364.

52 Uo. A felvételi vizsga 1924-es eltörlésekor a VKM tehát nem vette figyelembe az Országos Közoktatási Tanács állásfoglalását. A testületet aggodalommal töltötte el az intézkedés. A vonatkozó statisztikai évkönyv (illetve a kormányjelentés) magyarázata szerint a felvételi eltörlésének köszönhetően a középiskolákban nőtt a tanulmányaikat megkezdők száma 1924 őszén. Tegyük hozzá, ez a szám minden évben nőtt, többnyire a demográfiai növekedés tempójában. Az adatsorokból kiolvasható létszámemelkedés nincs összhangban az OKT aggodalmaival: 1923-ban az első évfolyamra beiratkozók száma az előző évhez képest 105,5%-os, 1924-ben 108,4%-os arányban nőtt (a fiú gimnázium, reáliskola és 1924-től a reálgimnázium együttes adatait tekintve). MSÉ 1923–1925. B) 382., C) 244.; OKT, Állandó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1924. okt. 7-én, OKT, jegyzőkönyvek, 1924–1925. OPKM K.

emelt a megtartás mellett, ugyanazon érvekre hivatkozva, mint a felvételinél. Pauler Ákos még direktebben fogalmazott, amikor a szelekció mellett érvelve felvetette, „minek neveljünk képmutató bolsevistákat?", illetve, hogy „a magyarságnak védekeznie kell s az alattomos bolsevistában magunknak halálos ellenséget nevelünk."[53] A hozzászólások alapján a bizottság minden tagja egyetértett a szelekció valamely formájával. A szakmai érvek most is elsősorban a gimnáziumi oktatás színvonalára hivatkoztak. A kérdés az volt, hogy kell-e formális eljárás a IV. osztályban, vagy folyamatosan tanácsolják el az oda nem való tanulókat, illetve hogy milyen szempontok alapján történjen a szelekció. A korábbi gyakorlat a tanulmányi előmenetelt (osztályzatokat) vette alapul, most felmerült a nemzeti és erkölcsi megbízhatóság szempontja is (szintén Pauler Ákos részéről). A bizottság végül egyhangúlag elvetette a IV. osztályos szelekciót, helyette javaslatot tett arra, hogy az a tanuló, aki két tárgyból bukik (bármely évfolyamon), ne folytathassa gimnáziumi tanulmányait.[54] A nemzeti és erkölcsi megbízhatóság tekintetében, úgy tűnik, elfogadták Négyesy László érvét, mely szerint „a kommunistaságot megállapítani igen nehéz".[55] Tegyük hozzá, 10, illetve 14 éves gyermekek esetében különösképp.

Amit viszont meg lehet állapítani, már a gyermekekről is, az vallási hovatartozásuk. Jól érzékelhető e vita anyagából, hogy a művelt – többnyire professzorokból álló – tanácstagok tartották magukat a kor konvencióihoz és ezt nyíltan nem mondták ki. A zsidózás a hivatalos nyelvben, a dualizmus-kori hagyományt megőrizve, a 30-as évekig még tabunak számított – lásd numerus clausus.[56] A „felforgató", „gyökértelen", „forradalmár", „bolsevista", „nemzeti szempontból megbízhatatlan" stb. frazémák azonban a „zsidó" körülírására is szolgáltak.[57]

E leplezett nyelvbe illeszkedett az értelmiségi munkanélküliség (szellemi proletáriátus) fogalma is.[58] Ez, ahogy a bolsevista, felforgató stb. kifejezések is, valós politikai-társadalmi problémák leegyszerűsítő, bűnbak-képző attribútumává vált, és gyakran felderíthetetlen, hogy használója a létező problémákra vagy a (nyilván ezek részét képező) „zsidókérdésre" utal-e. Az értelmiségi munkanélküliséggel kapcsolatos veszélyérzet ugyanis az első világháború után Európa-szerte tematizálódott, a kérdéssel a Népszövetség és más nemzetközi szervezetek is foglalkoztak, javasla-

53 OKT, Állandó Bizottság 1922. június 13-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT, jegyzőkönyvek, 1919–1922. OPKM K.

54 Ezt a szigorú szabályt nem vezették be. Ld. 1924. évi XI. tc. 9. §

55 OKT, Állandó Bizottság 1922. június 13-i ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek, 1919–1922. OPKM K.

56 Tóth, 1997. 67–68.

57 A politikai és a faji kategóriák ilyetén összemosásáról ld.: Kovács, 2012. 43.

58 Nagy Péter Tibor: A Numerus Clausus – hetvenöt év után. *Világosság,* 1995/2. 74.

tokat fogalmaztak meg például az értelmiségi képzés korlátozására vonatkozóan. A Tanácsköztársaságot követő, politikai alapú köztisztviselői „tisztogatások" nem enyhítették érdemben a feszült helyzetet, és az újabb állami elbocsátásoknál már tisztán szociális szempontokat alkalmaztak (nem családfenntartó, más jövedelme, több állása is van, stb.). A túltelítődött állami hivatalnoki pályákról a figyelem a magánszférára terelődött, ami viszont maga után vonta az „őrségváltás" gondolatát.[59]

Az OKT-vitaanyag tanúsága szerint a tanügyi tanácsadó testület hivatva érezte magát arra, hogy nemzetvédelmi, szociálpolitikai és külpolitikai kérdésekkel foglalkozzon, sőt, a pedagógiai-szakmai szempontokat egyértelműen ezeknek rendelte alá. A bizottsági többség álláspontja szereptévesztésnek tűnhet. Valójában inkább a korszak közoktatás-politikáról való gondolkodásának lényegét tükrözi: azt, hogy arra elsősorban „gyógyszerként" tekintettek, mely az ország égető társadalmi, külés belpolitikai, de gazdasági bajait is orvosolni hivatott.

59 Szabolcs Ottó: A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez. In: *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Szerk. Izsák Lajos–Stemler Gyula. Budapest, Napvilág, 1996. 341–349. A kérdésről ld. továbbá: *A szellemi munkások összeírása 1928.* Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1930.

Bertalan Péter

A NÉPISKOLAI REFORM MINT A NEMZET ÚJRAÉLESZTÉSÉNEK EGYIK ESZKÖZE

A tanulmány célja, hogy a két világháború között a társadalom horizontális és vertikális hálózati struktúrájában egyik legjelentősebb szerepet játszó társadalmi csoporthoz a néptanítókhoz kötődő reformsorozatot végigkísérje. Az „európai formátumú államférfi" Klebelsberg Kuno felismerte, hogy a társadalom minden tagjához elérő népiskolai hálózat kiépítése, a néptanítók társadalmi presztízsének erősítése nemzeti érdek, a trianoni traumára adható pozitív válaszok közül a legfontosabbaknak tekinthetők. Ujváry Gábor könyve komplexen elemzi a politikus egész életművét.[1]

A népiskola történeti kialakulása

Történelmünk több kiváló tudósa, államférfija foglalkozott a népiskola feladatával, egyben kereste is az utat a fejlődés irányának kijelölésére. Kornis Gyula tette fel a kérdést: „Mi az iskola a felvilágosodott uralkodó szemében?" A választ is megfogalmazta: „Hasznos és engedelmes alattvalókat nevelő intézmény." Szerinte a Ratio Educationis (1777) a következő elvet követte: „A nevelés célja az állam boldogsága, ebből következik, hogy a nevelést az állam intézi, még pedig az iskoláknak kivételt nem ismerő, teljesen egyforma, uniformizáló szabályozása útján, amely kiküszöböl a meglévő iskolákból minden egyéni–történeti vonást."[2]

Eötvös József volt az, aki „rendszerezte a modern állami oktatásügy feladatait, s mondatta ki a törvény erejével a tankötelezettséget. Tette ezt már 1848-as első miniszterségének törvénytervezetében, amely [...] 1868-ban újra miniszterként tett előterjesztése alapján emelkedett törvényerőre."[3]

1 Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi". Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történeti Társulat, 2014.

2 Kornis Gyula: *Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája II. kötet.* Budapest, Franklin Társulat, 1944. 370.

3 XXIV. Konzervatív reform és kultúrfölény. In: *Szöveggyűjtemény. A magyar művelődéstörténet tanulmányaihoz.* Szerk.: Agárdi Péter. Pécs, Janus Pannonius Tudomány Egyetem, 1995. 191.

A következő nagyformátumú miniszter Klebelsberg Kuno, akire jelentős gondolkodóként, megvalósítóként emlékezünk. Foglalkozott az állam feladatával, Magyarország háború utáni helyzetével, iskolarendszerével. Az elemi iskoláktól kezdve, a polgári iskoláig, a gimnáziumokig, az egyetemekig mindenre kiterjedt a figyelme. A kor fontos feladata a népoktatás javítása, fejlesztése. Ehhez a munkához lényeges az alapok ismerete, az elődök tisztelete, a továbbfejlődés irányának megjelölése.

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy diagramok, adatsorok prezentálásával, elemzésével szemléltessem az 1920-30-as évek oktatáspolitikai törekvéseit, trendjeit. Középpontba a következőket helyeztem:

- elemi iskolai létszámok alakulása,
- a növendékek származási megoszlása,
- a tanulók felekezeti hovatartozása,
- az intézmények színvonala, ellátottsága,
- a tanárok fizetésének alakulása.

A tanulmányt a *Magyar Népoktatás* címmel 1928-ban kiadott mű segítségével állítottam össze. A kötetet az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 60. évfordulója alkalmából adta ki a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A gyűjtemény több oktatással, kultúrával foglalkozó szakember cikkét tartalmazza. Az előszót Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter jegyezte. Ebben a jelenlegi helyzet ismeretében a fejlődés irányát és ütemét határozta meg.

Kiindulásként ismerkedjünk meg röviden a magyar oktatás kialakulásával, múltjával. Ezt a témát a könyvben Dr. Pogány Frigyes vallás- és közoktatásügyi helyettes államtitkár dolgozta fel *Magyar népoktatás története* címmel.

A népművelődés alapjainak megvetése, az egyházi iskolaszervezet s a népoktatás fejlődése a 16. század elejéig

A népművelés alapjainak lerakása a nemzetnek a keresztény egyházba való belépésével esett egybe. Az egyháznak hittérítők, a megtért hívek lelki gondozására papok, képzésükre hittanítók és iskolák kellettek. Így keletkeztek a székesegyházi, a káptalani és a kolostori iskolák. A plébániai iskolákról a legkorábbi adatok a 13. századból valók. (A pesti iskoláról 1238-ból, az óbudairól 1276-ból, az első falusi iskola létesítéséről 1334-ből maradtak ránk adatok.) Meg kell említeni az 1548. évi reformországgyűlés VI. törvénycikkének 4. §-át, amely utasította a főpapokat, hogy iskolákat állítsanak, amelyben jó tudományt és igaz vallást kell tanítani. Az 1550. évi XIX.

törvénycikk „a pusztává lett egyházak és káptalanok, meg konventek fekvő jószágait és jövedelmeit, további késedelem nélkül, mindenütt iskolák állítására és tudós férfiak fenntartására" fordítását rendelte el. Ezek voltak a központi hatalom első gyenge kísérletei az oktatásügybe történő beavatkozásra.[4]

Népoktatás a reformáció és az ellenreformáció korában

A reformáció és ellenreformáció mozgalmához nem kapcsolódott szervesen a népoktatás fejlődése. A műveltség csupán a vezető rétegnek, nagyrészt a protestáns városok népének lett a privilégiuma, a falusi lakosság többsége ellenben még korábbi iskoláit is elveszítette. A lakosság lélekszáma demográfiailag a felére csökkent a 15. századbelinek, az örökös háborúk által sújtott terület nem áldozhatott a maga művelődésének céljaira.[5]

A közoktatásügynek, mint közügynek, a felségjog alapján való újjászervezése. Az I. Ratio és II. József rendeletei

Mária Terézia volt az a kiváló képességű uralkodó, aki a magyar közoktatás ügyét a fejlődés útjára terelte. Az egyházhoz való ragaszkodása megóvta attól, hogy vallásellenes, Istent tagadó szellemi áramlatoknak kiszolgáltassa. Az oktatásügynek közüggyé nyilvánítása 1777-ben a Ratio Educationis kiadásával történt. A Ratio a népoktatás ellátására a népoktatás három típusát nevezte meg fokozatosan bővülő tananyaggal. Az egytanítós–egyosztályú falusi, a kéttanítós–kétosztályú kisvárosi és a háromtanítós–háromosztályú nagyobb városi iskolát. Az utóbbiak egy része – elsőrendű népiskola elnevezéssel – a tanítóképzést is szolgálta. A Ratio a népiskola fenntartásának kötelezettségét a községekre hárította, a fenntartás forrásait azonban nem jelölte meg. A LXXII. § azonban már hozzátette, hogy a földesurak is segítségükre lesznek a községeknek az épületek kijelölésében, kellő felszerelésében és karbantartásában, különösen azok, akik ajánlási jogot élveznek. Jellegüket tekintve még a városi iskolák is felekezetiek volt. E szabályzat hiánya volt, hogy az általános iskolakötelezettséget nem mondta ki.

4 Dr. Pogány Frigyes: A Magyar Népoktatás története. In: *Magyar Népoktatás.* Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1928. (a továbbiakban: *Magyar népoktatás*, 1928.) 143–148.

5 Uo. 149–153.

II. József bevezette a különböző felekezetbéliek közös (semleges) iskoláját és kötelezővé tette a német nyelv tanítását. Ezek a felekezetnélküli iskolák ott jöttek létre, ahol egyik felekezet se tudott kellő számú tanulóval iskolát nyitni. II. József halála után ismét a felekezeti iskolák váltak uralkodóvá. II. József rendelkezései közt szerepelt az a cél is, hogy minden felnőtt alattvalója tudjon írni-olvasni. Ezt a célt szolgálta a 6–11 évesek tankötelezettségének bevezetése; az iskolával nem bíró plébániai székhelyeken iskola szervezése; minden tankerületben egy-egy háromosztályos leányiskola felállítása; a tanítók javadalmának rendezése; a tanítók számára lakások építése. Ezeknek a rendelkezéseknek a hatására 1788/89-ben 464 népiskolát állítottak fel. (Emellett 25 főiskolát, 3 rajziskolát és 3 munkaiskolát.)

1788/89[6]

Népiskola jellege	Száma
KÖZÖS	46
Római katolikus	98
Görög katolikus	47
Református	7
Evangélikus	15
Görög keleti	248
Zsidó	3
Összesen:	464

A II. Ratio alig változtatott valamit a Mária Terézia féle népiskolai szerkezeten. Léteztek:

a) falusi és kisebb mezővárosi egytanítós iskolák egy vagy két osztállyal (kezdők és haladók),
b) nagyobb mezővárosi és kisvárosi kéttanítós iskolák két osztállyal,
c) nagyvárosi háromtanítós iskolák három osztállyal,
d) tanítóképzővel kapcsolatos elsőrendű ún. felső népiskolai iskolák három osztállyal.

A II. Ratio 1845-ig maradt életben. Közben az országgyűléseken egyre jobban sürgették a magyar nyelv nagyobb érvényesülését. Az 1839/40-es országgyűlésen sikerült törvénybe iktatni, hogy lelkipásztor se lehessen az, aki nem tud magyarul. Az 1843/44. évi országgyűlés II. tc. 9. §-ában kimondta, az ország határain belül lévő iskolákban a közoktatás nyelve a magyar legyen. A tanítás színvonalának emelését

6 Uo. 157.

akadályozta, hogy képesített tanító aránylag kevés volt, a fenntartók a működő tanítót is alig fizették meg.[7]

Jellemzően mutatja ezt az 1872. évi vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentésének a következő mondata: „a nép a tanítót most is azon a fizetésen akarja nyomorgatni, melyet számára a múlt évszázadokban ősei megállapítottak". Pedig már az 1843/44. évi országgyűlés nevelési választmánya is adóval meg nem terhelhető úrbéri telekkel, 100–300 frt készpénzzel és minden tanuló után havi 4 krajcár tandíjjal kívánta a tanítót javadalmazni."[8]

A népoktatás alkotmányos rendezésének első tervezete. A Bach–Thun-korszak szabályzatai és a kiegyezés utáni reform

Eötvös József, az első felelős magyar kormány vallás- és közoktatási minisztere benyújtotta a népoktatási törvényjavaslatát. Ez a tervezet a népoktatás rendezésének kereteit és fő elveit tartalmazta. A kivezető utat a közös iskola fenntartásában vélte megtalálni. Egy évvel később e törvényjavaslat elfogadása után, ismét a birodalmi kormány hatáskörébe került a magyar közoktatás igazgatása. A fokozatos fejlődés útjára a magyar népoktatás csak a kiegyezés után lépett. A népoktatást elveiben és alapjaiban az 1868. évi XXXVIII. tc. rendezte.

Azzal a felhatalmazással, hogy az állam elemi iskolát állíthat a kormány sokáig nem élt.

ÉV	ÁLLAMI ISKOLÁK SZÁMA[9]
1869/70	4
1879	113
1880-1897	353
1898-1908	110

Nagyobb számmal új állami népiskola csak az 1900-as években keletkezett. Céltudatos tervszerűség a népiskolák szervezésében csak a millennium emlékére létesült 400 és az utána következő 1000 iskola elosztásában nyilvánult meg.[10]

7 Uo. 153–162.
8 Uo. 161.
9 Uo. 166.
10 Uo. 162–167.

Tervszerű népoktatásügyi politika kezdeményezése az iskolaszervezések és segélyezések s a magyar nyelv érvényesítése terén s ennek akadályai

Berzeviczy Albert 1904. október 24-én megbízta a statisztikai hivatalt az egész országra kiterjedő iskolaszervezési és fejlesztési program elkészítésével. Megrajzolták vármegyénként az ország összes községének népességi, földrajzi, kulturális és gazdasági helyzetét. Klebelsberg Kuno kezdeményezésére rajzolta meg és nyomtatta ki a statisztikai hivatal az ország nemzetiségi térképét is. Hiba volt, hogy a népoktatás ügyét két egymástól független osztály intézte. Ebből következett az osztatlan, törpe iskolák elszaporodása és az állami támogatás feltételeinek meg nem felelő iskolák is tömegesen kapták meg a tanítói fizetést kiegészítő és az eltörölt tandíjbevételt pótló államsegélyt. Amikor lehetővé vált az egy kézbe kerülő népoktatási politika, megérkezett a háború. Ekkor a már megkezdett iskolaépítéseket is abba kellett hagyni. A népművelési politika alkotó kora Trianon után érkezett el. Klebelsberg Kuno már mint miniszter közel 1100 községi és felekezeti tanítói állás megszervezését követően bővítette az iskolaszervező, fejlesztő, építő akciót, 1925 tavaszától.[11]

A népoktatás szervezete

Már Eötvös belátta, hogy a meglévő alapok kibővítésére és javítására van szükség. 1867-ben újból vallás- és közoktatási miniszter lett. Megalkotta az általános és kötelező népoktatási törvényt. A törvény kimondta, hogy a község népiskolát fenntartani csak ott köteles, ahol a hitfelekezetek, magánosok után még szükség van. A tanyai lakosok gyermekeinek oktatásáról a községek tartoznak gondoskodni, mégpedig vagy tanyai iskola állítása vagy „járó-kelő" tanító alkalmazása útján. A törvény négyféle népoktatási tanintézetet különböztet meg: az elemi iskolát, a felső népiskolát, a polgári iskolát, valamint a tanítóképezdét. A törvény 8–10 éves oktatási folyamatnak vonta meg a kereteit, az élet azonban kevéssé valósította meg a népoktatáshoz fűzött reményeket. A 6 évfolyamú mindennapi elemi népiskola megmaradt ugyan, a két felső osztály benépesítésének nehézségeit azonban abból is láthatjuk, hogy az 1913/14. tanévben ezt a két osztályt csak a tanulók 14%-a látogatta.

Az ismétlő iskolák is nehézségekkel küzdöttek, ugyanis még a háború után is az ismétlő tankötelesek 58%-a nem járt iskolába. A felső népiskola sem bizonyult életképesnek. A polgári iskola pedig kishivatalnokokat képző iskolává vált. A népoktatási törvény megalkotásakor 113 község volt 5000-nél több lakosú, a polgári iskolák száma 1880-ban is csak 43, a felső népiskoláké 20. 1900-ban változás állt be. 165 polgári iskola működött, a felső népiskolák száma pedig csak 7, sőt 1914-ben már egyetlen egy sem működött. Helyükbe két újabb népoktatási intézmény lépett: mezővárosokban a szaktanítós gazdasági továbbképző népiskola, a városokban az iparos-kereskedő tanonciskolák. A népoktatási törvény kimondta, hogy 6–11 éves korig tankötelesek a gyerekek. Az a szülő, aki ez ellen vét 50 krajcártól 4 forintig terjedő büntetéssel sújtandó. Több alkalommal történt a tankötelesek számbavétele, összeírása. A népszámlálási években kitűnt, hogy 6%-a nem került összeírásra. Ezt mutatja az alábbi táblázat is.[12]

A mindennapi (6–11 évesek) tankötelesek száma[13]

Magyarország régi területén	Népszámlálás szerint	Összeírások szerint	Beírt tankötelesek száma	Összeírásból kimaradt és be nem íratott
1880-ban	1 680 194	1 497 748 89,1%	1 283 859	396 290 23,6%
1890-ben	2 077 090	1 882 054 90,6%	1 626 069	451 021 21,7%
1900-ban	2 204 294	2 057 016 93,3%	1 795 411	408 883 18,6%
1910-ben	2 456 793	2 310 684 94,0%	2 062 211	394 582 16,8%
1920-ban a trianoni határok között	1 109 639	nem írták össze	918 367	191 272 17,2%

Ezen adatokból látható, hogy a magyar nép még nem jutott el a társadalmi és gazdasági fejlettség azon fokára, hogy gyermekét 6–11 éves korig taníttassa. Szólnunk kell még az iskolai hatóságokról, ellenőrzési szervekről. A népiskolák első fokú helyi hatóságai az állami elemi gondnokságok és a községi vagy hitfelekezeti iskolaszékek voltak. A tagokat (4–26) a főispán nevezte ki. Ha a község is hozzájárult az állami iskola fenntartásához, akkor a tagokat fele részben a községi képviselőtestület válasz-

11 Uo. 167–172.

12 Dr. Szombatfalvy György: A népoktatás szervezete. In: *Magyar népoktatás*, 1928. 7-14.

13 Uo. 13.

totta. Megbízásuk 6 évre szólt. Az iskolaszékek legalább 5 tagból álltak, megbízásuk 3 évre szólt. A népiskolák működésének ellenőrzése a vármegyénként szervezett tankerületek élén álló királyi tanfelügyelők feladata volt. Az oktatás zavartalan menetét a törvényhatósági közigazgatási bizottság biztosította. A népiskolák legfőbb hatósága a vallás- és közoktatási miniszter volt.[14]

A népoktatási statisztika újabb adatai (Háború utáni évek, 1920–30-ig)

A statisztikai adatok a háború utáni újjászervezést, a szervezeti változtatásokat mutatták be. Az iskolák számszerű fejlődését megismerhettük az 1. számú diagramból. Az elemi mindennapos iskoláknál 16%-os volt a fejlődés.[15]

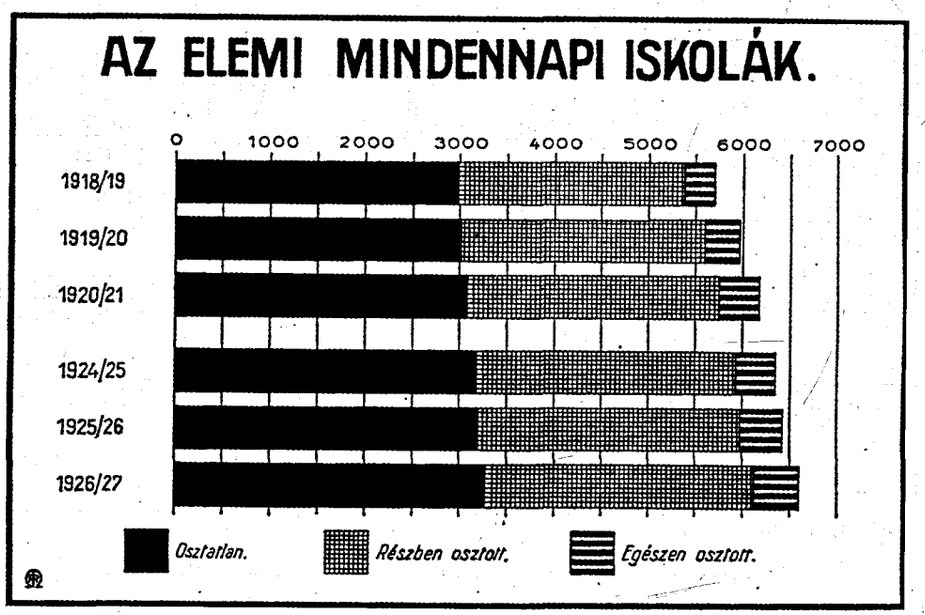

1. számú diagram[16]

[14] Uo. 7–14.
[15] Dr. Asztalos József: A népoktatási statisztika újabb adatai. In: *Magyar népoktatás*, 1928. 1928. 15.
[16] Uo. 16.

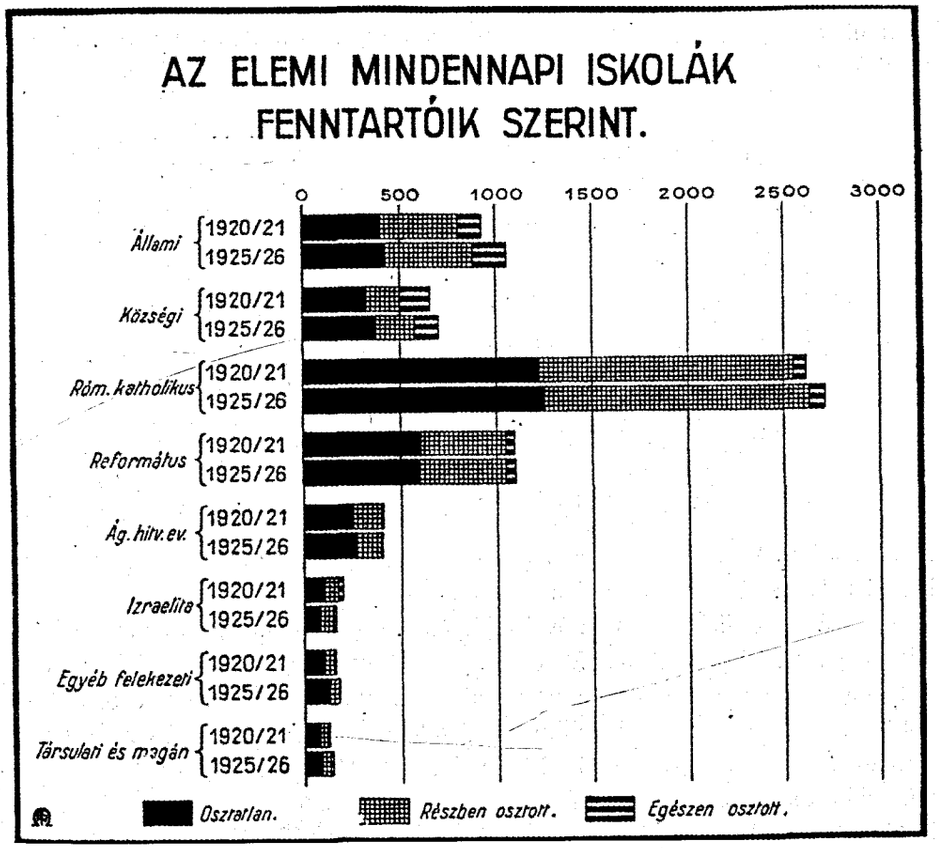

2. számú diagram[17]

Az elemi iskolák 71%-át a felekezetek tartották fenn. Ezek közül első helyen a római katolikus egyház állt 42%-kal, ezt követte a református egyház 17%-kal, majd az evangélikus egyház 6%-kal, az izraelita 3%-kal, kisebb felekezetek (gör. kath., gör. kel., unitárius, baptista) együtt 3%. Az állami iskolák aránya 16%, a községieké 11%, míg a társulati és magániskoláké a legkevesebb 2%. Az első két diagramot érdemes analizálni az iskolák osztottsága szerint is. Látható, hogy az osztatlan iskolák száma elég magas volt. Ide többségében a tanyai iskolák tartoztak. A 2. diagramot elemezve kitűnik, hogy az állami iskolák közt találunk a legkevesebb (40%) osztatlan iskolát. Utána legkedvezőbb a helyzet a római katolikus iskoláknál (40%). A többieknél jóval több. A községi iskoláknál 53%, a református 54%, az izraelita 55%,

[17] Uo. 17.

a társulati, magániskoláknál 64%, az evangélikusoknál 65%, az egyéb felekezeti iskoláknál 71%.[18]

1925/26[19]

	osztatlan	részben osztott	teljesen osztott
fiúiskola	29	108	72
leányiskola	24	121	100
közös iskola	3149	2548	287
Összesen:	3202	2777	459
Százalék:	50%	43%	7%

A fiú és leányiskolák kevés kivétellel részben vagy egésszé osztottak. A közös iskolák felénél nagyobb része osztatlan.

A 3. számú kördiagram a tanítóval való ellátottságot mutatja. Az egytanítós iskolák aránya kb. 50%, az 6 illetőleg több tanítóval működő iskolák száma 10% volt. A kéttanítós iskolákra az összes iskolának egynegyed része jutott, Ezeknek az iskoláknak az aránya a római katolikusoknál volt a legnagyobb 28%, elég magas a református, evangélikus, izraelita iskoláknál is, 23–24%. A nagyobb személyzettel működő iskolák közül kiemelkedett az állami iskola 27%-kal, ezt követte a községi iskola 22,6%-kal. Az összes iskolának 13%-a tartozott ebbe a csoportba. Ha megfigyeljük az 1920/21. tanévhez viszonyítva az 5 éves változást, azt látjuk, hogy a kéttanítós iskolák száma emelkedett. Ez az emelkedés a tanítóval való ellátottság emelkedésének következménye.[20]

[18] Uo. 18.
[19] Uo. 18.
[20] Uo. 18.

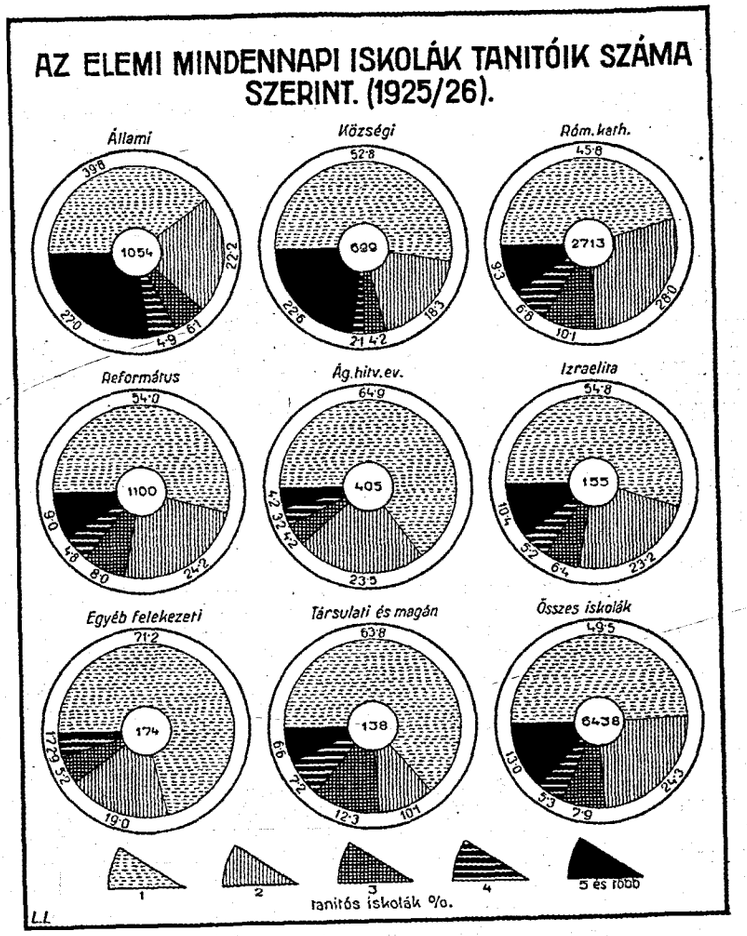

3. számú diagram[21]

Az iskolák többsége (kilenctizede) hat évfolyammal működött. Nagyobb számmal (6%) szerepeltek még a négy évfolyamú iskolák, míg az öt és 1–3 évfolyamú iskolák csupán 2-2%-ot képviseltek. A háború utáni években 1922/23-ig a 6 évfolyamú iskolák száma fokozatosan csökkent. Oka az, hogy a fenntartók ott, ahol a helyi viszonyok feleslegessé tették, megszűntették a legfelső két évfolyamot. Az 1922/23-as tanévtől a tanyákon, kisebb községekben ismét a hat évfolyamú osztatlan iskolák működtek, számuk 85%-ról 91%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a négy vagy kevesebb

[21] Uo. 19.

évfolyammal működő iskolák száma 10%-ról 7%-ra csökkent. A szorgalmi idő hossza is jellemzője az iskolai oktatásnak. A háború éveiben az iskolák 44%-ban 8 hónapnál kevesebb ideig működött az iskola. A későbbi években fokozatos javulás következett be.[22]

Szorgalmi idő emelkedése 1921-1926[23]

	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
8 hónapnál rövidebb	12%	7%	5%	4%	4%
8–9 hónapig	24%	17%	18%	18%	13%
9 hónál hosszabb	64%	76%	77%	78%	83%

8 hónapnál kevesebb ideig működött az az iskola, ahol tanárhiány volt, helyiség hiányzott vagy fertőző betegség ütötte fel a fejét.

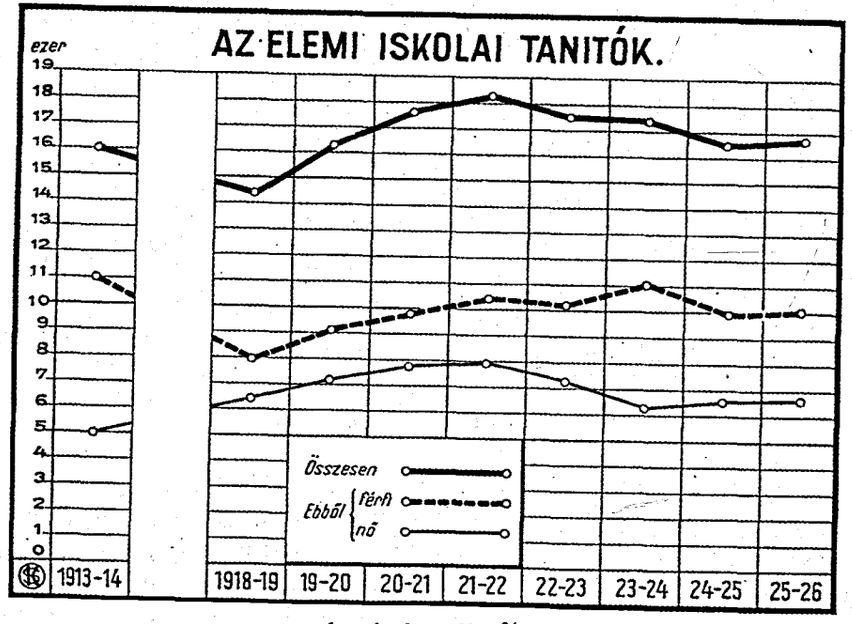

1. számú grafikon[24]

[22] Uo. 20.
[23] Uo. 20.
[24] Uo. 21.

A 1. számú grafikon az elemi iskolai tanítók létszámának alakulását mutatta meg számunkra. Tudjuk, hogy 1913/14-ben 35 000 tanító működött. Ez a szám Trianon után, az ország szétdarabolásakor ez 16 000 főre apadt. 45,7%-os volt a csökkenés. Az ábra az 1913/14-es évben Magyarország új területén lévő létszámból indult ki. Az ábrán jól követhető, hogy a háború évei alatt hogyan csökkent 14 500 főre a létszám. 1919/20-ban érte el újra a 16 000 főt, majd fokozatosan nőtt. 1921/22-re 18 328 főt mutatott. Ezután évről évre apadt (10%). Újabb növekedés az 1925/26-os tanévben látszik, ekkor már új iskolákat állítottak fel, s a tanulók létszáma is fokozatosan emelkedett. A 1. számú grafikonból az is látszik, hogy a nők arányszáma emelkedett, különösen és érthető módon a háború idején, amikor megközelítve a feles arányt. A háború után is még magas volt a számuk (45%), ám a tanítói létszám csökkenésével az ő számuk is fokozatosan csökkent. Az 1924/25 és 1925/26-os tanévben ismét több nő kapott alkalmazást.[25]

A tanítók létszámának megoszlását a különböző jellegű iskolák között a következők mutatják az 1925-26-os tanévben[26]

Állami iskola	**23,2%**	**3876**
Községi iskola	16,5%	2756
Római katholikus iskola	36,0%	6014
Református iskola	14,4%	2406
Ág. hitv. evangélikus iskola	4,2%	702
Izraelita iskola	2,1%	350
Egyéb felekezeti	1,5%	251
Társulati és magán iskola	2,1%	350
Összesen:	100%	16 706

A tanítók beosztás szerinti száma[27]

Igazgatók, igazgatással megbízottak	**8%**	**1336**
Rendes tanító	88%	14 701
Helyettes, megbízott, óraadó	4%	668
Összesen:	100%	12 705

[25] Uo. 21–22.
[26] Uo. 22.
[27] Uo. 23.

Népiskolai tanulók létszámának alakulása

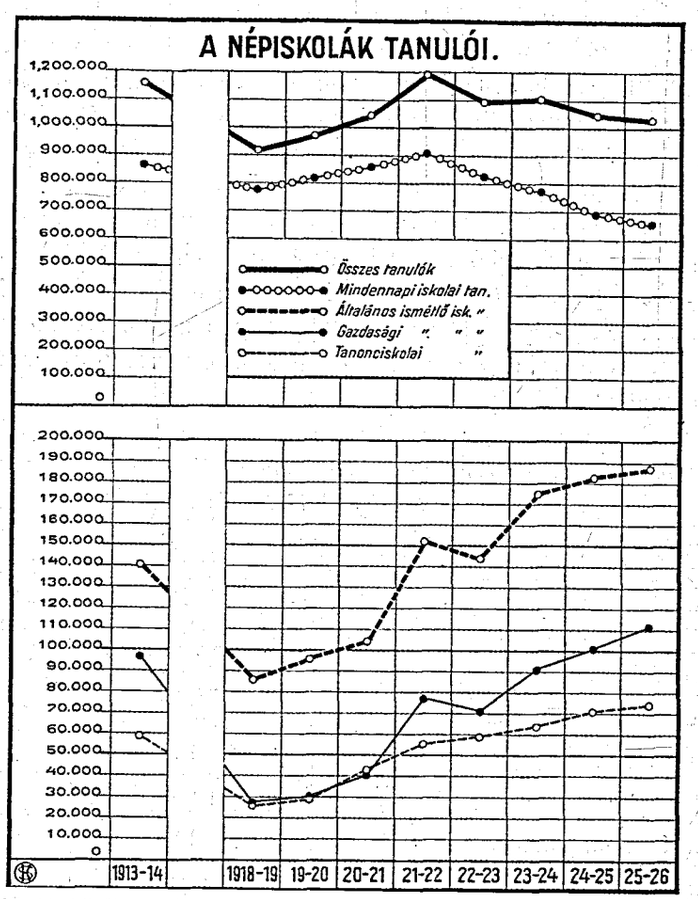

2. számú grafikon[28]

Az ábrán jól látható, hogy a mindennapi iskolai tanulók létszáma 1913–14-hez viszonyítva 12–13%-kal csökkent, 1918/19-ben csupán 776 000, az 1921/22-es tanévben a létszám 905 000-re nőtt. Ennek oka, hogy ekkor kerültek beiskolázásra az 1910–15 között született gyerekek. Ezekben az években magas volt a születések száma. Ezután következő években fokozatos csökkenés állt be a háború miatt. Fejlődést mutatott az a tény, hogy az általános ismétlő, gazdasági ismétlő, tanonciskolák tanulóinak

[28] Uo. 24.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

száma fokozatosan nőtt. Az emelkedéshez hozzájárult az, 1921. évi XXX. tc. is, amely a tankötelezettségről szólt.[29]

1925/26 az egyes iskolatípusba járónépiskolai tanulók százaléka és létszáma[30]

Iskola típus	Százalék	Létszám
Állami	21,5	141 115
Községi	14	91 889
Római katolikus	39,8	261 227
Református	15	98 452
Ág. hitv. evangélikus	4,4	28 879
Izraelita	1,8	11 814
Egyéb felekezet	1,6	10 502
Társulati, magán	1,9	12 471
Összes	100	656 349

Ismétlő és tanonciskolába járók 1925/26-ban[31]

Iskola típus	Százalék	Létszám
Állami	16,7	62 408
Községi	28,6	106 878
Római katolikus	35	130 795
Református	12,8	47 833
Ág.Hitv. evangélikus	3,7	13 827
Izraelita	0,3	1121
Egyéb felekezet	1,3	4858
Társulati, magán	1,5	5979
Összesen	100	373 699

Az egyházi jellegű iskolákba összességében több tanuló járt, mint az államiba és a községibe.

Az 1920/21-es tanévben a fiúk és lányok aránya osztályonként (A népességhez viszonyítva) [32]

Osztály	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Fiú	133 531	100 062	82 496	68 412	36 351	17 226
Lány	127 730	97 108	78 820	65 437	33 857	15 851
Fiúk %-a	30,1	22,8	19,4	15,5	8,3	3,9
Lányok %-a	30,7	23,3	18,9	15,6	7,9	3,6

[29] Uo. 23.; 25.
[30] Uo. 25.
[31] Uo. 25.
[32] Uo. 26.

A tanulók osztályok szerint való megoszlása 1920/21 és 1925/26

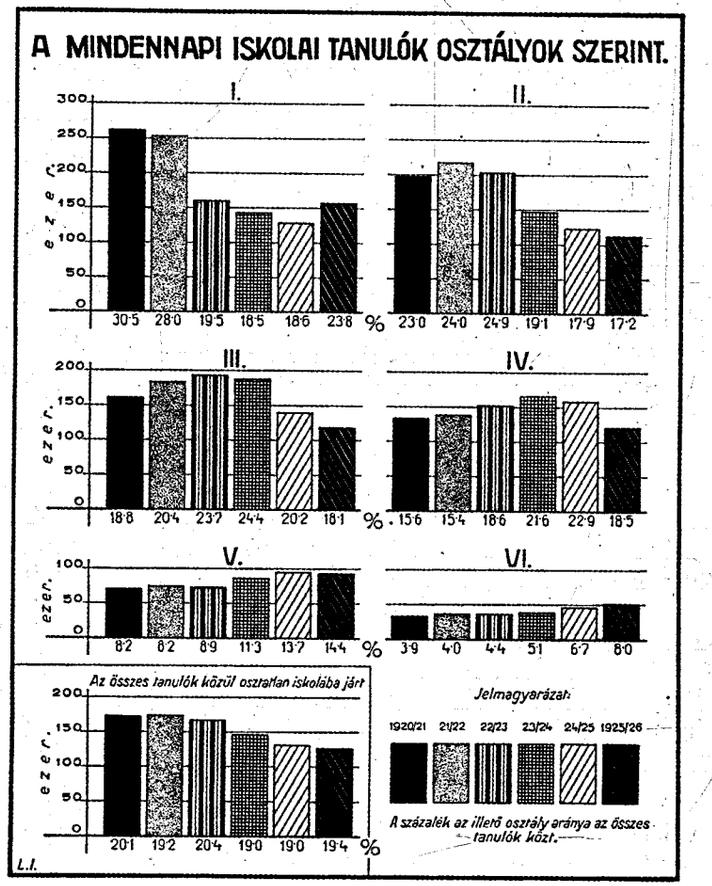

4. számú diagram[33]

Az első osztályos tanulók létszáma fokozatosan csökkent, csupán az 1925/26-os tanévben emelkedett kissé. Ez a hullámvölgy végigvonult a második és harmadik osztályban is. Az V. VI. osztályba járó tanulók aránya az összes tanulók közötti létszámához viszonyítva kevés, de számuk az 1923/24-es tanévtől kezdve növekszik. A diagramot elemezve osztatlan iskolába a tanulók egyötöde jár. 1920/21-ben 20,1% 1921/22-ben 19,2%, 1922/23-ban 20,4%, 1923/24-ben 19%, 1924/25-ben 19%, 1925/26-ban 19,4%. Az ő számuk is csökkenő tendenciát mutatott.

[33] Uo. 27.

Az 1925/26-os tanévben a vallások aránya a népességben[34]
(a népesség száma: 8 452 852)

Vallás	Százalék	Létszám
római katolikus	64,3	5 435 184
református	20,8	1 758 193
ág. hitv. evangélikus	6,2	524 077
izraelita	5,6	473 360
egyéb	3,1	262 038
összesen	100	8 452 852

A mindennapi iskolai tanulók vallása a különböző jellegű iskolákban, 1925/26-os tanév[35]

Iskola típus	Tanulói létszám	Római katolikus	Református	Ág. Hitv. evangélikus	Izraelita	Egyéb	Összes
Állami	141 313	74,8% 105 702	15,5% 21 904	5,3% 7490	2% 2826	2,4% 3391	100% 141 313
Községi	92 250	74,7% 68 910	13,1% 12 085	4% 3690	6,2% 5720	2% 1845	100% 92 250
Római katolikus	261 240	97,8% 255 493	1,2% 3135	1% 2612	-	-	100% 261 240
Református	98 411	5,6% 5511	91,7% 90 243	-	1,6% 1575	1,1% 1082	100% 98 411
Ág. H. evangélikus	28 726	5,7% 1637	3,8% 1092	89,1% 25595	1,4% 402	-	100% 28 726
Izraelita	11 541	2,4% 276	1,8% 208	-	95,8% 11056	-	100% 11 541
Egyéb felekezet	10 499	13% 1365	2,1% 220	-	1.8% 189	83,1% 8725	100% 10 499
Társulati és magán	12 369	76,6% 9475	11,9% 1472	5,1% 630	4,3% 532	2,1% 260	100% 12 369
Összesen	656 349	448 369	130 359	40 017	22 300	15 304	656 349

[34] Uo. 29.
[35] Uo. 29.

A számokat elemezve megállapíthatjuk, hogy a nem felekezeti (állami, községi, társulati) iskolákban tanult a tanulók egynegyed része, s a római katolikusok aránya felülmúlta népességi arányukat. A táblázat adatait analizálva még azt is láthatjuk, hogy a diákok milyen mértékben látogatták 1925/26-ban az összes elemi iskolát. 448 369 római katolikus tanuló közül 255 493 járt római katolikus iskolába, ez 56%, 130 359 református közül 90 243 járt református iskolába, ez 69%, 40 017 ág. h. evangélikus tanuló járt evangélikus iskolába, ez 63%, 22 300 izraelita tanuló közül 11 056 járt izraelita iskolába, ez 49,5%.

A felekezeti iskolákban természetesen a megfelelő vallású tanulók voltak túlsúlyban.[36]

római katolikus iskolákban	97% katolikus
református iskolákban	91% református
ág. evangélikus iskolákban	88% ág. evangélikus
izraelita iskolákban	95% izraelita

Azok a tanulók, akik nem felekezetüknek megfelelő iskolába jártak, többnyire az állami és községi iskolát választották:[37]

	állami iskola	községi iskola
a római katolikus tanulók	24%	15%
a református tanulók	17%	9%
ág. h. evangélikus tanulók	19%	10%
izraelita tanulók	12%	25%

A tanulók lakóhelye szerinti megoszlás 1925/26-ban[38]

Iskolába jár...	Százalék
a község belterületén	85%
községhez tartozó tanyákon	13%
más községben	2%

36 Uo. 30.
37 Uo. 30.
38 Uo. 30.

A következő 5. diagram azt mutatja, hogy egy tanítóra hány tanuló jut az 1913/14-es, 1920/21-es, 1925/26-os tanévben:

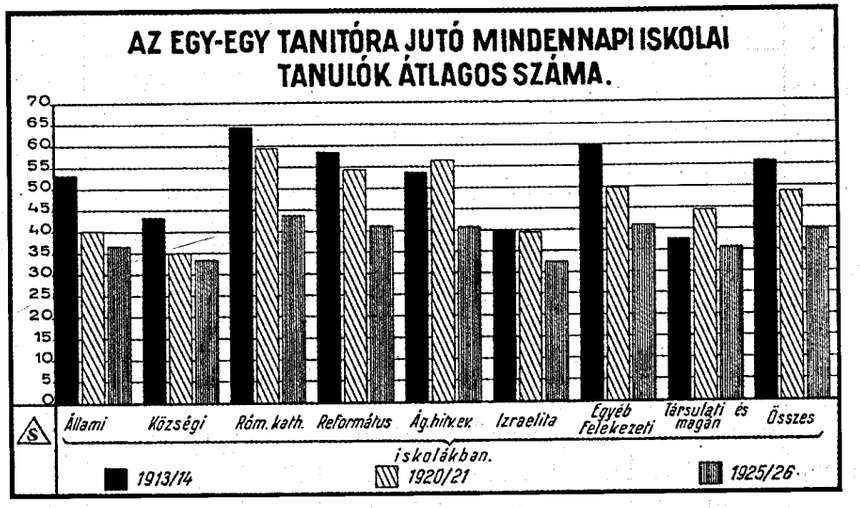

5. számú diagram[39]

„Kitűnik elsősorban az, hogy a háború előtt (mai területen) jóval több (56) tanuló jutott egy tanítóra; a helyzet tehát sokkal kevésbé volt kedvező, mint a mai Magyarországon."[40] Még 1920/21-ben is magas volt a létszám, de már javult a helyzet. Ekkor 49 tanuló, 1925/26-ban már csak 39 tanuló jutott egy tanítóra. Az is szembetűnik, hogy a nem felekezeti iskolákban kisebb volt az egy tanítóra jutó tanulói létszám, mint a felekezeti iskoláknál. A felekezeti iskoláknál kivételt képeztek az izraelita iskolák, amelyekben átlagosan 33 tanuló jutott egy tanítóra.[41]

Továbbképző iskolák

A mindennapi iskolák felső tagozatát alkották az általános és gazdasági irányú továbbképző (ismétlő) iskolák. A gazdasági élet három fő ágát ölelték fel: a mezőgazdaságit, az iparit és a kereskedelmit.

39 Uo. 32.
40 Uo. 32.
41 Uo. 32.

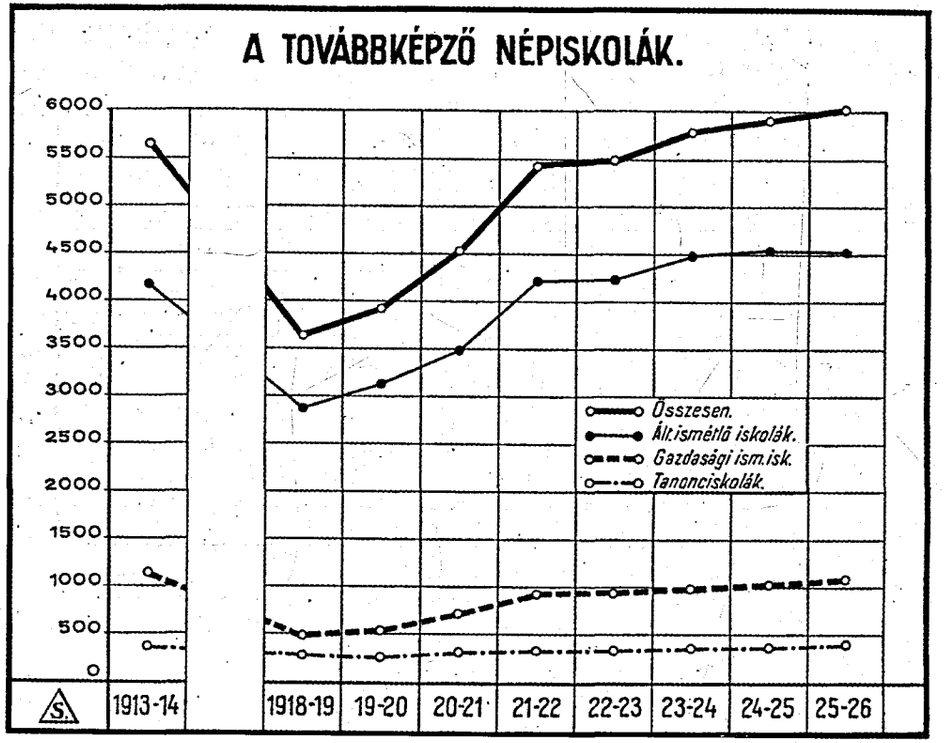

3. számú grafikon[42]

A háború előtt a népiskolák négyötöde mellett működött ilyen tagozat. A háború első éveiben ennek 40%-a beszüntette működését. A háború alatt az ismétlő tankötelezettek beiskolázása hiányos volt. Oka, hogy ez a korosztály pótolta a hadba vonult családfőt a mezőgazdasági munkálatokban. Az 1920/21-es tanévben még mindig 17% szüneteltette tevékenységét, majd a helyzet évről évre javult. 1925/26-ban már csak 36 nem működött. Az újra nyíló tagozatok egyre népesebbek lettek. 1925/26-ban már 280 000 tanuló járt ismétlő iskolába. A továbbképző elemi iskolák működési aránya: állami 16%, községi 11%, római katolikus 44%, református 17%. A tanulók kor szerinti megoszlása: 12–14 éves 97%, idősebb 3%.[43]

[42] Uo. 34.
[43] Uo. 34.

A tanulók vallás szerinti megoszlása:[44]

római katolikus	68%
református	21%
ág. h. evangélikus	7%
görög katolikus	2%
izraelita	1%
egyéb	1%

Tanonciskolák

A tanonciskolák száma szintén csökkent a háború alatt. 1913/14-ben 354 volt a számuk, a háború után 270, majd 1925/26-ban 400. Ebből 366 ipari, 36 kereskedelmi jellegű. Az iparos tanonciskolák közül 25 leányiskola is volt, 38 iskolát a fiúk és leányok együtt látogatak. A kereskedelmi iskolák mind fiúiskolák voltak. A tanulók 94%-a községi iskolába járt, 6%-a pedig állami, társulati, vagy magán iskolába. A tanulók 94%-a iparos, 6%-a kereskedő tanonciskolába járt. 26% ismétlő tanköteles korú 94% idősebb. Leányok ebben az iskola típusban kevesen tanulnak, csupán 3%. A tanulók vallását tekintve: római katolikus 65%, református 18%, ág. h. evangélikus 6%, izraelita 9%, egyéb 2%.[45]

A tanulók száma:[46]

1913/14-ben (trianoni területen)	59 000,
1918/19-ben	26 000,
1925/26-ban	74 000.

Hasonlítsuk össze a somogyi adatokat az országossal![47]

Somogy vármegye	iskolák száma	tanulók száma	elemi iskolák tanítói
elemi iskola	451	27 073	734
ált. ismétlő iskola	345	9965	-
gazdasági ismétlő iskola	85	6113	-
iparos tanonc iskola	9	1364	-
kereskedő tanonciskola	1	80	-
Összesen (országos)	12 410	1 011 827	16 705

[44] Uo. 34.
[45] Uo. 35.
[46] Uo. 35.
[47] Uo. 38–39.

Az egy tanítóra jutó tanulói létszám a mindennapi iskolában 36,9. A mindennapi iskolák tantermeinek száma: 711. Az egy tanítóra jutó tanulók átlaga az összes vármegyét nézve 41, így Somogy az átlag alatt volt. Somogyban önálló (szaktanítói) gazdasági iskola nem működött.

Analfabetizmus

Az analfabetizmus országos helyzetét mutatja a következő térkép:

A megyei törvényhatóságok analfabetizmusuk sorrendjében a 6 éven felüli analfabéták százalékának feltüntetésével[48]

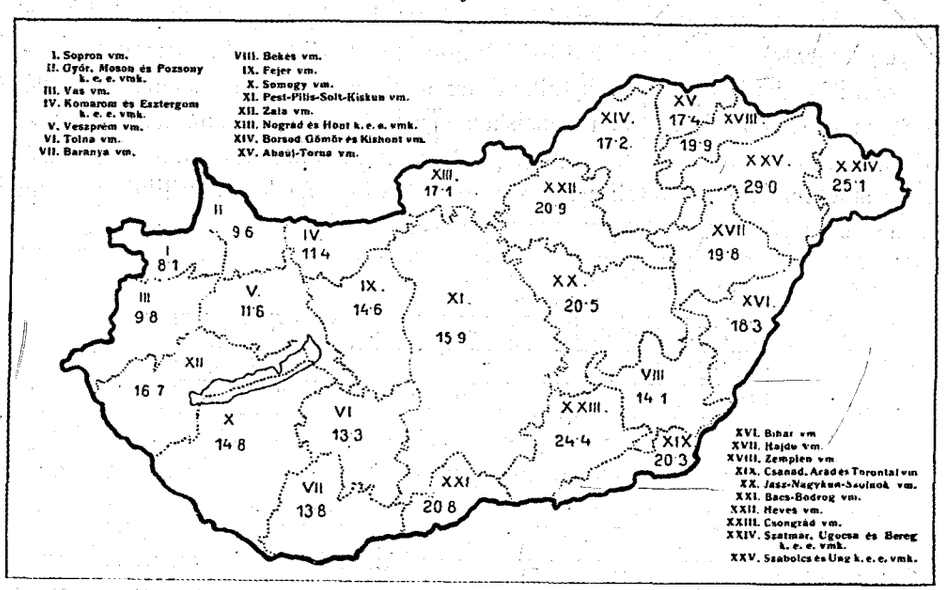

1. vázrajz

A térkép százalékos adatait elemezve Somogy megye a 14,8%-os arányával a középmezőnyben foglalt helyet. A legkedvezőbb a helyzet Sopron vármegyében 8,1%, Győr, Moson és Pozsony vm. 9,6%, Vas vm. 9,8%, Komárom és Esztergom vmk. 11,4%, Veszprém vm. 11,6%. A legelmaradottabb terület Szabolcs és Ung vm. 29%, Szatmár, Ugocsa, Bereg vm. 25,1%.

[48] Dr. Szombatfalvy György: A népoktatás akadályai és hiányai. In: *Magyar népoktatás*, 1928. 47.

Kaposvár városban 29 610 lakos közül a 6 éven felüli analfabéták száma 3459 volt, ez 12,7%-os arány.[49]

A népiskolák többsége hitfelekezeti volt. Ez indokolta, hogy az egyes hitfelekezeteknek analfabetizmusból való részesedését is megnézzük.

A teljes analfabéták 6 éven felüli létszáma vallás szerint az 1920. év végén[50]

	az analfabétáknak			az egyes hitfelekezetbeliek a népesség %-a (*)
	száma ezrekben	az oldalt(*) megjelöltek között	az összes analfabéták közötti	
százaléka				
római kat.	675	14,7	68,6	63,9
görög kat.	42	27,1	4,2	2,2
református	197	12,9	19,5	21,0
evangélikus	33	7,3	3,3	6,2
izraelita	18	4,1	1,3	5,9

A vallásfelekezetek eltérő műveltségi színvonalának történelmi, társadalmi és gazdasági okai voltak. Előbb ismerték fel a népoktatás jelentőségét a protestánsok által lakott területeken. A Nyugatról jövő kulturális áramlatok nagyobb hatóerővel érintették a Dunántúlt.

A nyugat–kelet kulturális különbségét mutatják az alábbi 6 törvényhatósági város lakosainak hitfelekezetek szerinti csoportjai az analfabéták százalékát 1920-ban:

Analfabéták százaléka a törvényhatósági városokban – 1920[51]

	katolikus	református	evangélista	izraelita
Sopron	4,2	0,9	3,8	1,7
Győr	4,8	4,9	3,4	2,5
Budapest	5,5	4,4	3,2	2,8
Kecskemét	24,2	16,0	9,2	3,1
Miskolc	11,3	7,2	3,7	4,2
Debrecen	12,0	13,9	4,7	5,8

[49] Uo. 49.
[50] Uo. 51.
[51] Uo. 52.

Az egyházak hívei aszerint mutatnak magasabb vagy alacsonyabb kulturális színvonalat, hogy milyen összetételű rétegeket, a társadalmi fejlődés milyen fokán álló tömegeket foglalnak magukba. Az iparhoz, kereskedelemhez, értelmiségiekhez tartozók csoportjánál jobb a helyzet.

A gyermekek iskoláztatási nehézségei közül kiemelkednek a kedvezőtlen települési viszonyok és a szegénység. Saját iskolával nem rendelkező község 1918-ban 225 volt.[52]

A nagybirtokok jelentős területeket foglaltak el a Dunántúlon. Ez határozta meg, hogy az egyes megyékben a külterületen hány ember élt. Somogyra jellemző volt, hogy 1921-ben 82 000 lakos élt külterületen, az iskolák száma 53, a tanítók létszáma 55, külterületen volt a lakosság 22,3%-a, a tanítók 7,4%-a. Míg 100 000 lélekre belterületen 235 tanító jutott, addig a külterületen 67. Az összes dunántúli megyét figyelembe véve belterületen 247, külterületen 125 tanító jutott 100 000 lélekre. Ezek az adatok a tanítók túlterheltségére utaltak.[53]

Iskolátlan községek számának és iskolával ellátottságának alakulása 1918-tól 1928-ig[54]

Törvényhatóság	Iskolátlan község volt 1918-ban	Iskolával bíró községgé lett, mert			1928 jan. 1-én iskolátlan	Iskola létesítését	
		1925-ig iskolát létesített	iskolája az O.N.É.A. segélyével biztosítatott	iskolával bíró más községgel együtt		terveztetik	egyelőre szükségtelen
Abaúj-Torna	13	-	1	-	12	2	10
Baranya	31	-	1	3	27	1	26
Borsod-Gömör	4	1	1	-	2	-	2
Csanád	2	-	1	-	1	1	-
Győr-Moson	4	-	1	1	2	-	2
Nógrád-Hont	4	1	-	3	-	-	-
Somogy	9	3	-	-	7*	3	4
Sopron	15	-	-	6	9	-	9
Tolna	3	1	-	-	2	-	2
Vas	55	1	3	10	41	3	38
Veszprém	2	-	-	1	1	-	1
Zala	80	3	13	3	61	10	51
Zemplén	3	1	-	-	2	-	2
Összes	225	11	21	27	167	20	147

Bár 1928-ra javult a helyzet, de még mindig magas volt az iskolátlan községek száma (167). Azokban a községekben, ahol egyelőre szükségtelennek tartották az iskola építését, valószínűleg a tankötelezettek létszáma volt kevés vagy közel volt más, iskolával bíró község.

Törvény mondta ki: „népiskola állítása és építése mindenütt elrendelhető, ahol [...] legalább másfél, legfeljebb négy kilométer sugarú területen (körzetben szétszórtan vagy tömörülve) az utolsó három év átlagát számítva legalább 20 család vagy 30 mindennapi tanköteles lakik és a körzeten belül valamennyi tanköteles befogadására alkalmas más iskola nincs".[55]

Klebelsberg Kuno pályája kezdetétől foglalkozott a közoktatás problémáival. „Kultuszminisztériumi államtitkárként a jeles kultúrstatisztikussal, Pogány Frigyessel és a Statisztikai Hivatallal már ki is dolgoztak egy iskolaépítési programot, amelynek megvalósulását azonban az első világháború, az azutáni zűrzavaros állapotok, majd a válságba került magyar gazdaság akadályozta. [...] A népiskola fejlesztéssel ismét csak 1925-ben foglalkozhatott."[56]

„1925 júniusában elkészült és a nemzetgyűlés által 1926 márciusában elfogadott - 1926:VII. tc. rendelkezett az Országos Népiskolai Alap létesítéséről."[57]

„A költségvetésből és annak feleslegeiből, illetve a népszövetségi kölcsönből származó bevételek 1925 tavaszán 476 000, 1925/26-ban 6 960 000, 1926/27-ben 4 640 000, 1927/28-ban pedig már 8 500 000 pengőt tettek ki. Az akció eredeti ter-

52 Uo. 54.
53 Uo. 56.
54 Uo. 54.
55 Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi" Klebelsberg Kuno (1875-1932)*. Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2014. 138.
56 Uo. 136.
57 Uo. 138.

vei szerint 1931-ig 5784 tanteremnek és 2778 tanítói lakásnak, összesen tehát 8562, illetve 1930-ig sürgősséggel legalább 5000 objektumnak kellett volna felépülnie."[58]

Gyakran vád volt Klebelsberg ellen a pazarlás. „Magyarország 1868-ban a költségvetés 1%-át fordította oktatásra, 1900-ban ez már 2%, 1911-ben 5%, háború alatt 2% [...] Klebelsberg miniszterelnöksége első évében 4,54%-át, 1926/27-ben 9,3%-a került a költségvetésből oktatásra. Ezután többnyire 10% volt ez az összeg."[59]

Klebelsberg programját az 1925. február 20-án elmondott beszédében világosan megfogalmazta: „Szeretném a köztudatba bevinni, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországban a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság."[60]

Klebelsberg az építési szükségletet úgy rendelte el, hogy az 1931-es tanuló létszámot figyelembe véve egy-egy tanterem átlag 60, városias jellegű helyeken 50 mindennapi tankötelesre számítsanak. Az 1926 évi VII. tc. és végrehajtási rendeletei az építkezések szempontjainak a következőket mondta ki:

- elsősorban a mezőgazdasági népesség, különösen az Alföld tanyai lakosságának gyermekei részére létesít iskolákat;
- az O.N.É.A. (Országos Népiskolai Építési Alap) megállapítja, hogy az építési költségek mekkora részét adja segélyként, mekkorát kölcsönként. 1927. szeptember elején a kölcsönök összege 7 079 000 P volt, a segélyek ennek harmad részét tették ki;
- az iskola építéséhez szükséges költségek egy részét (a törvény 3. és 4. §-a) megosztja az állam és a fenntartók között;
- az állam gondoskodik az építés ellenőrzéséről.

58 Uo. 138.

59 Kudlacsek Zsigmond: *Klebelsberg Kuno művelődéspolitikájának alapjai Huszti József kutatásainak tükrében. Legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter Klebelsberg Kuno kora és munkássága.* Szeged, Belverdere, 2008. 63.

60 XVIII. Nemzeti liberalizmus, demokrácia és népoktatás. In: *Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához.* Szerk. Agárdi Péter. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1995. 347.

A miniszter ízléses, művészi szempontokat figyelembe vevő mintaterveket készíttetett. Meghatározták, hogy hány és mekkora helyiségből kell állnia az iskolának, amely csak szilárd anyagból készülhet.[61]

1925 óta már felépült vagy felépülő tantermek és tanítói lakások:[62]

1./ Iskolátlan vagy kevés iskolával bíró községben (új iskola):
   a) belterületen: 317 tanterem, 104 lakás, ebből Somogyban 6 tanterem , 5 lakás
   b) külterületen: 437 tanterem, 364 lakás, ebből Somogyban 7 tanterem, 6 lakás
2./ az iskola zsúfoltságának megszüntetésére:
   a) belterületen: 680 tanterem, 300 lakás, ebből Somogyban 5 tanterem, 4 lakás
   b) külterületen: 110 tanterem, 45 lakás, ebből Somogyban egy sem
3./ Rossz épület helyébe:
   a) belterületen: 661 tanterem, 233 lakás, ebből Somogyban 11 tanterem, 9 lakás
   b) külterületen: 110 tanterem, 84 lakás, ebből Somogyban 1 tanterem, 1 lakás
4./ Együtt összes 2315 tanterem, 1130 lakás
   ebből Somogyban: 30 tanterem, 25 lakás.

Az 1925 óta tartó építkezések programja szerint kielégítésre váró iskolai építési szükséglet:[63]

1./ iskolátlan vagy kevés iskolával bíró község
   a) belterületen: 186 tanterem, 80 lakás, ebből Somogyban 7 tanterem, 7 lakás
   b) külterületen: 339 tanterem, 301 lakás, ebből Somogyban 17 tanterem 17 lakás
2./ Az iskola zsúfoltságának megszüntetésére:
   a) belterületen: 1896 tanterem, 785 lakás, ebből Somogyban 80 tanterem, 36 lakás
   b) külterületen: 335 tanterem, 153 lakás, ebből Somogyban 4 tanterem, 2 lakás
3./ rossz épület helyébe:
   a) belterületen: 613 tanterem, 279 lakás, ebből Somogyban 24 tanterem, 11 lakás
   b) külterületen: 100 tanterem, 90 lakás, ebből Somogyban 4 tanterem, 2 lakás
4./ Együtt összesen: 3469 tanterem, 1648 lakás, ebből Somogyban 136 tanterem, 45 lakás.

61 Dr. Benisch Artur: Az iskolaépítési akció. *Magyar népoktatás.* A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest, 1928. 110112.

62 *Magyar népoktatás.* A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest, 1928. 185.

63 Uo. 186.

Az új tanterv bevezetése

Az oktatási intézményekben a jól képzett pedagógusokon kívül kiváló tantervekre is szükség van ahhoz, hogy a képzés színvonala kimagasló legyen. 1925-ben új tantervet adtak ki. Ez a népiskolai tantervek közül a negyedik volt. Ebben már nemcsak a tárgyak tanításának célját jelölték meg, hanem a népiskoláét is. Ennek értelmében céljuk a vallásos, erkölcsös, értelmes és öntudatos hazafias polgárok nevelése volt, hogya tanulók olyan polgárokká váljanak, akik ismerik az általános műveltség alapelemeit, és képesek új ismereteiket a gyakorlati életben hasznosítani. Elvárásokat fogalmaztak meg a tanítókkal szemben is. Ezek a szakmai tudáson kívül a jó ítélőképesség, a módszertani leleményesség, lelkiismeret, didaktikai módszerek használata. A tanterv a család jelentőségére is kitért.

Az 1925. évi tanterv általános óraterve az osztott és osztatlan iskolában:[64]

Osztott iskola						TANTÁRGYAK	Osztatlan iskola					
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
2	2	2	2	2	2	1. Hit- és erkölcstan	1		1			
10	10	10	9	7	7	2. Magyar nyelv	3	3	3	3	2	
4	3	3	2	-	-	a) Beszéd- és értelemgyakorlatok	1	1	1	1	-	-
6	4	4	3	3	3	b) Olvasás és olvasmánytárgyalás	2	1	1	1	1	
	1	1	1	2	2	c) Írás		1	1	1	1	
	1	1	2			d) Fogalmazás						
	1	1	1	2	2	e) Helyesírás és nyelvi magyarázat						
5	5	5	5	4	4	3. Számtan és mértan	1 ½	1	1 ½	1	1	
-	-	-	2	2	2	4. Földrajz	-	-	-	1	1	
-	-	-	-	3	2	5. Történelem	-	-	-	-	1	
-	-	-	-	2	2	a) Történelem és alkotmánytan	-	-	-	-	1	
-	-	-	-	1	-	b) Polgári jogok és kötelességek	-	-	-	-		
-	-	2	2	4	5	6. Természeti és gazdasági ismeretek	-	-	1		1	

[64] Quint József: A tanítás tervének fejlődése. *Magyar népoktatás.* A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest, 1928. 133.

Osztott iskola						TANTÁRGYAK	Osztatlan iskola					
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
-	-	-	-	1	2	a) Természettan és vegytan	-	-	-	-	1	
-	-	2	2	2	2	b) Természetrajz, gazdaságtan és háztartástan	-	-	1			
-	-	-	-	1	1	c) Egészségtan	-	-	-	-		
-	1	1	1	2	2	7. Rajzolás	-	½				
1	1	1	2	2	2	8. Éneklés	½		½			
-	1	1	1	2	2	9. Kézimunka	-	1				
2	2	2	2	2	2	10. Testgyakorlás	1					

Az új tanterv bevezetése pezsgő életet indított meg a népoktatási pedagógiában. Tanfelügyelői értekezletek, a szaksajtó cikkei, tanítótestületi, vármegyei gyűlések jelezték ezt. Az 1925-ben szervezett Tankönyvügyi Bizottság ellenőrizte az eddig használatos tankönyveket. Új tankönyvek bevezetésére került sor. Sajnos a Tankönyvügyi Bizottság hatásköre csak az állami és községi iskolák tankönyveire terjedt ki.[65]

Gönczi Ferenc[66] 1920. július 10-én a Csurgói Állami Tanítóképző Intézet képesítő vizsgáján elmondott beszédének részlete plasztikusan ábrázolta azokat a feladatokat, amelyek a 20-as évek elején végzett tanítónemzedékek előtt álltak. „Ezt a nagyobb munkát Magyarország teljes átalakulása, az új Magyarország kiépítése szabja meg. Romban heverünk minden téren. Az ország (mint valaha a tatárdúlás után) kirabolva, kipusztítva, az erkölcsök lezüllve, a vallás kigúnyolva, megtépázva, a hazafias érzés lekicsinyelve, megingatva, a tekintély lerombolva áll előttünk. Így állunk ma! Mindent visszaállítani óriási munkába fog kerülni. Pedig vissza kell állítanunk. Hogy ezt elérhessük, vissza kell térnünk azokhoz az eszményekhez, amelyek Magyarországot annyi megpróbáltatással ezer éven át fenntartották: az Isten, király, (vallás) és hazaszeretethez. Ezen az alapon kell felépítenünk az új Magyarországot. A felépítéshez a tanítóságra óriási szerep vár. Hiszen az ő kezükbe van

[65] Uo. 127–136.

[66] 1861-ben született Göncz Ferenc néven (nevét 1886-ban változtatta Gönczire) a kis Zala vármegyei faluban, Rádón. Elemi iskoláit itt végezte, a polgáriakat Nagykanizsán és Zalaegerszegen, majd tanítóképzőben tanult. Ennek elvégzése után 1885-től Zrínyifalván, 1895-től Újpesten tanított, majd 1901-től több tanfelügyelőségen tevékenykedett, 1912-től 10 éven át Somogy vármegye tanfelügyelőjeként működött. Ezután a kaposvári múzeum igazgatójaként dolgozott 1948-ban bekövetkezett haláláig. A kaposvári Keleti temetőben nyugszik. *Kaposvár 2000-ben – Pillanatképek múltról és jelenről. Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2001.*

letéve a jövő nemzedék tanítása, nevelése. A tanítóknak kell megadni a népnek azt az általános műveltséget, melynek erejével képesek leszünk főleg gazdasági s culturális alapon a régi Magyarországot visszaállítani, s azt virágzóvá, naggyá, hatalmassá tenni."[67]

[67] Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, A/SZ. G/13. Gönczi Ferenc 57. fond

Joó András

„ZÁRT SZÁM": TÖRTÉNELMI PÉLDÁK, NEMZETKÖZI ÁTTEKINTÉS ÉS FOGALMI KÉRDÉSEK (A XIX. SZÁZAD VÉGÉTŐL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG)

A numerus clausus latin kifejezés alatt olyan kötött számbeli keretet értünk, amely gyakran tartalmaz származás vagy társadalmi helyzet szerinti diszkriminatív szabályozást, arról, hogy ki kezdhet egyetemi és főiskolai tanulmányokat. A „zárt szám" szabályok – szűkebb értelemben – a felvételi vizsgára bocsájtandók vagy az adott félévben beiratkozók számának korlátait szintén megállapíthatják. A fogalom értelmezése, valamint a hozzá társítható jelentéstartalmak rendszerint túlmutatnak a felsőoktatás szűkebb szféráján. A numerus clausus lehet törvénybe foglalt általános szabályozás, mint az 1920-as magyar törvény esetében, de érvényesülhet egy-egy intézmény vezetésének döntése alapján, közvetlenül erre vonatkozó törvények vagy rendeletek hiányában is (mint például Lengyelországban a két világháború közötti időszakban), de ez a rendelkezéseknek partikuláris jelleget ad. A korlátokat egy arra a törvények vagy a szokásjog alapján felhatalmazott testület (hivatali auktoritás) állítja fel (nyíltan vagy burkoltan) valamilyen társadalmi, kulturális, gazdasági, szociális vagy politikai célkitűzés hangoztatása mellett.

A numerus clausus vonatkozhat egy-egy foglalkozási ágra is, meghatározott csoportok számára szabva százalékos korlátokat az állások betöltésénél. Bevezetésének igénye mögött ideológiai meggyőződés, tapasztalat vagy épp téves percepción nyugvó elgondolások állnak, amelyek kiindulópontja, hogy egy adott képzésben vagy szakmában túl nagy tömegek jelennek meg egyidejűleg, túltermelés jön létre. Az értelmiségi túlkínálatból következően pedig, a teljesítmény szerinti szelekción túl – hangzik általában az érvelés –, bizonyos társadalmi rétegek, nemzetiségek vagy vallások képviselőinek jelenlétét is szükséges lehet korlátozni. A numerus clausus szabályok bevezetése az állami akarat oldaláról sokszor azzal is magyarázható, hogy a munkaerőpiaci folyamatok kontroll alatt tartása egyetlen kormányzat számára sem lehet közömbös, különösen nem válságos időszakokban. A felsőfokú tanintézmények általában, a jövő diplomás elitjét képző egyetemek pedig kiváltképp kitettek voltak a politikai küzdelmeknek, sőt ezek fókuszába is kerültek. Vitatott és érzékeny kérdés maradt általánosságban máig is, hogy a tanulmányok vagy a foglalkozás megválasztásának jogát, mint az egyéni szabadságnak egyébiránt oly fontos részét, az állam

milyen mértékben, s mely – még legitimnek tekinthető – érvek alapján korlátozhatja. A felvételnél érvényesített bírálati szempontok nyomán, többször fordulhat elő rejtett kvóták alkalmazása is. A magyar numerus clausus törvény diszkriminatív, antiszemita célja a törvényszöveg kontextusának, a későbbi végrehajtásnak, továbbá az egyidejűleg zajló politikai történéseknek a fényében válik igazán világossá. Az 1920. évi XXV. törvénycikk indoklásánál a szociálpolitikai magyarázat (az értelmiségi túlképzés) játszotta a fő szerepet, a törvényalkotók hátsó szándéka pedig a gyakorlati végrehajtás során öltött mindinkább testet.

Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a XIX. század végétől – különböző országokban – a numerus clausus bevezetésének követelése mely alapvető okokra volt visszavezethető, s a kvóták vagy más diszkriminatív intézkedések alkalmazása milyen mértékben jutott érvényre a zsidóság rovására. A nagyívű áttekintést a teljesség igénye nélkül lehetett csupán megtenni, de a kérdéskör értékeléséhez remélhetőleg így is értékes adalékokkal járul hozzá.

Az egyetemi képzés jellegének megváltozása, a felsőoktatás iránti kereslet bővülése és a külföldi hallgatók számának növekedése a XIX. század végétől

Az érett középkor időszakától működő egyetemek egykor univerzális világnézeti arculata, valamint nagyfokú autonómiája a koraújkor hajnalától kezdve fokozatosan elenyészett, továbbá elhalványodott a korábban jellemző nemzetköziség is, amit csak gyorsított a latin, mint oktatási nyelv visszaszorulása. A reformációt követően előbb elkülönültek protestánsok és katolikusok, utóbb pedig a nemzeti nyelvek használatának általánossá válása a külföldi egyetemek látogatását is nehézkesebbé tette. A XIX. század közepén az Európában modellként kezelt német egyetemeken, némi ingadozástól eltekintve, a hallgatói létszámok még alig változtak. Az egyetemi képzés ugyanakkor idomult a polgári társadalmak és az ipari forradalom igényeihez. Mindez – legfőképp Németországban – az önálló műszaki egyetemi képzés megindulásában nyilvánult meg, ahol a hallgatói létszámok még sokkal gyorsabban növekedtek, mint általában.[1]

[1] Charle, Christophe: Patterns (Chapter 2). In: *A History of the University in Europe, Volume III: Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*. Ed. Rüegg Walter. Cambridge, New York, Melbourne (etc.), Cambridge University Press, 2004. (A továbbiakban: *A history...*, 2004.) 57–58. (Erre a többszerzős kötetre alább a fejezetek szerzőinek neve mellett, amennyiben először fordulnak elő, akkor a fejezetcímmel, továbbá a munka adataival hivatkozom.)

A XVIII–XIX. században külföldről legtöbben a német egyetemekre jártak, 1835-ben mégis legfeljebb ha félezer jól definiálhatóan külföldi hallgatója volt az egyébként ismert és Európában széles körben respektált egyetemeknek, ami a korábbi évszázadokban tapasztalható arányokhoz képest is alacsonynak mondható. Természetesen azt is figyelembe szükséges itt venni, hogy az egyetemre járók arányszáma az egyes országok összlakosságához mérten általában is igen alacsony volt egészen az 1880-as évekig (pl. a Német Birodalomban összesen kb. 21 000 fő, Franciaországban kb. 12 000, Nagy-Britanniában mintegy 10 000, Oroszországban pedig 8 000 fő körül mozgott a hallgatói összlétszám). Innentől kezdve azonban a hallgatók száma gyorsan növekedésnek indult és ez a folyamat – kisebb visszaesésektől eltekintve – töretlen is maradt a nyugat-európai egyetemeken 1914-ig, értve ez alatt Franciaországot, Németországot, Belgiumot, továbbá Svájcot is, ahol összességében megduplázódott 1890 és 1910 között egyetemi kurzusokat látogató, beiratkozott diákok száma.

A külföldről érkezett hallgatók részaránya is igazán számottevő volt ezekben az országokban, míg – ezzel szemben – az 1910-es évek elején csak néhány százra lehetett tenni a neves brit egyetemekre járó külföldi hallgatók létszámát, miközben a hazaiaké ekkorra már mintegy 26 ezer főnyire duzzadt. A német egyetemeken a hallgatói összlétszám 1830 és 1865 között szinte alig emelkedett még, majd azután is csak mérsékelten, körülbelül 1880-ig. Ettől kezdve azonban egyenes felívelés indult a külföldiek jelentkezése tekintetében is. A felsőfokú műszaki képzést választó diákok száma 1871 és 1903 közt több mint a háromszorosára nőtt. Az egyetemi diákság általában a később kenyérkeresetet jelentő tudásra szomjazott, ezért a tananyagok modernizálását igényelte, ami súrlódásokhoz vezetett a professzorokkal, s megjelent az értelmiség úgynevezett „proletarizálódásától" való félelem is.[2]

Húsz év alatt a nyugati egyetemekre beiratkozó külföldiek száma egyenesen megháromszorozódott. Különösen Németországban nőtt a határokon túlról érkezők aránya, legfőképp Berlinben és Kelet-Poroszország híres egyetemén, Königsbergben, valamint Drezdában és Lipcsében is. Franciaország, Svájc és Belgium voltak még a legérintettebbek ebben a folyamatban. Mérvadó tendenciává a közép- és kelet-európaiak peregrinációja és külföldön végzett tanulmányai lettek. Évszázados léptékben szemlélve az európai egyetemi fejlődést, az oktatás forradalmi bővülése figyelhető meg minden tekintetben: miközben 1914-ig nyugaton látványosan nőtt a külföldi egyetemlátogatók száma, a kontinensen is szinte mindenütt új intézmények jöttek létre, korábban elképzelhetetlen hallgatói létszámokkal. Európában az egyetemre

[2] Karady, Victor: La république des lettres des temps modernes. L'internationalisation des marchés universitaires occidentaux avant la Grande Guerre. *Actes de la recherche en sciences sociales*. Vol. 121–122, mars 1998. (A továbbiakban: Karady, 1998.) 92–93. – Charle, In: *A history...*, 2004. 57–58.

járók száma az 1930-as évekig (beleértve a Szovjetuniót is) legalább a tízszeresére nőtt az 1800 körülinek, becsülhetően mintegy 800 ezer főre, amelyhez hozzátehetjük, hogy a hallgatók (köztük a külföldiek) korántsem egyenlő mértékben oszlottak el az országok és egyetemek közt, amelyekben a felsőoktatás különböző körülményekkel volt jellemezhető. Az egyetemek apparátusa is jelentősen felduzzadt, a finanszírozás pedig az államok költségvetését mindinkább megterhelte. Eközben, szemben az egyes nemzetállamok felsőoktatási politikájának prioritásaival és a rögzült képzési struktúrákkal, jellemzővé vált az oktatók és a hallgatók növekvő nemzetközi mozgása, amely – pozitív hatásai mellett – feszültségekhez is vezethetett. Az egyetemek egyre túlterheltebbekké váltak. A XIX. század vége előtt még olyan nagyhírű egyetemeken is gyakran nyomorúságos körülmények közt folyt az oktatás, mint például a Sorbonne, az állami beruházások nélkül pedig a tudomány ezen templomai utóbb is szegényesek maradtak volna. Gondoskodni kellett továbbá a növekvő oktatói állomány megfelelő anyagi ellátásáról. Miközben az oktatás sokrétűbbé, korszerűbbé és differenciáltabbá vált, az oktató-hallgató arány az 1930-as évekig alig-alig változott.[3]

A cárok antiszemita politikájának hatásai a nyugat-európai előadótermek padsoraiban

A cári Oroszországban a zsidóságot súlyos korlátozó szabályok sújtották a XIX. század első felében, amelyek viszont jelentős mértékben enyhültek II. Sándor modernizáló reformjainak idejében. A lakhely megválasztása és a birodalmon belüli költözés könnyebbé vált a diplomával rendelkező és vagyonosabb zsidók számára. A városokban lassanként megjelent a képzett, asszimilálódott és szekularizált zsidó értelmiségi réteg. Miközben a nagyobb szabadság, a társadalmi megújhodás és a politikai reformok hívei ezt a folyamatot általában üdvözölték, addig a konzervatív, szlavofil beállítottságúak körében a zsidóság társadalmi felemelkedése egyre erősödő ellenreakciót gerjesztett, amely maga után vonta a hagyományos pravoszláv antijudaista szellem újjáéledését is. Oroszország birodalmi terjeszkedő politikájának kudarcait követően a belső társadalmi feszültségeket, amelyeket súlyosbítottak a radikális politikai csoportok merényletei, sokan a zsidóság nyakába kívánták varrni.

Döntő fordulópontot jelentett ebben II. Sándor halála. A cár, akinek életét merénylet oltotta ki, tovább haladt volna a liberális reformok útján, azonban az őt követő III.

[3] Charle, In: *A history...*, 2004. 74. – Gerbod, Paul: Relations with Authority (Chapter 3). In: *A history...*, 2004. 101–102. – ill. uo. Klinge, Matti: Teachers (Chapter 5). 128.

Sándor egyértelmű hátraarcot vezényelt. 1881 után példátlanul intenzív, államilag ösztönzött antiszemita hangulatkeltés kezdődött, amelyet erőszak és véres pogromok kísértek. Az 1880-as években az állami oktatási intézmények teljes körét érintő zsidóellenes korlátozó rendelkezések foganatosítására került sor. Oroszországban a zsidóságra vonatkozó, a felsőoktatást érintő korlátozások nem voltak függetlenek egyéb diszkriminatív intézkedésektől és a növekedő mértékű politikai elnyomástól sem.[4] Moszkvában és Szentpéterváron a bevezetett numerus clausus rendelkezések következtében 3% lehetett mindösszesen a zsidó hallgatók száma a különböző felsőoktatási intézményekben, a zsidók tartós letelepedésére kijelölt területeken ez az arány magasabb, 10%-os volt, míg a birodalomban általánosságban 5% beiratkozását engedélyezték. A diákok életkörülményei, az oktatás színvonala és anyagi háttere általában is sok kívánnivalót hagytak maguk után, s pontosan ott vált a zsidóság beiratkozási lehetősége a leginkább korlátozottá, ahol ebben a tekintetben jobb körülményekre lehetett számítani.

Időleges enyhülés, sőt a numerus clausus átmeneti, de facto felfüggesztése ugyan rövidebb ideig változásokat hozott, például az 1905-ös forradalom utáni években (amikor 1908-ig a továbbra is érvényben lévő korlátozásokat nem vagy következetlenül alkalmazták), de a visszarendeződés ismét bekövetkezett. Azoknak a zsidóknak, akik értelmiségi pályát kívántak választani, többnyire nem maradt más lehetőség, mint külföldön keresni a boldogulás útját, elsősorban Németországban.[5] A felsőoktatásban való részvételből történt nagymérvű kirekesztettség szempontjából nem lényegtelen az sem, hogy egy korábbi korszakban éppen a zsidóság integrációját és asszimilációját szerették volna ösztönözni az oktatási rendszeren keresztül. Az ideológiai és belpolitikai megfontolások azonban időközben háttérbe szorították még a modernizáció ésszerű igényeit is. A zsidókat korlátozó rendeletek és szabályok felülvizsgálata időnként szóba kerülhetett ugyan, azok általános enyhítése mellett születtek javaslatok is, ideértve az oktatásban bevezetett szigorú kvótarendszert. Az uralkodó azonban a represszió útját választotta. Az 1887-ben életbe lépett numerus clausus rendelkezésekben 1917 előtt lényegi változások nem történtek.[6]

[4] Karady, Victor. Les Juifs et les États-nations dans l'Europe contemporaine (XVIIIe–XIXe siècles). *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 118, juin 1997. 50–51.

[5] Weill, Claudie: Les étudiants russes en Allemagne, 1900–1914. *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 20, No. 2, 1979. (A továbbiakban: Weill, 1979.) 207.

[6] *Antisemitism. A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution.* Ed. Levy, Richard S. Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2005. 629–630. (továbbiakban: *Antisemitism. A Historical Encyclopedia*) – Morrison, Alexander: The Pahlen Commission and the Re-Establishment of Rectitude in Transcaspia, 1908–1909. *Monde(s)*, 2013/2, No. 4. 49.

A XIX. század végén a külföldi hallgatók túlnyomó többsége Közép- illetve Kelet-Európa országaiból került ki, ezen belül legfőképp – arányait tekintve is – Oroszországból (amit alább még illusztrál egy-egy sokatmondó adat). Mindez abból a szempontból is újdonságot jelentett, hogy az egyre nagyobb számban megjelenő külföldi hallgatók más oktatási rendszer kereteiben végzett előtanulmányok után, jelentősen eltérő társadalmi és szociális viszonyok közül kerültek a tekintélyes és mindinkább megújuló nyugati egyetemekre és más felsőoktatási intézményekbe. A Német Birodalomban 1899–1900-ban a külföldről érkezett hallgatók 54%-a volt kelet- és dél-európai, ezen belül pedig 25% a cári Oroszország alattvalója. 1911–12-ben 59% volt a Kelet- és Dél-Európából érkezők aránya, s ezek 42%-a jött már Oroszországból.[7]

A XX. század hajnalán a művészetek, az irodalom és a legkülönfélébb tudományok terén, legalábbis azok együttesét tekintve, Párizzsal aligha volt lehetséges vetélkedni, s ezt a francia nyelv presztízse, oktatásának elterjedése még csak tovább segítette. Emellett Franciaország a XIX. század során tudatosan is súlyt fektetett arra, hogy kultúrájának és politikai eszmeiségének kisugárzását egész Európában növelje. 1914-ben Franciaországban a különféle karokra beiratkozott hallgatók összlétszáma (a külföldiekkel együtt) körülbelül 42 000 volt, ami három és félszeres növekedést jelentett 1880-hoz képest. Az első világháborút megelőző években a hallgatói létszám a párizsi egyetemi karokon folyamatosan 17 000 felett mozgott már. Franciaországban a külföldi hallgatók száma 1890 és 1910 között csaknem megháromszorozódott, Párizsban pedig 1882 és 1914 között a határokon túlról érkező diákok száma a négyszeresére duzzadt. A folyamat dinamikáját mutatja, hogy az említett három évtizedben a francia hallgatók létszáma csak a kétszeresére nőtt ugyanott.[8]

Mint említettük a német, francia, belga és svájci egyetemek vonzották a legtöbb külföldi hallgatót, jóval többet, mint Nagy-Britannia neves intézményei, mindemellett az egyes országokon belül sem egyenlően oszlottak meg a jelentkezők. Oxford nagyhírű egyeteme például sokkal többeket vonzott külhonból, a francia főváros pedig kiugróan népszerű volt. A kedvelt német egyetemek mellé így 1900-ra Franciaország, élen a Sorbonne-nal, csaknem fel is tudott zárkózni, utóbb pedig a francia felsőoktatás nemzetközi népszerűsége töretlen maradt, míg a 30-as évekre Németországé nagyon visszaesett. A jogi és orvosi karok (különösen Franciaországban) messze a legnépszerűbbnek számítottak.[9]

7 KARADY, Victor. La migration internationale d'étudiants en Europe, 1890–1940. *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 145, décembre 2002.(A továbbiakban: KARADY, 2002.) 47.

8 MOULINIER, Pierre: Les étudiants étrangers à Paris en 1900. *Hommes & migrations* [En ligne], No. 1308, 2014. 119–120. URL: http://journals.openedition.org/hommesmigrations/3011 (Letöltve: 2020. május 5.), v.ö. KARADY, 2002. 48.

9 RINGER, Fritz: Admission (Chapter 7). In: *A history...*, 2004. 247., 249.

Párizsban a legtöbb külföldi az orvoskarra, valamint a bölcsészeti fakultásra iratkozott be. Az orvosképzés terén már az 1890-es évek végére olyannyira megugrott a külföldi hallgatók száma, hogy kampány indult a felvételek korlátozására, amely időlegesen vissza is vetette a létszámokat, de a Nagy Háború (*La Grande Guerre*) előestéjén így is mintegy 20%-ra nőtt a külföldi orvostanhallgatók aránya a francia fővárosban, ami felettébb tekintélyesnek minősíthető. Főleg annak fényében, hogy a végzett hallgatók egy része a későbbiekben sem feltétlenül kívánt hazájába visszatérni, a világháború következtében pedig nagyon sokan ezt nem tették vagy épp nem tehették meg. Az oroszországi, valamint Romániából érkező hallgatók a századfordulótól más európai országokkal egybevetve kiugróan nagy számban képviseltették magukat Párizsban, különösen a mondott orvoskaron. 1904-ben az összes külföldi hallgatónak majdnem 47%-át adták az említett országokból érkezők, 534 hallgatóval. Míg ugyancsak 1904-ben a Sorbonne orvosi fakultására mindössze négyen iratkoztak be az Osztrák–Magyar Monarchiából, addig ugyanekkor Oroszországból és Romániából együttesen 185-en, ami jól érzékelteti a dimenzionális különbségeket.[10]

A fentebb említett, valamint egy-egy példával illusztrált folyamatok mögött az európai országok történetében lejátszódó nagy horderejű változások, kataklizmák álltak, melyek mélyrehatóan befolyásolták a belső társadalmi mozgásokat és a politikai napirendet is azokban az országokban, amelyeknek felsőoktatási intézményei erősebben vonzottak hallgatókat külföldről. Ezek az országok pedig rendszerint jelentős migrációs nyomásnak is ki voltak téve. A gazdasági visszaesések és az azok nyomán felmerülő szociális problémák, valamint a társadalmi presztízzsel és kiszámítható jövővel kecsegtető állásokért folytatott (gyakran egyenlőtlen) versengés kapcsán már a XIX. században felmerült a hallgatói létszámok korlátozása. A zárt keretszámok előírásának az igénye azonban hamarosan össze is fonódott az antiszemita előítéletekkel, valamint az erre fogékony politikai és diákmozgalmak programjával.

A zsidó hallgatók kirekesztése a nemzeti felsőoktatás piacáról az egyik helyen hiányként, másutt többletként mutatkozott meg. Az Oroszországból kiáramló diáktömegben ráadásul más elnyomottak képviselői is megjelentek, elsősorban a lengyelek az erősödő oroszosító törekvések miatt, továbbá a politikai üldözöttek is. A német egyetemeken így két csoport jelent meg elsősorban: a zsidók (a diszkrimináció, a numerus clausus és az oroszországi pogromok miatt) és a lengyelek (a nemzeti elnyomás miatt). Népszerű célpont volt még utóbbiak körében (nyelvi okokból is) Krakkó és Lemberg is a Monarchiában.

10 MOULINIER, 2014. 121–122.

1886-ban, a korlátozó „zárt szám" rendelkezéseket megelőzően a cári birodalom felsőfokú tanintézményeiben 14,8% volt a zsidók aránya, míg az összlakosságon belül körülbelül 4%. A numerus clausus azonban az egész oktatási rendszerre vonatkozott, nem csupán az egyetemekre. Az állami intézményekben és kötelező lakóhelyükön is legfeljebb 10%-ban maximálták a felvehetők számát, az elemi oktatás szintjéig bezárólag, ami természetszerűleg nem érintette a zsidó közösségek saját iskoláit. Nem csupán arról volt tehát szó, hogy a számok tükrében a felsőoktatásban felülreprezentált zsidóság számarányát kívánták csökkenteni, hanem jelentős tömegeket fosztottak meg a felemelkedés, az anyagi gyarapodás, a társadalmi integráció vagy éppen a korábban még ösztönzött asszimiláció lehetőségétől is. Az üldözések addig példátlan kivándorlási hullámhoz vezettek (főleg az USA felé). 1900-ban a külföldön beiratkozott orosz zsidó diákok száma az otthon beiratkozókkal csaknem azonos szintre emelkedett, 1910-ben pedig már háromszor annyian jártak külföldi egyetemekre, amit a hazájukban időközben lejátszódó események is magyaráznak. A külhoni egyetemeken is jelentős, 40% feletti volt az arányszám az összes külföldi között, körükben pedig az orvoskarok és a mérnöki tudományokat oktató intézmények voltak a legvonzóbbak. A legjobban a Német Birodalom területén tanulmányokat folytatók számát lehet nyomon követni, másutt, így Franciaországban, hiányosabbak az adatok és sokszor kell becslésekre hagyatkozni. Az számokról és a zsidó hallgatók arányáról, valamint az ide vonatkozó forrásokról Karády Viktor rendkívül adatgazdag áttekintő tanulmánya nyújt útbaigazítást, amelyre fentebb közölt megállapításaink jelentős részét alapoztuk.[11]

A nyugat-európai egyetemek diákseregeit elég hirtelen gyarapították tehát az Oroszországból érkezők, akiknek döntő hányada zsidó volt. Lényegében az orosz belpolitika volt az, amely egyfajta egész Európát érintő dominóeffektust indított el a XX. század első felében, mindez azután kihatott végül az Egyesült Államok egyetemeire is. Eleinte a német felsőoktatási intézmények estek a kiáramlás fő sodrába. Az érkezők körében Berlin és Drezda különösen népszerűek voltak, a baltiak, illetve a finnek szintén jelentős számban képviseltették magukat Németországban, ahol az egyetemek nem csupán az oktatás színvonalával tűntek ki, hanem az annak hátterét adó modern technikai felszereltséggel is, s többnyire képesek voltak arra, hogy egyre emelkedő számú hallgató igényeinek rövid időn belül megfeleljenek. Az Oroszországból érkezők a német magaskultúra áldásait (sokan német nyelvű családi háttérrel is rendelkeztek), valamint a politikai véleményalkotás lényegesen nagyobb szabadságát is keresték.[12]

[11] Karady, 1998. 88–89.
[12] Weill, 1979. 205–206.

A beiratkozók száma helyenként nagy eltéréseket mutatott, s miközben az orosz hallgatók aránya – általános tendenciaként – egyre nőtt 1900 és 1914 között a német egyetemeken, rövidebb intervallumokon belül mégis visszaesés is tapasztalható volt, így 1907 első szemesztere és 1909 első szemesztere között csaknem egynegyedével kevesebb beiratkozó volt ebből a körből. A műszaki főiskolákon például az 1906-os csúcshoz képest a következő esztendőkben már egyre csökkent az orosz hallgatók aránya. Eközben viszont, egyes vonzó képzéseknél, legfőképpen az orvosi karokon továbbra is meredeken felívelő hallgatói létszámokról lehetett beszélni, de a jogi stúdiumok népszerűsége is megmaradt. A műszaki főiskolák esetében (Berlin, Braunschweig), illetve azokon belül egyes szakoknál (mint a gépgyártás és az elektrotechnika) ugyancsak töretlen maradt a korábbi növekvő tendencia.[13]

A statisztikai részletek, amelyeket itt közel sem lehetséges mind bemutatni, valamint az ezek alapján kirajzolódó főbb tendenciák utalnak arra, hogy milyen módon és leginkább hol vezetett a külföldi (azon belül pedig a zsidó) hallgatók arányának növekedése komolyabb feszültségekhez. A korlátozások igénye is felmerült, azonban az első világháború kitörése az egész problémát egy csapásra levette a napirendről.

A külföldiek felvételét korlátozó numerus clausus szabályozástól az egyetemek vezetői általában ódzkodtak, valamelyest hagyománytiszteletből, de azért is, mivel nyílt diszkriminatív intézkedéseket nem kívántak ekkoriban felvállalni, márpedig – kimondva vagy kimondatlanul – a „zárt szám" bevezetése az oroszországi, azon belül pedig a zsidó hallgatók távoltartását célozta volna. Egyes egyetemek korlátozták a külföldről felvehetők számát 1914 előtt, lazább korlátok pedig fennálltak magasabb, állami szinten is, így egész Poroszországon belül (tehát nem a császárság teljes területén) 900 főben maximálták az egy évfolyamra egy-egy külföldi államból felvehető hallgatók számát, az egyes egyetemek számára kontingenseket jelölve ki, ami arra is irányult, hogy ne néhány vonzóbb intézményben koncentrálódjanak a más államokból érkezettek. E keretszámoknak viszont már jelentős korlátozó hatása volt, különösen annak fényében, hogy egyedül a németországi orvosképzést évfolyamonként mintegy 1500 orosz kívánta igénybe venni 1912 és 1914 között.

Bajorországban numerus clausus-t vezettek be a külföldiekre 1911-ben, de 1913-ban a szabályozást újra módosították, a felvehetők számát végül országonként 400 főben állapították meg München egyetemén, de az orvosi tanulmányok esetében ez a kvóta csak 150 fő volt, továbbá ez utóbbi képzésre Erlangenben és Würzburgban csupán 40 főt lehetett felvenni. Léteztek tehát államilag megszabott keretszámok is, amelyek – minthogy országonként kellett ezeket értelmezni – igazán csak az oroszokkal szemben támasztottak tényleges akadályokat. Mindezeken kívül az egyete-

[13] Uo., 208–213., az oldalakon belül lásd az 1–4. sz. grafikonok szemléletes görbéit.

meknek számos egyéb eszköze is volt, amivel korlátozhatták a felvehetők számát, így a középfokú oktatás ekvivalenciájának követelése, a beiratkozási feltételek nehezítése (anyagi háttér, illetve személyes garanciák előírásával) vagy magasabb szintű nyelvvizsga bevezetésével. Ennek ellenére a külföldiek jelenlétével kapcsolatos protesthangulat egyre nőtt, amely mögött egyrészt politikai természetű gyanakvás, olykor nacionalista indulatok (pl. a lengyel kérdés kapcsán), illetve – egyáltalán nem utolsó sorban – antiszemita beállítottság húzódott meg.

1906-ban a porosz kormány már foglalkozott azzal a kérdéssel is, miképp lehetne biztosítani, hogy a cári alattvaló balti németek további akadálytalan egyetemlátogatása mellett a zsidók érkezése megakadályozható legyen. A berlini egyetemen az orosz hallgatók körében az izraelita felekezet képviselői voltak a legtöbben, általánosságban a létszámukkal kapcsolatban főleg politikai szempontok, valamint a különféle bajtársi egyesületek (Burschenschaftok) aktivitása nyomán kialakult az a konszenzus, hogy a keletről érkezett zsidó egyetemisták jelenléte nem kívánatos, sőt káros. 1913-ban Berhard von Bülow birodalmi kancellár a Reichstagban mondott beszédben amellett szállt síkra, hogy az orosz hallgatók számát csökkentsék, kiemelve azok megbízhatatlanságát, s ha még burkoltan is, de jól hallhatóan antiszemita húrokat pengetett. Ezt követően, a megnyilatkozással szembeni tiltakozó aláírásgyűjtés nyomán eszkalálódó hangulatban – kormányzati ellenreakcióként – 116 orosz hallgatót utasítottak ki végül a Reich területéről, közülük pedig nem kevesebb, mint 99 volt zsidó.[14]

Az első világháború és az azt követő nagy átalakulás hatásai

Az értelmiség társadalmi lesüllyedésétől való félelem és az egyetemekre való bejutás adminisztratív eszközökkel történő korlátozásának a gondolata már jóval azelőtt megjelent – még a XVIII. század végén, majd az 1830-as években újra –, hogy a fentebb tárgyalt felsőoktatási expanzió bekövetkezett volna. A demográfiai folyamatok befolyásolták később a ciklusonként jelentkező „túltermelést", valamint a különféle foglalkozások iránti kereslet változása is hatást gyakorolt. A XX. század első évtizedeiben akár 8–10 év leforgása alatt jelentős változások következtek be abban a tekintetben, hogy egyetemi diákként milyen jövőre számíthatott valaki a munkaerőpiacon, így például a sokáig kurrensnek számító műszaki képzésben szerzett diplomákkal sem lehetett a világgazdasági válság időszakában elhelyezkedni. Az első világháború után – a frontokról visszatérők újbóli beiratkozásai révén – a hallgatói

[14] Uo., 214–217. – Karady, 1998. 94.

létszám mindenütt megugrott a felsőoktatásban, de a húszas években, az ipari termelés bővülése, a kedvező hitelek és a rekonstrukció révén, nagyobb létszámú műszaki értelmiségnek is kenyeret lehetett már adni. A harmincas évek elején viszont mindez a visszájára fordult. Az egyetemek kebelén belül az 1929–33-as válság általános bizonytalanságot és feszültségeket teremtett, különösen Németországban, de éppúgy Franciaországban is. Ez az idegenellenességnek és a szélsőséges ideológiáknak kedvező táptalaját adta.[15]

Az első világháború, valamint az azt követő forradalmak, az új államok létrejötte és a régiek felbomlása, végül pedig a határok, s velük együtt pedig nagy tömegek állampolgárságának a megváltozása merőben új helyzetet teremtett. A károk Oroszországa eltűnt ugyan a színről, de a helyébe a bolsevik-szovjet berendezkedés lépett, amely elől megint sokaknak (köztük sok zsidónak is) menekülnie kellett. A háborút követően majdnem mindenütt erősödtek az antiszemita előítéletek, a megroppant nemzetgazdaságok és a háborús traumát elszenvedett társadalmak problémáiból is fakadóan. Két válságos évtized során erodálódott a demokratikus berendezkedés hatékonyságába vetett bizalom és a polgári szabadságjogok iránti tisztelet is. A felsőoktatáshoz való hozzáférés származási alapon történő korlátozására, kvóták bevezetésére irányuló javaslatok sok helyen találtak akkoriban nyitott fülekre.[16]

A nyugat-európai egyetemeken megjelenő külföldi hallgatók más motivációkkal, más országokból és meglehetősen eltérő társadalmi közegből kerültek ki, mint korábban. Lengyelországban, Romániában és Magyarországon különösen a diszkrimináció és a gyakori atrocitások nehezítették a zsidó származású hallgatók tanulmányait. A magyar numerus clausus hazájukon kívülre kényszerített sokakat, akik az anyagi természetű nehézségek miatt egyébként nem igazán kívánkoztak külföldre. A kimondottan a zsidókra alkalmazott „zárt szám" rendelkezések bevezetését az előbb említett országok mindegyikében erőteljes és igen agresszív diákmozgalmak követelték, amelyek mögött komoly politikai háttér is volt. A darabjaira hullott Habsburg Monarchián belüli felsőoktatási piac megszűnt, ami azt is jelentette, hogy az értelmiségi karrierlehetőségek beszűkülésével, az érvényesülés útjai immáron a kisebb területű nemzetállamok határain belülre korlátozódtak. A középosztályok anyagi helyzete is megrendült, s ez párosult a tanulmányok nehézségeivel, főképpen Magyarországon.[17] A magyar numerus clausus sokakat űzött külföldre.

[15] Ringer, 2004. 234–235., Guagnini, Anna: Technology (Chapter 15). In: *A history...*, 2004. 631. 644–645.

[16] Moore, John C.: *A Brief History of Universities*. Cham, Palgrave Macmillan (Palgrave Pivot imprint /Springer Nature Switzerland AG), 2019. 89.

[17] Karády Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt. *Levéltári Szemle*, 1992/3. 21–23.

Különböző adatok és becslések vannak arra, hogy a numerus clausus bevezetése után pontosan hányan mentek külföldre tanulni Magyarországról. Több ezres számról kell beszélni mindenképp, sokan pedig nem tértek már vissza hazájukba. 1920 után a magyar zsidó fiatalok sorában számosan német egyetemeken szereztek diplomát, de sokak célpontja Franciaország, Olaszország vagy Svájc lett, így ezeknek az országoknak a felsőoktatásában a külföldi hallgatók népes táborát ők is gyarapították. A Bécsi Egyetemen a Magyarországról érkezett orvostanhallgatók 91%-a volt zsidó. Az osztrák fővárosban és Prágában az 1920-as években ismét találkozhattak a militáns antiszemitizmussal, amely az erőszaktól sem riadt vissza.[18]

Lengyelország: a numerus clausus törvénytervezettől a gettópadokig

Az újra szuverénné váló, a győztesek segítségével restaurált Lengyelországnak már a létrejöttét beárnyékolta a brutális jelleget öltő antiszemitizmus, amely a gyorsan kiépülő nemzeti felsőoktatási rendszerben is éreztette hatását. 1919-től kezdve a három legerősebb lengyelországi antiszemita erőszakhullám közül kettő markánsan érintette az egyetemeket, az 1930–33 közötti időszakban pedig (amely a második ilyen hullám időszaka volt) az intézmények kifejezett kiindulópontjaivá váltak az antiszemita akcióknak. Belpolitikai küzdelmek és az akkori kormány hitelének alászása is meghúzódott ennek a második hullámnak a hátterében.[19] Országos diákszervezetek szólítottak fel ekkor a zsidó egyetemi hallgatókkal szembeni erőszakra, meg-megújuló akcióik nyomán a kormány végül betiltásokkal is járó kemény intézkedéseket foganatosított. A szervezetek megőrizték azonban a diákság körében élvezett jelentős befolyásukat, a zsidóellenes létszámkorlátozás, a numerus clausus pedig folyamatos követelésükként napirenden maradt. Korábban, 1923-ban, a magyar törvény mintájára, már felmerült egy numerus clausus törvény elfogadása, a róla szóló javaslat a Szejm elé került, azonban elég rövid úton elbukott. Jelentős volt a nemzetközi nyomás a javaslat elvetése érdekében és komoly alkotmányossági kifogások is adódtak, a lengyel politikai elit pedig inkább a belső stabilitás megőrzésére és az

[18] Haraszti György: A kényszer-peregrináció az első világháború után. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 1. kötet. Szerk. Ujváry Gábor–Ligeti Dávid. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. 176–179., 182–185. A 182. oldalon a szerző utal Karády Viktor mintavételi vizsgálataira a Bécsi Egyetemre vonatkozóan, valamint Kovács Alajos korabeli statisztikai adataira a 30-as évekből.

[19] Michlic, Joanna Beata: *Poland's Threatening Other. The Image of the Jew from 1880 to the Present.* Lincoln, London, University of Nebraska Press, 2006. (A továbbiakban: Michlic, 2006.) 110–112.

ország nemzetközi pozíciójának erősítésére összpontosított, erre tehát többségi politikai akarat a törvényhozásban nem volt biztosítható.[20]

A diákok körében az antiszemitizmus a 30-as években addig példátlan hevességgel lángolt fel, nem függetlenül a német események hatásától. 1935 előtt a sajátságos úgynevezett szanációs politikai rendszerben, ahol 1926-tól – többnyire informális eszközökkel – Józef Piłsudski marsall tartotta a kezében a politikai hatalmat, határokat szabtak az antiszemita mozgalmaknak, amelyek így csak részleges, kevésbé látványos sikereket érhettek el. Numerus clausus rendelkezéseket zsidóellenes céllal azonban már ekkor is több helyen alkalmaztak. Egyes karok élenjártak abban, hogy rendszeres fellépéssel egyszerűen elüldözzék a zsidó hallgatókat, így például a krakkói Jagelló Egyetemről különösen az orvostanhallgatók köréből távoztak sokan külföldre, bár ennek az egyetemnek más karain kevésbé uralkodott el a zsidóellenes hangulat.

A meghatározó diákmozgalmak egyenesen a numerus nullus-t, vagyis a zsidó diákok felsőoktatásból való teljes kizárását szorgalmazták.[21] Piłsudski halálát követően az antiszemita mozgalmak már könnyebben értek célt. 1937 nyarától törvényi szabályozás is lehetőséget nyújtott az úgynevezett gettópadok kijelölésére, hivatalosan a zsidó és nem zsidó hallgatók közötti összetűzések elkerülése végett. Az egyetemek számára törvényileg engedélyezett elkülönítés azonban csak olajat öntött a tűzre, még több erőszakos antiszemita fellépésre került sor, ezek célja pedig a numerus nullus volt, amit lényegében – kevés kivétellel – gyakoroltak is már a Poznań Egyetemen. Ehhez persze hozzátehető, hogy ezen az egyetemen eleve kevés zsidó tanult lengyelországi viszonylatban, de az 1923-as törvényjavaslat mellett pont leginkább az itteni vezetés szállt síkra.[22] A 30-as években egyre többen távoztak Lengyelországból nyugat-európai egyetemekre, legfőképpen Franciaországba, és nagyon sokan eleve a kivándorlás szándékával.

[20] Debreceni Péter: A numerus clausus kérdése a lengyel és a magyar felsőoktatásban az 1920-as években. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* Szerk. Ujváry Gábor–Ligeti Dávid. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. A továbbiakban: Debreceni, 2018.) 228–229.

[21] Uo. 228., 233–234. – Michlic, 2006. 113.

[22] Rudorff, Andrea: Numerus nullus. In: *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. Band 3: Begriffe, Theorien, Ideologien.* Ed. Benz, Wolfgang. Berlin, New York, De Gruyter Saur, 2010. (A továbbiakban: *Handbuch*, 2010.) 253. – Debreceni, 2018. 228., 45. sz. lábjegyzet, ill. 231., 57. sz. lábjegyzet.

Németország: a numerus clausus mint a faji megbélyegzés eszköze

Németországgal kapcsolatban említettük az 1914 előtti numerus clausus rendelkezéseket, amelyekre a faji ihletettség még nem vagy legfeljebb burkoltan volt jellemző. 1920-ban az akkor még jelentéktelennek számító NSDAP már követelte (faji alapon) a zsidó beiratkozók számának korlátozását, noha ekkor a háború utáni oktatási túlterheltségre, valamint a munkaerőpiaci gondokra hivatkoztak. 1933-ig nem volt numerus clausus a Német Birodalom területén, de az egyetemek hozhattak olyan szabályokat, amelyekkel a külföldről beiratkozni szándékozók (köztük főleg a zsidók) számát csökkenthették. Hitler hatalomra jutása után rövidesen sor került a nyílt törvényi korlátozásra is.

1933. április 25-én lépett életbe az oktatási intézmények feltételezett zsúfoltságát kezelni kívánó törvény, a „német iskolák és főiskolák túltelítettsége ellen" (*Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen*), miután a Nemzetiszocialista Diákszövetség a numerus clausus kvóták bevezetését már régóta szorgalmazta. A címből első látásra nem derül ugyan ki, de egy ízig-vérig faji törvényről volt szó, amelynek a 4.§-a kimondta, hogy a nem árja hallgatók száma a népességen belüli arányukat nem haladhatja meg. A végrehajtás során az arányt 5%-ban határozták meg a már beiratkozottak, és mindössze 1,5%-ban az újonnan jelentkezők esetében. Nem estek a törvény hatálya alá ugyanakkor a külföldi zsidók, az első világháborús frontharcosok gyermekei, valamint a fél és negyedrészt zsidónak számítók sem. Mivel elég sokan hivatkozhattak az előbbi kivételekre, így a törvény közvetlen negatív következményekkel eleinte még csak kisebb számú hallgatóra nézve járt. A politikai légkör azonban sokkal egyértelműbbé tette, hogy mit üzentek valójában ennek a törvénynek betűje által.[23]

A törvényi korlátozások még abban az időszakban születtek, amikor a náci rendszer kiépítése épphogy elkezdődött. Volt még némi vita és olyan javaslat is – az alkancellár Franz von Papen részéről –, hogy (tekintettel a nemzetközi kapcsolatokra) külön törvényt ne hozzanak, hanem csak a birodalom részállamaiban, ajánlások alapján adjanak ki rendelkezéseket. A törvény valójában az egyetemeken belül hamarosan megkezdődő, a professzorokat érintő tisztogatás nyitányát jelentette. A későbbiekben számos olyan intézkedés történt az egyetemeken a zsidó diákok mindennapi életének a megnehezítésére (például kedvezményes étkezés megvonása), amely létszámukat tovább csökkentette.

[23] Olenhusen, Albrecht Götz von: Die „nichtarischen" Studenten an den deutschen Hochschulen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 14, 1966/Heft 2. 176–177. – Baganz, Carina: Numerus clausus. In: *Handbuch*, 2010.251.

Eközben birodalomszerte a még megmaradó hallgatókra eltérő szabályok vonatkoztak, a hecckampányok azonban mindenütt megtették hatásukat. 1932/33-ban a télen induló szemeszterre még 3336 zsidó, azaz a törvény szóhasználatában „nem árja" iratkozott be országosan, ám ez a szám, mindössze egy esztendővel később 812-re esett vissza, majd az 1934/35-ös téli szemeszter során 538-ra zsugorodott. Megkezdődött az ösztöndíjak megvonása és a menzákról való kitiltás. Akik tehették, az emigrációt választották.

1938. november 11-én valamennyi német állampolgárságú zsidótól rendeleti úton vonták meg a felsőoktatási intézményekbe való beiratkozás jogát. A félig zsidó származásúak minisztériumi engedéllyel maradhattak néhány évig, még a háború alatt is, egyre szigorodó eljárások mellett elnyerhető külön engedélyek alapján.[24]

Románia: numerus clausus, numerus nullus – numerus valachicus

Romániában, az egységes nemzetállami keretek létrejöttétől erős antiszemita tendenciák mutatkoztak, az ország zsidósága kezdetben sem állampolgári státusszal, sem pedig az emancipációhoz szükséges egyenlő polgári jogokkal nem rendelkezett. A teljes jogi emancipációra csak 1919 után, a békeszerződések megkötését követően, a győztes nyugati hatalmak Párizsban összeülő döntéshozói által megszabott elvárások nyomán került sor. Románia jelentős területi megnagyobbodása 1920 után azt eredményezte, hogy az országon belül a legkülönbözőbb hagyományokkal bíró, identitásukat nagyon eltérő módon megélő zsidók éltek. Az erdélyi, döntően magyar ajkú és asszimilált zsidóság például teljesen új, számára szokatlan helyzetben találta magát, amelyben magyarsága és zsidó mivolta miatt is diszkrimináció érhette.

Az antiszemita előítéleteknek az ország társadalmi viszonyai és a zsidóknak a feudális viszonyok mellett korábban kiépült gazdasági pozíciói adtak tápot. A két háború közt a politikai életben és a mindennapok szintjén is, virulens antiszemita agitáció bontakozott ki. A zsidóellenes légkörben az átfogó ideológiai háttérrel is rendelkező diákmozgalmak megszerveződtek és érdemben befolyásolhatták a belpolitikai eseményeket. Corneliu Zelea Codreanu mozgalmának, a későbbi Vasgárdának a gyökerei egyetemi diákmozgalmakhoz nyúltak vissza és a militáns antiszemitizmus adta ideológiájuk gerincét. Az antiszemita szélsőjobboldal a 30-as évek derekán áttörést ért el, igen széleskörű választói támogatottságra téve szert. Codreanu és vele szövetséges más erők sikerei kihatottak az egész politikai életre, ismét előtérbe juttatva

[24] *Handbuch*, 2010. 251–252.

a megelőző évtizedben már megjelenő foglalkozási és felsőoktatási numerus clausus követeléseket.[25]

Miután 1923-ban a romániai zsidóság alkotmányos egyenjogúsítása megtörtént, az ország egyetemein egyre több zsidó diák jelent meg. A Iaşi Egyetemen már 1922-ben rendszeresen akadályozták a zsidó diákokat az előadásokon való részvételben, Bukarestben pedig 1923 januárjának végén az erőszakos antiszemita diákmozgalmak miatt szüneteltetni kellett az oktatást. Az antiszemita mozgalmak és később pártok mindemellett csak évekkel ezután tudtak jelentősebb eredményeket elkönyvelni országos szinten, mivel a meghatározó politikai erők, így a Nemzeti Parasztpárt például, mérsékelt álláspontot foglaltak el. 1933-tól azonban Alexandru Vaida-Voevod parasztpárti kormányfő (egykor, 1918-ig a Román Nemzeti Párt képviselője a magyar Országgyűlésben) már támogatni kezdte a zsidóellenes vasgárdista követeléseket. A Parasztpárt jobbszárnya közeledett a szélsőjobboldali ifjúsági mozgalmakhoz is, így Vaida-Voevod – aki időközben leköszönt a miniszterelnökségről és Román Front (Frontul Românesc) néven ezután jelentőssé váló önálló pártot alapított – egy új, átfogó antiszemita intézkedéscsomagra tett javaslatot 1935-ben, amely „numerus valachicus" néven vált ismertté. Javaslatai a románok felé érvényesített „pozitív" diszkrimináció leple alatt kívánták a zsidóság (de egyébként valamennyi nemzeti kisebbség) létszámát a felsőoktatásban és a szabadfoglalkozások terén korlátozni, mégpedig az össznépességen belül elfoglalt arányszámuknak megfelelően. Pártja azonban az új politikai ösvényen nem követte Vaida-Voevodot, aki onnan távozni is kényszerült. A zsidóság kirekesztése a felsőfokú képzés területéről, az oktatás „románosítása" jegyében központi politikai kérdés maradt ezután is, míg végül a költő Octavian Goga vezette, egyébként tiszavirágéltű kormány olyan törvényeket hajszolt keresztül, melyek következtében százezres léptékben váltak a romániai zsidók ismét hontalanná, miáltal az állami felsőoktatásban való részvételük is ellehetetlenült.[26] Sokan – akik még tehették –a kivándorlás útját választották.

[25] Cazacu, Matei: La disparition des Juifs de Roumanie. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, No. 71, 2003. 51–53. – Müller, Dietmar: Legiunea Arhanghelul Mihail (Rumänien). In: *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. Band 5: Organisationen, Institutionen, Bewegungen.* Ed. Benz, Wolfgang. Berlin, New York, De Gruyter Saur, 2012. 369.

[26] Hausleitner, Mariana: Numerus valachicus. In: *Handbuch*, 2010. 254–255. Vaida-Voevodról és a numerus valachicusról lásd még: Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2013. 213. 15. sz. lábjegyzet, illetve 452.

Franciaország: a befogadástól a foglalkozási kvótákon át a Vichy-rezsim numerus claususáig

Franciaország, mint fentebb már olvasható volt, a külföldről érkező diplomások és tanulni vágyók vonzó célpontja volt. A zsidóság Közép- és Kelet-Európából megindulló nagyarányú (összesen mintegy 3,5 millió főre becsülhető) kivándorlása következtében, a XX. század első évtizedeiben körülbelül 100 000 ember érkezett Franciaországba, amely 1920-ig még inkább tranzitországává vált a menekülteknek és elvándorlóknak. Angliában már korábban hoztak bevándorlást korlátozó törvényt, míg a franciák a törvényalkotás terén egyelőre nem tettek lépéseket, noha a bevándorlókra – főképp politikai szemszögből – negatívan tekintettek.[27]

A régi francia zsidóság a XIX. század közepére teljesen asszimilálódott, s maga is ellentmondásosan viszonyult a néhány évtizeddel később érkezők felé, akik zöme szintén gyorsan beilleszkedett, asszimilálódott, élve a társadalmi mobilitás lehetőségeivel. A légkör azonban korántsem volt mindig kedvező: virulens és igen propagandisztikus antiszemitizmus bontakozott ki a XIX. század végétől (így vált a nevezetes Dreyfus-per is az egész társadalmat hosszú ideig megosztó kérdéssé).[28]

Az 1906 és 1939 közötti időszak egészét tekintve, összesen körülbelül 175–200 000 zsidó bevándorló, illetve menekült érkezett, ez azonban csak az összesen beérkező migrációs tömeg (így például a polgárháborús Spanyolországból, illetve Olaszországból politikai és más, főként gazdasági okokból kifolyólag távozók) 15%-át tette ki. Párizsban mintegy 90 ezren telepedtek le, de zömük (kb. 70 000) már az 1920-as években. Közben erős, intellektuális antiszemita diskurzus folyt, s ebbe a minőségi irodalom képviselői is bekapcsolódtak, mint a 30-as évek során Robert Brasillach regényíró, publicista és költő vagy a Goncourt-díjas Maurice Bedel regényíró. Az 1920-as évektől a külföldről érkezők munkavállalásával és diplomaszerzésével kapcsolatos restriktív törvénykezés is a közélet napirendjére került.[29]

A 20-as évek végétől legfőképp az orvosi pálya telítettségével kapcsolatosan panaszkodtak az illetékes szakmai szervezetek. A Romániában tapasztalható gyakorlati korlátok miatt sokan egy korábbi, még a román állam létrejöttének korában született államközi egyezmény alapján – amikor a későbbi hallgatói létszámokra még senki sem számított – könnyen iratkozhattak be a francia egyetemekre. 1931-ben Victor Balthazard, a Sorbonne híres orvosprofesszora (egy ideig orvoskari dékán) egy ízben szenátusi vitához készített egyetemi beszámolójában valóságos „román

[27] Benbassa, Esther: *The Jews of France. A History from Antiquity to the Present.* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1999. (A továbbiakban: Benbassa, 1999.) 134–135, 148.

[28] Uo., 135, 137–145.

[29] Uo., 148–151, 154–155.

inváziót" emlegetett, amelynek szerinte a „zsidók légiói" lehettek a haszonélvezői. Balthazard feltette, majd maga mindjárt meg is válaszolta a kérdést: vannak-e a román felsőoktatásban rendelkezések, amelyek a zsidókat kirekesztik onnan vagy „bármi", ami „pogromnak tűnik"? – „A legkevésbé sem" – zárta rövidre érvelését a neves egyetemi tanár. Itt ellenpéldákként említhetők lennének a fentebb ismertetett romániai jelenségek, valamint az 1927 késő őszén történt nagyváradi pogrom, utóbbiban épp a román egyetemi ifjúság képviselői és szélsőjobboldali szervezeteik vitték a prímet. Victor Balthazard kendőzetlen javaslattal élt: a jövőben csak keresztény hallgatókat fogadjanak Romániából.[30]

Franciaországban a gyakorlati „numerus clausus" végül nem az ismert, inkriminált névvel és nem is a felsőoktatásban, hanem a foglalkozási kvóták bevezetésében nyerte el a maga sajátságos formáját (ami a szélsőjobboldal felől korábban megfogalmazott igényeket messze nem elégítette ki). 1933-ban az orvosi praxis gyakorlását már francia állampolgársághoz kötötték, amelyhez további két törvény jött még 1934-ben és 1935-ben. A honosított személyek orvosi praxisát öt, majd tíz éves időtartamra fel lehetett függeszteni a törvények értelmében. Ez a törvénykezés mérföldkőnek számított, hiszen immár különbséget tettek teljes jogú állampolgárok között is. Származásra ugyan közvetlen utalás nem történt, de zömében a bevándorolt zsidók számára volt ez kiváltképp hátrányos. Az utóbb a német kollaboráns Vichy Franciaország miniszterelnökeként dicstelen szerepet játszó Pierre Laval kormányának (1934–35) idejétől az orvosi kamarák a bevándorlási törvénykezésből kiindulva gátolhatták az egyének honosítását is, illetőleg a már állampolgársággal rendelkezők hivatásgyakorlatát felfüggeszthették. Laval időszakában egyébként az üzleti és kisipari tevékenységeknél is kvóták léptek érvénybe, de a szabadfoglalkozásokat ezek még nem érintették. A numerus clausus bevezetését a szabad foglalkozások esetében 1938-ban még a liberális szellemiségű lapokban is követelték.[31]

1940-ben Franciaország új politikai keretek közé szorult (Vichy) és ideológiai-közéleti szempontból radikális fordulat következett be a németektől elszenvedett katonai vereség és a fegyverszünet után. A zsidósággal szemben 1940-től korlátozások léptek életbe az oktatásban, a gyarmatokon és az anyaországban egyaránt, előbbieknél a diszkriminatív szabályozás a francia nyelvű állami iskolákat alap és közép-

30 Caron, Vicki: *The Path to Vichy: Antisemitism in France in the 1930s.* (J.B. and Maurice C. Shapiro Annual Lecture, 20 April 2005). Washington D.C., United States Holocaust Memorial Museum Center for Advanced Holocaust Studies, 2005. (A továbbiakban: Caron, 2005.) 5–6. – A nagyváradi eseményekről lásd: Rigó Máté: A felejthető pogrom. Az 1927-es nagyváradi zavargások fogadtatása. *Buksz*, 2012/2.

31 Caron, 2005. 6–7.

fokon is érintette (legfeljebb 14%-ban határozva meg a zsidó növendékek számarányát) az anyaországban pedig 3%-ban maximalizálták az egyetemi oktatásban a zsidó diákok számát. Az 1927. augusztus 10. után honosítottakat egyszerűen megfosztották állampolgárságuktól.[32] Az előzmények tárgyában hozzátehető, hogy sok zsidó menekült érkezett az országba 1938 után is, akikkel szemben a politika élvonalában nem tanúsítottak túl sok megértést már a háború kezdetét megelőzően sem. A katolikus sajtó egyik fő orgánuma (*La Croix*) elítélte ugyan például a náci Németországban zajló erőszakos antiszemita fellépést 1938 novemberében (Kristályéjszaka), mindazonáltal a numerus clausus-t erőteljesen helyeselte. Amikor – nem sokkal Hitler nyugati hadjárata és Franciaország 1940-es katonai összeomlása előtt – még az év márciusában Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettes a zsidó származású volt francia miniszterelnöknél, Léon Blumnál is tisztelgő látogatást tett, a washingtoni külügyminisztériumba mintegy háromezer méltatlankodó, tiltakozó francia levél érkezett.[33]

Numerus clausus az USA-ban? – Diszkriminatív gyakorlat az Amerikai Egyesült Államok elitegyetemein

Az USA-ban megjelenő, intézményekhez kötődő numerus clausus (amelyekre a szakirodalom egyszerűen a „zsidó kvóta", *Jewish quota* megjelöléssel hivatkozik) vagy egyéb hasonló természetű megkülönböztető szabályozások kapcsán, már elöljáróban lényeges hangsúlyozni, hogy nem törvényekről, és nem is általános állami szabályozásról volt szó, hanem fontos felsőoktatási intézményekben hosszabb időn keresztül bevett gyakorlatról. Egyes – noha kiváltképp jelentős – egyetemek belső rendelkezéseket hoztak, amelyek felvetették az alkotmányos jogok csorbításának a kérdését (ami persze más vonatkozásban, így a feketék egyenjogúsága kapcsán is élesebben felmerült). Az 1910-es évektől mind jobban elterjedő egyetemi kvótarendszerek burkolt formákat öltöttek, bár 1920 után elég nyilvánvalóvá lett, hogy céljuk a zsidók (főként pedig az Európából és még hangsúlyosabban Kelet-Európából érkező zsidó hallgatók) számának a korlátozása.

Kvótákat eleinte csupán azon a mintegy harminc elitintézményen belül érvényesítettek, amelyekbe többnyire igen tehetséges zsidó, illetve zsidó származású jelentkezők kívántak felvételt nyerni, dinamikusan növekvő számban. Az elitegyetemeknek, mint a Harvardnak például, a nagy vonzóerejükön kívül tekintélyük volt az

32 Benbassa, 1999. 169.

33 Caron, 2005. 10–13.

egész amerikai nemzet előtt, példaként szolgáltak és szabályaik mércét is állítottak, így azokra nem lehetett pusztán belső ügyként tekinteni, s idővel a kormányzat sem tehette már meg, hogy e kérdéssel szemben közömbös maradjon. A Harvard és a Columbia Egyetem kvótái mellett említhető még, hogy a Yale, a Princeton és a Johns Hopkins University 1927-ig korlátozták a különböző fakultások oktatói közt is a zsidók létszámát. Mindezek ellenére az egyes európai országokban szorgalmazott vagy be is vezetett antiszemita hátterű „zárt szám" rendelkezésektől az amerikai példák mind országos hatásukat, mind motivációikat, mind pedig politikai és ideológiai kontextusukat tekintve eltértek. Sok kitűnő állami és magánintézmény volt például, amelyben korlátozások és származási megkülönböztetés nélkül lehetett felsőfokú tanulmányokat folytatni. Az elitképző intézményekben többnyire az amerikai protestáns tradíciókat és a megszokott miliőt féltették, főleg a frissen bevándoroltak gyermekeitől, a kvóták szorgalmazása pedig sokszor az egyetemek egyes tekintélyes vezetőihez volt köthető. Az Egyesült Államokban a munkaerőpiac és az elhelyezkedés lehetőségei az európai országok adottságaitól is nagyon eltértek.[34]

A keleti part elitegyetemei, amelyeket magas színvonaluk, kutatási eredményeik miatt is respektáltak, példátlan mértékű befolyást gyakoroltak – végzett hallgatóik szinte garantált karrierje révén – a politikai életre is. Az úgynevezett Ivy League (szó szerint: Borostyán Liga – ahol az elnevezésben a növény ültetésével kapcsolatos harvardi közösségi tradíciók és az egyetemek közti sportvetélkedést szimbolizáló informális tömörülés megjelölése vegyült össze) a következő intézmények együttese volt: a Harvard, a Yale, a University of Pennsylvania, a Princeton, a Columbia, a Brown University, a Dartmouth College, és végül a Cornell University (XVII–XVIII. századi alapításuk sorrendjében).

Az Ivy League több amerikai csúcsvezetőt adott összességében, mint a többi (köztük más jelentős) egyetemek együtt. A szelekciós mechanizmusaik így egyáltalán nem tekinthetők közömbösnek. A jellegüket, alapításukat tekintve a magánintézmények közül a politikai szempontból legjelentősebbek, a Harvard, a Yale és a Princeton (az ún. „Három Nagy"), valamint a Columbia University, a Dartmouth College és még más magán felsőoktatási intézetek folytattak diszkriminatív gyakorlatot a jelentkezők származásának és vallásának függvényében, hozzátéve, hogy ezekben a vallásos jelleg (az alapító egyházak, pl. kálvinista, /anglikán-/episzkopális kötődések miatt) még a XX. században is erős maradt. A katolikusokkal és a zsi-

[34] *Antisemitism. A Historical Encyclopedia*, 514. – RAPHAEL, Marc Lee: Introduction. In: *The Columbia History of Jews and Judaism in America*. Ed. RAPHAEL, Marc Lee. New York, Chichester, Columbia University Press, 2008. 3., 13.

dókkal szemben a Yale és a Princeton is kvótákat alkalmazott.[35] A kvóták azonban indirekt formában jutottak érvényre, s csupán az 1970-es évektől kezdődően megindult alapos levéltári kutatások tárták fel ezeket olyan mértékben, hogy a gyakorlatban alkalmazott „zárt számok" tekintetében kellően alátámasztható általános megállapításokat lehetett már tenni, noha mindez korábban is nyílt titoknak számított. A tudományos alaposság kellő dokumentációt kívánt meg, a magánintézmények pedig csak hosszú idő elteltével engedélyezték a rektori iratok tanulmányozását (a Harvard esetében pl. a *President* távozása után minimum 50 évvel).

A kvóta-rendszer kezdeteit tulajdonképpen nem is lehet konkrét dátumokhoz kötni, a származási alapú korlátozások szorgalmazása határozottabb, már jól érzékelhető és nyílt formát az első világháború után öltött, s az a feketékkel, valamint a katolikus írekkel szemben táplált előítéletekkel is erősen összefüggött. Abbot Lawrence Lowell, jogászprofesszor, aki a Harvard történetileg rendkívül meghatározó, politikai befolyással bíró rektora (*President*) volt, a zsidók egyetemi felvételének korlátozását szorgalmazta az 1920-as években. Ekkoriban állt a nyilvánosság elé különböző antiszemita téziseivel az autógyáros Henry Ford is. Lowell arra hivatkozott, hogy az egyetem hagyományos, megszokott miliőjéhez szokott fehér, protestáns középosztálybeli jelentkezők elfordulnak a Harvardtól, továbbá nőhet az antiszemitizmus a hallgatók körében, azt is hangsúlyozva, ha mindenütt kvótákat alkalmaznának, akkor azok kevésbé lehetnének szigorúak. Elképzelései szerint egy 15%-os kvóta megfelelő lett volna. A beiratkozó zsidó hallgatók száma 1900 és 1922 között egyébként a háromszorosára nőtt.[36]

A kvóták létezéséről és alkalmazásáról sok vita bontakozott ki a második világháború után is, így Carey McWilliams neves író, publicista állításaival kapcsolatban (akinek 1948-as művére fentebb hivatkoztunk). McWilliams azt írta például, hogy a Princetonon 4%-os kvótát érvényesítettek a zsidókkal szemben. Ez ugyan nem volt ekkor tételes rendelkezések megnevezése által igazolható, de 1944-ig az újonnan beiratkozó hallgatók száma a zsidóság köréből nem haladta meg a 20-at évfolyamonként, sőt többnyire e szám alatt maradt, míg ezt követően a többszörösére nőtt a 60-as évekig. Ha a számok interpretációjától el is tekintünk, időnként felszínre jött, például az államok törvényhozásai által folytatott vizsgálatoknál is, hogy az ösztöndíjak

[35] SYNNOTT, Marcia G.: The Half-Opened Door: Researching Admissions Discrimination at Harvard, Yale, and Princeton. *American Archivist*, Vol. 45, No. 2 (Spring), 1982. A továbbiakban: SYNNOTT, 1982.) 175–177.

[36] MCWILLIAMS, Carey: *A Mask for Privilege. Anti-Semitism in America*. Boston, Little, Brown, 1948. 132. – Anti-Semitism in the U.S.: Harvard's Jewish Problem. In: *Jewish Virtual Library*. URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/harvard-s-jewish-problem (Letöltve: 2020. május 18.) – SYNNOTT, 1982. 185.

alapját biztosító ipari lobbik, valamint a jelentős befolyást gyakorló szakmai szervezetek a háttérből elég konkrétan is megfogalmazták, körülbelül milyen arányokat szeretnének a végzettek táborában látni származási tekintetben.[37]

A Harvardon a felvétel elbírálásánál 1922-től igyekeztek olyan kérdéseket feltenni, amelyekből egyértelműen lehetett tudni a jelentkező származását és azt is, hogy régebben élnek-e a szülei az Egyesült Államokban. Lowell említett kezdeményezése végül ugyan nem kapott az egyetem illetékes vezető és felügyelő testületei részéről támogatást, de mégis utóbb célt ért, a felvételi eljárások lebonyolításán keresztül, amelyek során például rákérdeztek a névváltoztatásokra, valamint részletesebb információkat kérhettek a középiskoláktól, továbbá földrajzi kvótákat is alkalmaztak (amely mellett a nemzeti szinten úgymond „egészséges" eloszlás jegyében érvelhettek), így a zömükben a keleti part nagyvárosaiból érkező zsidó fiatalok hátrányba kerültek. Mindennek következtében – időleges eltérésekkel – körülbelül 12%-os, átlagos kvóta jutott érvényre, amelynél még alacsonyabb százalékos arányt érvényesített a Dartmouth College és a Princeton, ami a zsidó hallgatók létszámának jelentős csökkenését eredményezte a 30-as évekre.[38]

A Yale 1922-ben, miközben a nyilvánosság előtt tagadta a kvótapolitika követését, ugyancsak annak hatékony megvalósításáról értekezett házon belül, a témát az egyes College-ok tárgyalták, a későbbiekben pedig különféle intézkedések révén befolyásolták a zsidó hallgatók felvételét. A Princeton 1924-től alkalmazott kvótát, de a számokkal és a metódusokkal kapcsolatban igyekeztek a legtöbbet elhallgatni vagy a helyzetet a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntetni. Végül ez utóbbi egyetemen még az országos arányszám (kb. 4%) alá is leszorították a zsidó hallgatók számát.[39] Mindemellett az USA számos egyeteme várta tárt karokkal továbbra is az általában nagyon jól teljesítő, szorgalmas diákokat, akiknek a diszkriminatív felvételi eljárások miatt nem sikerült az Ivy League-be bejutni.

Külön kvóták érvényesültek azonban még az elitegyetemek kebelén belül működő, magas szintű, professzionális képzést nyújtó kollégiumoknál, így például az orvosi tanulmányok terén a Columbia egyetemen, a College of Physicians and Surgeons esetében. Az ott korábban egyébként igen magas – a zsidó hallgatók esetében mint-

37 Synnott, Marcia Graham: *A social history of admissions policies at Harvard, Yale, and Princeton, 1900–1930.* Doctoral Dissertation. University of Massachusetts – Amherst, 1974. (A továbbiakban: Synnott, 1974.) 753–754. Lásd a 26. táblázatot a 753. oldalon. A disszertáció elektronikus változatához tartozó URL: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1575&context=dissertations_1 (Letöltve: 2020. május 18.) – McWilliams, 1948. 138–139.

38 Synnott, 1982. 181., 185. – *Anti-Semitism in the U.S.: Harvard's Jewish Problem.* URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/harvard-s-jewish-problem (Letöltve: 2020. május 18.) – *Antisemitism. A Historical Encyclopedia,* 514. Vö. még: Synnott, 1974. 330–332.

39 Synnott, 1974. 527–532., 679., 721.

egy 50%-os – beiratkozási arányt 1924-re, mindössze öt év alatt 20%-ra csökkentették. A nagy tekintélyű, 1876-ban alapított országos orvosi kollégium, az Association of American Medical Colleges ajánlást tett egy objektív alkalmassági teszt általános alkalmazására. Amint azonban ezzel a tudás és rátermettség mércéje került az előtérbe, megmutatkozott, hogy a kvótákat egyszerűen nem lehet tartani.

1940-ig a keleti parti elitképzésből összességében ezres léptékkel mérhető számú tehetséges zsidó hallgatót rekesztettek ki. A második világháború után azonban szemléletváltás következett be, annálfogva is, hogy a kvóták érvényesítése az akadémiai színvonal jelentős hanyatlásához vezetett volna a presztízsükre olyannyira kényes intézményeknél. A szövetségi kormányzat az alkotmányos jogok és az egyenlő bánásmód tekintetében is vizsgálódott a Harry Truman elnök által erre felkért különbizottságon keresztül; a Commission on Higher Education meg is állapította, hogy változtatni kell a zsidók elleni diszkriminatív felvételi eljárási módszereken, az egyetemek káros gyakorlatával szemben pedig – a szintén az elnök által életre hívott – Committee on Civil Rights is állást foglalt. Ezután a hátrányos megkülönböztetést sikerült felszámolni, amelynek garanciájaként szolgált (úgy a zsidók, mint más hátrányosan kezelt csoportok szempontjából) az 1964-es polgárjogi törvény, a Civil Rights Act.[40]

Zárógondolatok

A numerus clausus-t és az antiszemita ihletettség mellett hozott felsőoktatási intézkedéseket néhány ország példáján keresztül kívántuk bemutatni, szemléltetve az eltéréseket, valamint a mozgatórugókat. Az áttekintés a cári Oroszországból indult, láttatva a történelmi kölcsönhatásokat és a nagy átalakulások hatásait. Érdekes lehetett volna még a brit zsidóság társadalmi emelkedéséről, a felsőoktatásban való részvételéről is szólni. Nagy-Britanniában a tradicionalista szellemű akadémiai vagy köztestületi szervezetekhez való csatlakozás egykori kérdéseiről-bővebben lehetne értekezni, ahogyan Svájcról és más országokról is, de ez kevésbé illeszkedett volna gondolatmenetünk fő vonalába.

40 *Antisemitism. A Historical Encyclopedia,* 515. – Synnott, 1974. 733. – Gilbert, Claire – Heller, Donald: *The Truman Commission and its Impact on Federal Higher Education Policy from 1947 to 2010.* Center for the Study of Higher Education The Pennsylvania State University Working Paper No. 9., 2010. 3–5. URL: https://ed.psu.edu/cshe/working-papers/wp-9 (Letöltve: 2020. május 18.) – *To Secure These Rights. The Report of the President's Committee on Civil Rights.* Harry S. Truman Library and Museum. URL: https://www.trumanlibrary.gov/library/to-secure-these-rights#VII (Letöltve: 2020. május 18.)

A szigetországban a XX. század elejéig gyakorlat volt például a foglalkozásokat illető diszkrimináció (ami a katolikus íreket is érintette), s ez egy ideig még fokozottabban megmutatkozott, éppen a zsidósággal szemben. Egy-egy jelentős presztízzsel bíró elit felsőoktatási intézmény, mint például a University College of London – hasonlóan az amerikai példákhoz – leplezett kvótákat alkalmazott a zsidókkal szemben, akiket az állami, közigazgatási állások betöltésénél szintén jelentős hátrányok értek.[41] Mindezek ellenére a brit világszemlélet és a végül mégis következetes szabadelvűség – amint az Egyesült Államok estében is – idővel kedvező esélyeket és lehetőségeket biztosított a bevándorolt zsidóság számára is, amely beilleszkedését követően jelentős mértékben gazdagította a befogadó ország kultúráját és tudományos életét – és minden bizonnyal, számára kedvezőbb körülmények esetén, ugyanezt tette volna másutt, így korábbi hazájában is.

41 Ehret, Ulrike: *Church, Nation and Race. Catholics and Antisemitism in Germany and England, 1918–1945.* Manchester, New York, Manchester University Press, 2012. 24., 26., 41.

Gali Máté

BERZEVICZY ALBERT ÉS A NUMERUS CLAUSUS 1928. ÉVI MÓDOSÍTÁSA

Az egyik legrégebbi – a 13. századból eredeztetett – magyar nemesi családból származó berzevicei és kakaslomnici Berzeviczy Albert (1853–1936) 19–20. századi történelmünk jeles személyiségei közé tartozik. Hosszú és eredményekben gazdag élete során korának politikai, tudományos, illetve tudománypolitikai szempontból is meghatározó alakja volt.

A dualizmus időszakában három évtizedet felölelő parlamenti pályafutása alatt a '67-es közjogi alapon álló kormánypártok (Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) tagjaként foglalt helyet az országgyűlésben, ahol kultuszminiszterként (1903–1905) és képviselőházi elnökként (1910–1911) olykor a politikai élet főszereplői közé tartozott. Parlamenti szerepvállalása mellett számottevő írói és művészettörténészi munkásságot is kifejtett: írt többek között itáliai útikönyveket, életrajzot Aragóniai Beatrix magyar királynéról, valamint az érett olasz reneszánszt bemutató művet. Mindezeken túl a századfordulón, a magyar sport hőskorában, sportvezetői tevékenységet is vállalt: 1895-ben például alapító elnöke lett a Magyar Olimpiai Bizottságnak, mely tisztséget 1904-ig töltötte be.

A politikától teljesen a Horthy-korszakban sem távolodott el – hiszen felsőházi tag (1927–1936), illetve az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke (1921–1934) volt –, ám ekkor már inkább történetírói és tudományszervezői területen jeleskedett. 1922 és 1937 között négy kötetes monográfiát jelentetett meg a neoabszolutizmus időszakáról, míg a Kisfaludy Társaságnak 1923 és 1936 között, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig 1905-től 1936-ig volt az elnöke.

Édesanyja révén a neves festővel, Szinyei Merse Pállal elsőfokú unokatestvériségben álló Berzeviczy politikai karrierje során – a földkérdést leszámítva – jóformán minden fontosabb sorskérdésünkben állást foglalt, ami a dualizmus idején, valamint a két világháború közötti időszakban hazánk közvéleményét foglalkoztatta: az Ausztriához fűződő közjogi viszony, a nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés, a királykérdés, továbbá a trianoni békeszerződés és annak revíziója ügyében.

A zsidókérdésben pályája kezdetén a dualizmus korának nemzeti liberális integrációs modelljével azonosult. Ez az elképzelés azt feltételezte, hogy a polgári átalakulás keretében végrehajtott jogkiterjesztés nyomán az ország lakosai nyelvi, etnikai és vallási különbségektől függetlenül hajlandóak lesznek nyelvükben, illetve érzése-

ikben magyarrá válni. A zsidóság esetében, amely gyorsan megtanult magyarul, és a magyar államesmével nagymértékben azonosult, ez a felvetés igazolódott.[1] Berzeviczy a polgári jogegyenlőség védelmében többek között Istóczy Győzővel, az Országos Antiszemita Párt hírhedt vezetőjével is birokra kelt az országgyűlésben,[2] míg az 1890-es évek egyházpolitikai harcaiban a szabad vallásgyakorláson, a polgári anyakönyvezésen, illetőleg a kötelező polgári házasság bevezetésén túl az izraelita vallás recepciója mellett tört lándzsát. 1892 tavaszán amellett érvelt a képviselőházban, hogy a zsidó vallás recepciója és egyenjogúsítása „[...] nem kizárólag a zsidók érdeke, hanem érdekében fekszik a magyar nemzetek az, hogy a nemzettest összeforrasztásának mindennemű még meglévő akadályai elháríttassanak."[3] Parlamenti képviselőként Berzeviczy 1894–1895 folyamán egyaránt megszavazta a polgári házasságról és anyakönnyvezetésről (1894: XXXI. tc.), a szabad vallásgyakorlásról (1895: XLIII. tc.), és az izraelita vallás egyenjogúsításáról (1895: XLII. tc.) szóló rendelkezéseket.

Berzeviczy zsidókérdésben vallott nézetei az első világháború, illetve az azt követő két baloldali forradalom idején változtak meg. Már a világégés alatt, 1915 márciusában lejegyezte a naplójában, hogy Balogh Jenő igazságügy-miniszterrel arra a megállapításra jutottak, hogy ha a háború után felszínre kerülnek a hadsereg ellátása körüli visszaélések – a hadiszállítások lebonyolításáért az addigra kialakult társadalomszerkezetből következően nagyobbrészt zsidó kereskedők voltak a felelősek – „[...] akkor egy új, igen heves antiszemita mozgalomra lehetünk felkészülve."[4] Az őszirózsás forradalom és Tanácsköztársaság során pedig – melyek vezetésében a zsidó származású, vagy annak tulajdonított személyek aránya felülreprezentált volt – magáévá tette azt a zsidóellenes toposzt, miszerint a magyar zsidóság a gazdasági és kulturális életben történt hatalomátvétele után a politikai uralom megszerzésére törekedett.[5]

Véleményének átalakulását jelzi, hogy 1920-ban nem foglalt állást a közgondolkodásban „numerus clausus" néven szervesült 1920. évi XXV. törvénycikk kapcsán, mely akképpen szabta meg az egyetemekre és jogakadémiákra felvehető hallgatók létszámát, hogy az megfeleljen a „népfajok és nemzetiségek" országos arányának, amin kívül „nemzethűségi és erkölcsi" szempontokra is tekintettel kellett lenni.

1 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 2005. 74–88.
2 *Képviselőházi napló,* 1881. IX. kötet, 289–307.
3 *Képviselőházi napló,* 1892. III. kötet, 426.
4 *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920).* Szerk. Gali Máté. Budapest, Helikon, 2015. 95.
5 Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerk. Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin-Társulat, 1921. 754–756.

Noha a törvény szövegében a „zsidó" vagy „izraelita" kifejezések nem szerepeltek – szemben a végrehajtási utasítással,[6] ami a dualizmus kori gyakorlattal szakítva a magyar zsidóságot nemzetiségként, nem pedig vallásként ismerte el – az intézkedés legfőbb célja mégis a zsidó fiatalok diplomás értelmiségivé válásának korlátozása volt, ezáltal pedig a keresztény középrétegekből származó ifjúság felsőfokú képzésének, illetve majdani állásszerzésének megkönnyítése.[7] A numerus clausus az izraelita hallgatók számát – országos arányszámuknak megfelelően – 6 százalékban állapította meg, holott a többségében városlakó és az iskolázásra általában nagyobb hangsúlyt fektető zsidóság megoszlása az egyetemisták soraiban az első világháború előtt 30 százalék körül mozgott,[8] mígnem 1918-ban 34 százalékra emelkedett.[9]

1921–1922 folyamán már érzékelhető volt, hogy a korábbi ingerült közhangulat, ami a történelmi magyar állam összeomlásáért igaztalanul a honi zsidóságot tette felelőssé, némileg mérséklődött. Ettől kezdve mind a sajtóban, mind pedig a parlamentben markánsabban jelent meg azok hangja, akik a numerus clausus eltörlése és a teljes tanszabadság visszaállítása mellett törtek lándzsát. A nemzetgyűlésben elsősorban a liberális, illetve szociáldemokrata képviselők – mint például a liberális politikai közvélemény egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos – helyezkedtek erre az álláspontra. Velük szemben a Gömbös Gyula körül csoportosuló fajvédő politikusok inkább a törvény szigorítását, vagy esetlegesen az egész társadalomra kiterjedő ún. „foglalkozási kataszter" bevezetését óhajtották, míg a kormányon lévő Keresztény–Keresztyén Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párton (közkeletűbb nevén, az Egységes Párton) belül komoly nézeteltérések voltak a kérdés megítélését illetően.[10]

Ezekben az években Berzeviczy Albert is előbb óvatosabban, majd aztán nyíltabban adott hangot a jogszabállyal kapcsolatos elégedetlenségének. 1921 októberében, amikor interjút közölt vele az egykoron gróf Károlyi Mihály tulajdonában álló *Magyarország* című napilap, sajnálatát fejezte ki azért, mert a „beteg közhangulat" megnyerése érdekében az utóbbi két esztendőben olyan rendelkezések születtek, „melyek miatt az egész világ rokonszenve elfordul tőlünk".[11] Minden bizonnyal arra utalhatott, hogy a numerus clausus meghozataláért a magyar kormányt nemzetközi

6 A törvény végrehajtási utasítását ld. *Magyarországi rendeletek tára 1920.* Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1920. 1455–1460.
7 Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Helikon, 2017. 338–339.
8 Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* II. kötet. Szerk. Uő. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 8.
9 Barta Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény. *Sic Itur ad Astra,* 1990/1–2. 10.
10 Paksa Rudolf: A numerus clausus módosítása. In: *Gróf Bethlen István és kora.* Szerk. Nagy Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 145. (a továbbiakban: Paksa, 2014)
11 Sz. M.: Az Akadémia elnöke a kurzus ellen. *Magyarország,* 1921. október 2. 2.

zsidó szervezetek, illetőleg a Népszövetség részéről is számos kritika érte. 1922 februárjában pedig, amikor elnökségi tagként felszólt a Nemzeti Középpárt nevű konzervatív-liberális, parlamenten kívüli polgári párt önfeloszlatásakor, elítélően szólt azokról, akik az ellenforradalmi rendszer kiépülése során „a felekezeti béke ellen oly sokat vétettek". Megítélésünk szerint szavai ez esetben is a numerus claususra vonatkozhattak.[12] Jelenlegi ismereteink szerint egyértelműen elsőként 1922 őszén, a *Jüdische Pressezentrale Zürich* nevű svájci zsidó hetilapban közölt interjújában szólt az 1920: XXV. tc. kapcsán arról, hogy támogatja „az eltörlését ennek a teljesen elhibázott rendszabálynak", és úgy vélte, hogy „az antiszemitizmus inspirálta" törvény ártott Magyarország külföldi megítélésének.[13]

A Népszövetségben 1922 és 1925 között többször is terítékre került a numerus clausus ügye. Különféle zsidó szervezetek ugyanis rendszerint amellett érveltek, hogy a jogszabály ellentétben áll a trianoni békeszerződés azon paragrafusaival, amelyek garantálták a különféle kisebbségek egyenlőségének és vallásszabadságának védelmét. Legfőbb szószólójuk Lucien Wolf angol újságíró, a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapító tagja volt.[14] Mindez rendkívül kellemetlenül érintette a magyar kormányt, mivel a nemzetközi színtéren az utódállamok folyamatosan arra hivatkoztak a magyar kisebbségekkel szemben kifejtett politikájuk védelmében, hogy Magyarország sem bánik jobban az izraelita állampolgárjaival.[15] 1925 novemberében, az Interparlamentáris Unió New York-i értekezletéről hazaérkező korábbi kultuszminiszter (1905–1906), Lukács György például az alábbiakról számolt be: „Magyarországot én védelmeztem meg a támadásokkal szemben. Szükséges volt kifejtenem, hogy nálunk a numerus clausus nem vallási kérdés, mert arról van szó, hogy megnyirbált ország vagyunk, melynek túlteng az intelligenciája. Nálunk ezt a kérdést csak ebből a szempontból szabad elbírálni. A numerus clausus ügyét kénytelen vagyok egyébként elítélni, mert mindaddig, amíg ez a törvény fennáll, nem tudunk kellőképp fellépni az elszakított területeken élő magyar kisebbségek érdekében. Ellenünk fordítják a numerus clausust, már pedig nekünk ezen a téren szeplőtelennek kell lennünk, mert csak ez lehet a sikeres munka előfeltétele. Könnyen megtörténhetik egyébként, hogy addig, amíg a Népszövetség

12 A nemzeti középpárt kimondotta feloszlását. *Az Újság*, 1922. február 19. 2.

13 Exminister Berzeviczy über den Antisemitismus in Ungarn. *Jüdische Pressezentrale Zürich*, 1922. október 6. 1.

14 Joó András: „...ha Trianon nincs, akkor minden másképp volna. Ezt méltóztassék Lucien Wolfnak megmondani..." Magyarország, a numerus clausus és Lucien Wolf. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 73–101.

15 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 127–129.

az utódállamokban élő kisebbségek sérelmeiről beadott panaszainkat ad acta teszi, a numerus clausus ügyét nemcsak napirendre tűzi, hanem le is tárgyalja."[16]

Az Interparlamentáris Unió Magyar Nemzeti Csoportjának elnökeként Berzeviczy Albert is szembesült a külföldi kritikákkal, melyeket természetszerűleg megosztott a magyarországi politikusokkal. 1925 novemberében a nemzetgyűlésben Vázsonyi Vilmos Lukács Györgyre, hazánk népszövetségbéli fődelegátusára, gróf Apponyi Albertre, valamint éppen Berzeviczyre hivatkozva jelentette ki, hogy „[...] azok, akik kint jártak a külföldön a magyar nemzet diplomáciai képviseletében, [...] egyhangúan megállapították, hogy a legtöbb bajt és nehézséget Magyarország számára külföldön a numerus clausus okozta."[17] Négy nappal ezen parlamenti felszólalása előtt Vázsonyi Vilmos maga is részt vett a Pesti Izraelita Hitközség fennállásának 125., illetve az izraelita vallás recepciójának 30. évfordulójára megemlékező ünnepségen. Az eseményen a résztvevők egy állásfoglalást tettek közzé, amiben a magyar zsidóság képviseletében kinyilatkoztatták, hogy „[...] a numerus clausus ellen idehaza s csakis a magyar alkotmány alapján kívánnak küzdeni, minden idegen beavatkozást s általában a trianoni szerződésre való hivatkozást elhárítanak maguktól." A bejelentést Berzeviczy üdvözölte, s egyben reményét fejezte ki, hogy hazánkban „[...] az illetékes tényezők ezt a kérdést mielőbb méltányos megoldásra fogják juttatni, amit magam is remélek és a leghatározottabban kívánok."[18]

Elkerülendő, hogy a téma ismételten terítékre kerüljön a Népszövetségben, s ezzel negatív módon befolyásolja az ország érdekeinek képviseletét a nemzetközi politika színpadán, gróf Bethlen István miniszterelnök végül 1926–1927 folyamán az 1920. évi XXV. törvénycikk módosítása mellett döntött. A kormányfőt gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter egy 1926. november 3-án kelt levelében arra figyelmeztette, hogy a törvényt „[...] revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük."[19] A numerus clausust illetően a kultuszminiszter 1927. május 13-án a képviselőházban jelentette be a törvény módosítására vonatkozó kormányzati szándékot.[20]

Bő egy hónappal Klebelsberg expozéját követően, 1927. június 22-én Berzeviczy Albert is felszólalt az 1926-ban a néhai főrendiház örökébe szervezett felsőházban,

16 Lukács György v. b. t. t. nyilatkozata amerikai útjáról. *Újság*, 1925. november 7. 8.

17 *Képviselőházi napló*, 1922. XXXVII. kötet, 20.

18 125 év kultúr-útja a magyar zsidóktól a zsidó magyarokig. *Pesti Napló*, 1925. november 24. 4.

19 Klebelsberg Kuno gróf levele Bethlen István grófhoz a numerus clausus ügyében várható külföldi támadások kivédéséről. In: *Bethlen István titkos iratai*. S. a. r. Szinai Miklós–Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972. 257.

20 Klebelsberg Kuno gróf erre vonatkozó beszédét ld. *Képviselőházi napló*, 1927. IV. kötet, 93–94.

aminek ő a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként volt tagja. Előbb méltatta a dualizmus korának szabadelvű szellemiségű jogalkotását, majd a jelenre térve kritizálta, hogy e liberális örökséggel szemben 1920-ban visszaállították – az 1871-ben eltörölt – botbüntetést, illetve bevezették a numerus clausust, „[...] amelyet én nem tartok szerencsés rendszabálynak, mert azt hiszem, hogy az többet ártott, mint használt az országnak s amely rendszabállyal most már maga a mélyen t. kormány sem vall elvi közösséget, amennyiben azt ideiglenesnek, átmenetinek jelzi, annak megszüntetését kívánja, csak az időpontját nem jelölheti még meg."[21]

Az MTA elnökének beszédéről több sajtóorgánum is elismeréssel írt. A liberális *Pesti Napló* úgy vélte, hogy a konzervatív-liberális meggyőződésű, a szabadelvűség hagyományait védelmébe vevő Berzeviczytől „[...] nem lehetett mást várni, mint hogy a tanulási szabadság mellé állott s a numerus clausust elítélte."[22] A kormánnyal szemben kritikus *Magyar Hírlap* sajnálattal állapította meg, hogy a Bethlen-kabinet „még ma is hivatottabb kultúrpolitikusnak" tartja a numerus clausust 1920-ban beterjesztő Haller István kultuszminisztert, mint azt a Berzeviczyt, aki a szabadelvű éra oktatáspolitikusa volt, ennek nyomán pedig „[...] a speciális magyar liberalizmusnak kevés hivatottabb értelmezője van nálánál." A napilap szerint az ő felszólalása „[...] utópisztikusan hangzik egy korszakban, amelynek jogrendszerén még alig múltak el a botbüntetés törvényének szégyenletes kékfoltjai, amely a numerus clausussal diszkreditálja ötven év klasszikus kultúrpolitikáját."[23] A Kolozsváron *Új Kelet* címmel kiadott zsidó hetilap vezércikke szerint „Berzeviczy Albert még látta annak a korszaknak a pompás virágzását, amely a tanszabadság jegyében bontakozott ki a liberalizmus Magyarországában", számos nagynevű írót és tudóst adva a világnak. De magas kora miatt tanúja lett azoknak az éveknek is, amikor „az ellenforradalom Magyarországának politikusai, eltekintve bizonyos külpolitikai sikerektől, csak a numerusz klauzusz csodabogarát szállították az egyetemes kultúrának". Az újság cikkírója úgy fogalmazott, hogy Berzeviczy a klasszikus liberalizmus „ledorongolt lelkiismeretét" szólította meg felsőházi mondataiban. Az egykori kultúrpolitikus „[...] aki a tradíciókhoz minden bizonnyal görcsösebben ragaszkodik, mint Bethlen István, nem félti a magyar kultúra és fejlődés rendjét a kritika és a gondolat erejétől, sőt ezt tartja a konszolidáció egyedüli útjának. Ezzel szemben ifjú néptribunok, sváb grófok[24] és dezertált liberálisok divattá emelték a szabadságjogok elnyomására irányuló diktatúrával való kacérkodást. Megtagadták azt a liberalizmust, amelynek

21 *Felsőházi napló*, 1927. I. kötet, 198–199.
22 A méltóságos Ház. *Pesti Napló*, 1927. június 23. 1–2.
23 Amikor több a beszéd, mint a szavazat. *Magyar Hírlap*, 1927. június 23. 1.
24 Utalás gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter felerészben osztrák származására.

múltja nélkül sohasem kerültek volna a politikai élet porondjára és tapsolnak annak a numerusz klauzusznak, amely diszkreditálta külföldön azt a mély szellemi kultúrát, melyről a numerusz klauzusz felkent lovagjai elérzékenyítő dithirambuszokat[25] tudnak mondani az országba érkező előkelő idegeneknek."[26]

Felsőházi expozéjában Berzeviczy úgy fogalmazott, hogy az 1920: XXV. tc. revíziójának időpontja nem ismert. A kormányfő ugyanakkor még 1927 októberében ígéretet tett rá az Egységes Párt értekezletén,[27] egy hónappal később pedig Bethlen és Klebelsberg egy újabb pártgyűlésen már ismertették is a módosítás tervezetét, arra kérve a pártot, tegye kötelezővé a megszavazását a képviselői részére. Javaslatukat a megjelentek hozzászólás nélkül fogadták el. Másnap a kultuszminiszter a kormánypárt támogatását a háta mögött tudva benyújtotta a numerus clausus felülvizsgálatáról rendelkező törvényjavaslatot a képviselőházban, két héttel később a miniszterelnök pedig a már beterjesztett törvénymódosítást vitte magával Genfbe, a Népszövetség székhelyére.[28] A numerus clausust a döntéshozók úgy kívánták módosítani, hogy a törvény szövegének 3. paragrafusából kikerüljön a korábbi heves viták tárgyát képező „népfajok és nemzetiségek" kitétel, s azt foglalkozási kvótával váltsák fel. Ez persze továbbra is hátrányos volt a zsidóság számára, hiszen a jogszabálytervezet a közalkalmazotti és mezőgazdasági foglalkozásokhoz tartozók gyerekeit kifejezetten nevesítette, két olyan foglalkozási ágat, amelyből izraelita szülők gyermekei szinte egyáltalán nem érkeztek a felsőoktatásba.[29]

Miután a miniszterelnök Svájcban igazolta, hogy kormánya elkötelezett a numerus clausus revíziója ügyében, a kabinet számára a továbbiakban nem volt égetően sürgős e kényes kérdés parlamenti vitájának mielőbbi lefolytatása. A törvény módosításáról elsőként a képviselőház közoktatásügyi bizottsága tárgyalt 1928 januárjában, amit február folyamán két hétig tartó vita követett az országgyűlés első kamarájában. A tanácskozás 1928. február 24-én, név szerinti szavazással ért véget, melynek keretében 139 képviselő voksolt a módosítás mellett, és 32 vetette azt el.[30]

A képviselőházi vita lezárulásával a jogszabálytervezet a felsőházhoz került, ahol elsőként úgyszintén a testület közoktatásügyi bizottsága foglalkozott vele. A március

25 Eredetileg ekszta tikus hangulatú, pompázatos stílusú és dallamú himnusz az ókori Görögországban a bor és a mámor istenéről, Dionüszoszról.
26 Berzeviczy Albert kritikája. *Új Kelet*, 1927. június 24. 1.
27 N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 1988. 170.
28 Ladányi Andor: A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1130–1131.
29 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012. 55–58. (a továbbiakban: Kovács M., 2012.)
30 *Képviselőházi napló*, 1927. IX. kötet, 208.

7-én, Berzeviczy elnökletével megtartott ülésen a törvényjavaslatot Mátrai Rudolf, a bizottság jegyzője, s egyben a székesfehérvári ciszterci rendi Szent István katolikus gimnázium igazgatója ismertette. Klebelsberg kultuszminiszter akképpen érvelt a módosítás mellett, hogy az „[...] nem a tanulás szabadságát korlátozza, hanem ahogy szükséges, infláció idején megállapítani a bankóprést, éppúgy a diplomák inflációja idején szükség van az ilyen törvényre."[31] Gróf Teleki Pál, akiknek (első) miniszterelnöksége alatt léptették életbe az 1920: XXV. tc.-t, viszont elutasította a revíziót, mondván ő azt „[...] nem közoktatásügyi kérdésnek, hanem a faji antagonizmus kérdésének tartja." Meglátása szerint az eredeti törvény fenntartására már csak azért is szükség van, mert tapasztalatai alapján a zsidó tulajdonban lévő vállalkozások „erős numerus clausust alkalmaznak" a keresztény munkavállalókkal szemben, ami miatt a jogszabály „nem egyetemi kérdés, hanem szociálpolitikai probléma".[32] Szólásra emelkedve Berzeviczy kifejtette, hogy „átmenetileg és ideiglenesen" egyet tudna érteni a felsőoktatásban tanulók számának szabályozásával, ámde „nem helyesli a korlátozás módját". Nézete szerint amennyiben mindenképpen szükséges valamiféle szelekció, akkor azt „kizárólag tehetség és előmenetel alapján" lehet végrehajtani. Szavait azzal zárta, hogy „mostani szövegezésében" a törvényjavaslatot nem fogadja el.[33] A felszólalásokat követően a felsőház közoktatásügyi bizottsága a numerus clausus módosítása mellett foglalt állást. Elnöki tisztségéből kifolyólag Berzeviczy Albert nem szavazott.

A sajtó – akárcsak az 1927 júniusában elmondott felsőházi beszédénél – most is elismerő hangon számolt be Berzeviczy megnyilatkozásáról. A magyarországi neológ zsidó közösség *Egyenlőség* című politikai hetilapja úgy fogalmazott, hogy az MTA elnöke „[...] nemeshangú liberális beszédben ismételte meg azt a felfogását, amelynek már többször hangot adott és amellyel már több ízben szerezte meg a felekezet őszinte háláját."[34] A *Magyar Hírlap* cikke a „konzervatív államférfi és konzervatív literary gentlemen" jelzővel illette Berzeviczyt. Tisza István egykori kultuszminiszterének mondatait Klebelsberg Kunoéval vetette össze, az alábbi következtetésre jutva: „Berzeviczy Albert a tehetség és előmenetel szempontjából követeli az egyetemi szelekciót, a kultuszminiszter a keresztény társadalom elfogultsága alapján válogatja ki a jövő Magyarország intellektuális pionérjeit. Berzeviczy a magyar történelmi tradíciók és kultúrtradíciók alapján helyezkedik el, gróf Klebelsberg egy közvéleményre támaszkodik, amelynek a parlamentben alig van szó-

31 A numerus clausus a diplomák inflációja ellen készült. *Az Est*, 1928. március 7. 2.
32 Teleki Pál szerint a numerus clausus a faji antagonizmus kérdése. *Esti Kurír*, 1928. március 7. 2.
33 Glattfelder püspök, Berzeviczy Albert és az egyetemek képviselőinek felszólalása. *Magyarország*, 1928. március 7. 4.
34 A numerus clausus vitája a felsőházban. *Egyenlőség*, 1928. március 10. 15.

szólója, inkább a sajtója a kurzus mesterséges tenyészete. [...] Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak, mert a föld népe, a város népe és a Berzeviczy Albertek szellemi krémje leszámolt ezzel a magyar néphez méltatlan elfogultsággal. Az antiszemitizmus vizei lefolyóban vannak és a Teleky Pálok (*sic!*), az antiszemitizmus állóvizei legfeljebb arra alkalmasak, hogy a gyűlölet és a stupidság a maga papírhajóival tengeri ütközeteket rendezzen rajtuk."[35]

A patinás *Pesti Napló* a közoktatásügyi bizottságban lezajlottak vitáról *Ketten beszéltek...* címmel közölt vezércikket. Írója a 75 éves Berzeviczyt a 49 éves Telekivel állította szembe, arra utalva, hogy a kérdésben két személy szólalt fel: „Egy fiatalabb ember, akinek a jövője már – a háta mögött van és egy öregebb ember, aki világnézetileg közelebb van a holnaphoz, mint a mához." Berzeviczy Albert konzervatív–liberális világképétől és politikai hitvallásától ugyanis távol áll a numerus clausus gondolatisága, ellentétben Teleki Pállal, aki „[...] régmúlt századok temetőjében keresi ideáljait s akinek számára az 1919-es és 1920-as idők vad tűzijátékaiban gyúlt ki az új idők »hajnala«." A cikk szerzője írása végén leszögezte: „Teleki Pál politikája *messziről jött*, Berzeviczy Albert politikája *messzire megy*. A Teleki Pál politikájától elbúcsúzott az idő, Berzeviczyé: a jövő, de reméljük, hogy már a jelen is."[36]

A felsőház 1928. március 13–14-én tárgyalt a numerus clausus revíziójáról. Teleki Pál, Szily Kálmán a Műegyetem rektora, és Wolkenberg Alajos a budapesti egyetem professzora ragaszkodtak az 1920-as korlátozásokhoz, míg hármójukkal szemben többek között Baltazár Dezső tiszántúli református püspök, Mátrai Rudolf, továbbá Berzeviczy képviseltek ellentétes véleményt. Az MTA elnöke az első napon elhangzott beszédét azzal a kijelentéssel indította, hogy „[...] a jelenlegi numerus clausust fentarthatónak nem vélem, annak hatályon kívül helyezését, vagy legalább is megváltoztatását tartom szükségesnek." Majd úgy folytatta, hogy „némileg" tartozik a múltjának azzal, hogy állást foglaljon ebben a kérdésben, amivel minden bizonnyal dualizmuskori, illetve 1920-ban tanúsított – pontosabban: nem tanúsított – magatartására utalhatott.

Megítélése szerint a numerus claususnak „súlyos hibája az, hogy betűje szerint is helytelen intézkedést tartalmaz", mivel az által, hogy „túlságosan mechanikus módon", az országos számarányukhoz viszonyítva százalékos arányban korlátozta a különböző nemzetiségek közül felvehető hallgatók számát, azt idézte elő, hogy kiszorult a felsőoktatásból számos tehetséges diák, akiknek kárára több tehetségtelen került be. Mindemellett úgy vélte, hogy „[...] nem is őszinte ez a törvény, mert a törvényben tudvalevőleg szó sincs a zsidókról s ennek ellenére mindenki tudja,

35 Az antiszemitizmus vadvizei. *Magyar Hírlap*, 1928. március 7. 1.
36 Ketten beszéltek... *Pesti Napló*, 1928. március 7. 1.

hogy ennek a törvénynek alkalmazása és végrehajtása tulajdonképpen arra és csakis arra irányul, hogy a zsidóság számát a főiskolákon korlátozza."

Berzeviczy a numerus clausus „megváltoztatása, vagy hatályon kívül helyezése mellett" három indokot sorolt fel:

1. Az 1920-ban bevezetett korlátozások nem csökkentették oly mértékben a felsőoktatásban végzett hallgatók számát, hogy az önmagában megoldotta volna a diplomás értelmiségiek elhelyezkedési nehézségeit.

2. A numerus clausus nem tiltotta a külföldön szerzett diplomák honosítását. Idővel azonban Berzeviczy szerint „egyesek" (itt feltételezhetőleg a különféle fajvédő irányultságú mérnöki, ügyvédi, orvosi stb. szakmai szervezetekre célozhatott) megpróbálták elérni a honosítási eljárás tilalmát. Ezzel szemben ő úgy gondolta, hogy hiba lenne megtagadni a végzettségét Magyarországon, a hazai munkaerőpiacon kamatoztatni kívánóktól a diplomájuk honosítását. Hiszen egyrészt a külföldi főiskolák és egyetemek nem ritkán magasabb színvonalúak, mint a magyarországiak, így az ott végzett diákok képzettebbek a magyar társaiknál. Másrészt, ha a hatóságaink megakadályozzák a honosítást, azzal „bizonyos idegen szellemmel" és keserűséggel töltik el a külhonban végzett fiataljaink szívét.

3. A „külföldi beavatkozás" kérdése, tehát a Népszövetség nyomásgyakorlása a kormányra a numerus clausus módosítása ügyében, amit ugyan helytelenített, ám leszögezte, hogy a „[...] beavatkozás azonban megtörtént a kormány nem térhetett ki előle s én az én álláspontomról utóvégre csak örvendhetnék annak, hogy ez a magábanvéve jogosulatlan közbelépés végre meghozta a numerus clausus kérdésének elővételét és a törvény megváltoztatását."

Érveinek ismertetését követően az egykori kultuszminiszter arra az álláspontra jutott, hogy a törvény revíziója „[...] nem elégíthet ki engem és nézetem szerint nem hozza meg a helyes és végleges megoldást." Mert bár el tudja fogadni, hogy átmenetileg és ideiglenesen szükség lehet a tanszabadság korlátozására, ám a válogatás feltételeinek igazságosnak és elvi alapokon nyugvóknak kell lenniük, ő viszont azt sejti, hogy a törvényjavaslat rendelkezései mindezek helyett inkább a protekciónak fognak teret engedni a felvételi eljárást során, háttérbe szorítva a tehetség és szorgalom érvényesülését.

Nagyívű felszólalását Berzeviczy Albert az alábbiakkal zárta: „Az én meggyőződésem az, hogyha a tanszabadság korlátozása szükséges, ha a numerus clausus kell, ha ez csak a szelekció alapján történhetik, meggyőződésem szerint pedig más jogos és igazságos szelekció, mint a tehetség, képzettség és előhaladás szerint való nincsen. Így tehát én azt tartom, hogy egyedül erre kellene fektetni a súlyt, hogy kizárólag tehetség és előmenetel alapján kategorizálják a hallgatókat, hogy mindenekelőtt a legjobb tehetségűek és legjobb előmenetelűek kerüljenek az egyetemre. [...] Egy-

előre azonban kénytelen vagyok a javaslatot megszavazni, mert más volt a helyzet a Képviselőházban és más a helyzet itt a Felsőházban; a Képviselőházban lehetett határozati javaslattal provokálni, megkísérelni a kormánynak olyan utasítását, hogy más törvényjavaslatot terjesszen elő, itt azonban, ha a többség elvetné a törvényjavaslatot, ez csak azt eredményezné, hogy akkor egyszerűen továbbra is életbenmaradna az 1920-iki törvény, ami még rosszabb ennél a javaslatnál – mondom, erre és csakis erre a helyzetre való tekintettel, a javaslatot én is elfogadom."[37]

Berzeviczy felsőházi expozéja a korábbiaktól eltérően vegyes fogadtatásra talált a sajtóban. A Bethlen István miniszterelnök érdekeltségébe tartozó *8 Órai Újság* méltatta „emelkedett nézőpontját", kiemelve, hogy „[...] a békés fejlődésnek az az útja, melyet Berzeviczy Albert jelöl meg, valóban a leghelyesebb út és a legbiztosabban vezet a feltámadáshoz."[38] A szintén inkább a kormány álláspontját támogató, konzervatív *Budapesti Hírlap* ugyanakkor azt emelte ki, hogy tévedés volt Berzeviczy részéről a miatt aggódni, hogy a külföldön tanuló izraeliták „eltelve bizonyos idegen szellemmel" fognak hazatérni Magyarországra, mivel a magyar zsidósággal „[...] most is az a hiba, hogy az idegen eszmék iránt túlságosan fogékony."[39]

A magyar fajvédelem és nemzeti-keresztény sajtó koronázatlan királya és vezére, Milotay István publicista[40] szerkesztésében megjelenő *Magyarság* című napilap Baltazár Dezsővel egyetemben Berzeviczyt „a régi liberális iskola néhány képviselője" közé sorolta, mint akik elítélően szóltak a numerus claususról, illetőleg annak módosításáról.[41] Az újság négy nappal az MTA elnökének felszólalása után szinte egész oldalnyi vezércikkben tért ki az általa elmondottakra. Az írás név nélküli szerzője arról értekezett, hogy hazánkban a keresztény magyarság és a zsidóság között éles küzdelem zajlik az ország vezető gazdasági, valamint értelmiségi pozícióinak megszerzéséért. Ezt „szabadversenynek" nevezik az olyan liberális szellemiségű politikusok, mint Berzeviczy, aki a lap szerint a szabadverseny egyik „apostola". Nem lehet azonban tisztességes és egyenlő párviadalnak hívni azt, melynek „az egyik részéről ott áll ebben a küzdelemben anyagi javaiból kifosztva, öntudatában megrendülve, szervezettségében szétomolva a keresztény magyar társadalom, a másik oldalon pedig ott áll idehaza is mindent behálózó, mindent elnyelő hatalmával a zsidó nagytőke, nagyipar és nagykereskedelem, sőt a nagy zsidó földbirtok is, és ott áll

37 Berzeviczy Albert 1928. március 13-án elhangzott beszédét ld. *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 110–113.

38 Numerus clausus. *8 Órai Újság*, 1928. március 14. 1.

39 Idegen hatások. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 14. 3.

40 Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, Osiris, 2012. 184.

41 Teleki Pál gróf és Szily Kálmán műegyetemi rektor az eredeti numerus clausus-törvény fenntartását követelte. *Magyarság*, 1928. március 14. 1.

mögöttük a zsidóságnak az egész világra kiterjedő összeköttetése és szolidaritása". Az egyenlőtlen feltételeken valamelyest enyhíteni próbált volna a numerus clausus, melynek revíziójáról folytatott felsőházi vitában Berzeviczynek „minden részvéte" a zsidó ifjúságé volt, akikkel szemben „nincsen egy szava" sem a keresztény fiatalsághoz, akiknek diplomásként is ki kell vándorolniuk az országból, hogy megélhetést találjanak maguknak. A cikkíró – burkoltan Berzeviczy Albert felelősségét is felvetve – gondolatait az alábbi baljóslatú meglátással zárta: „A mai magyar ifjúság azzal a keserűséggel jött haza a háborúból, hogy mialatt ő odakinn a frontokon küzdött Nagy-Magyarországért, ezt a Nagy-Magyarországot az itthoni politikusok, öregek és fiatalok egyaránt, eljátszották a háta mögött. Most ez az ifjúság azt kénytelen látni, hogy még a maradék, Csonka-Magyarországot is, azt, amelynek lecsökkent esélyei számára még megmaradtak volna, azt is eladják a lába alól és a feje felől. Ezt megtehetik és megtehették egy törvényben, egy kormányzati rendszer lelkiismeretlenségéből és a vezető társadalmi rétegek korruptságából, de ez a kijátszott ifjú Magyarország egyszer számon fogja kérni a maga életét és a maga jogait azoktól, akik most olyan hamis gesztussal rája hengerítették a szabadverseny koporsófödelét."[42]

Berzeviczy Albert, és összességében a felsőház magatartásával azonban nemcsak a fajvédő sajtó, hanem a fajvédő politika vezéralakja, Gömbös Gyula sem volt elégedett, aki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1928–1929. évi költségvetéséről szóló képviselőházi vita 1928. május 4-én rendezett ülésnapján az országgyűlés második kamarájának tagjait olyan „politikai antikváriusok"-nak nevezte, akik már képtelenek meghallani az új idők szavát.[43] Gömbös minősítése ellen Berzeviczy Albert másfél hónappal később, június 19-én szólalt fel a felsőházban. Beszédében leszögezte: „[...] hogy mi nem tudjuk megérteni az újabb kor haladását, eszméit és törekvéseit, azt hiszem, ez is tévedés. Lehet, hogy az újabb kor olyan haladási momentumait, aminő pl. a botbüntetés visszaállítása és a numerus clausus volt, talán itt ebben a Felsőházban – ha már akkor létezett volna – osztatlanul nem fogadták volna el és nem helyeselték volna. De amióta ez a Felsőház fennáll, valóban senki nem mondhatja el róla, hogy bármilyen józan és helyes haladásnak akadálya lett volna."[44]

A *Pesti Napló* másnapi vezércikke méltatta Berzeviczyt, illetve a felsőház hozzá hasonló, szabadelvű politikusait. „A Berzeviczy Albertek számára vadidegen világ a numerus clausus világa és botbüntetésé [...] vadidegen az a korszellem, és az a parlamentarizmus, amely mellett folytonos tanácskozásképtelenségnek és határozatképtelenségek vannak; vadidegen az a politika, amely a nagy reformokat – programjában temeti el, vadidegen egy olyan kormánypárt, amelyben akár világnézeti ellenfelét megtalálhatja minden képviselő, vadidegen a numerus clausus szelleme, amely a minél több professzornak és a minél kevesebb hallgatónak fényes ideálját reprezentálja."[45]

A Magyar Tudományos Akadémia elnökének politikai eszmevilágától valóban távol állt a numerus clausus gondolatisága. Ettől függetlenül azonban azt követően, hogy a felsőház is változtatás nélkül elfogadta 1928 márciusában a módosításáról szóló előterjesztést, 1928. április 26-án kihirdették az 1920. évi XXV. törvénycikk revíziójáról rendelkező, 1928. évi XIV. törvénycikket. Ez a korábbiaknál nagyobb mozgásteret biztosított az intézményeknek a felvételi válogatás során. Továbbra is fenntartotta viszont annak lehetőségét, hogy a felvételi bizottságok határt szabjanak az izraelita származású hallgatók létszámának.[46] Ezt pedig meg is tették, mivel a statisztikák alapján a zsidó diákok aránya az egyetemeken a későbbiekben mindössze néhány százalékponttal emelkedett: az 1928–1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5%-ra, 1932-ben 12,3%-ra, 1933-ban 12,5%-ra.[47] Az 1918 előtti számarányokat tehát már meg sem közelítette.

42 »A szabadverseny«. *Magyarság*, 1928. március 17. 1.
43 Gömbös Gyula ebbéli kijelentését ld. *Képviselőházi napló*, 1927. XII. kötet, 130.
44 *Felsőházi napló*, 1927. II. kötet, 350.
45 Az antikváriusok. *Pesti Napló*, 1928. június 20. 1.
46 Paksa, 2014, 147.
47 Kovács M., 2012, 205.

Hamerli Petra

A NUMERUS CLAUSUS ÉS AZ OLASZ POLITIKAI „VÁLASZREAKCIÓK"

Bevezetés

Az első világháborút követően Európa térképe újrarajzolódott, ami átírta a kontinens nemzetközi viszonyrendszerét is. Így történhetett meg, hogy – annak ellenére, hogy a háborúban Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia részeként Magyarország szembenálló felek voltak – a padovai fegyverszüneti egyezmény aláírását (1918) követően az olasz és a magyar kormányok között közeledés indult meg a két állam kapcsolatának szorosabbra fűzése érdekében.[1]

A két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatokat több szakaszra oszthatjuk. A diplomáciai együttműködés az 1927. április 5-én aláírt barátsági szerződés révén emelkedett hivatalos szintre, ezt megelőzően, 1918 és 1927 között inkább „puhatolózásról" beszélhetünk. A két ország kapcsolatai 1927 és 1934 között voltak a legintenzívebbek, amikor is a barátsági szerződésben foglaltaknak megfelelően összehangolták a politikai lépéseiket, és kulturális egyezményeket, valamint gazdasági szerződéseket is kötöttek. 1934-ben sor került az együttműködést Ausztriával kiegészítő római jegyzőkönyvek aláírására, ezért a következő négy év – az 1938-ban bekövetezett Anschlussig – az olasz–osztrák–magyar blokk jegyében telt. Ebben az időszakban egyre erőteljesebbé vált Németország térnyerése Európában, és az 1930-as évek második felére nyilvánvalóvá vált, hogy a közép-európai régió vezető hatalma Németország, nem pedig Olaszország. Az Anschluss után, 1938-tól kezdve a magyar és az olasz bel- és külpolitika alakulása nagymértékben függött a németek lépéseitől, ezért a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok utolsó, 1938-tól 1943-ig (az olasz kapitulációig) tartó szakaszának eseményeit csak Németország politikájának tükrében érthetjük meg.[2]

1 A magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok felvételéről lásd korábbi tanulmányom: Hamerli Petra: Magyar–olasz kapcsolatok a padovai fegyverszünettől a Tanácsköztársaság végéig. In: *Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika.* Szerk. Zachar Péter Krisztián. Budapest, Heraldika, 2014. 154–214.

2 Hamerli Petra: *Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik, 1927–1934.* Budapest, Fakultás, 2018. (A továbbiakban: Hamerli, 2018.) 13–20.

Noha a Magyarország és Olaszország két háború közötti viszonyának fentebb vázolt szakaszai jól elkülöníthetőek egymástól, elmondható, hogy a „puhatolózás" időszakában és az olasz–magyar barátsági szerződés megkötése, 1927 után egyaránt jellemző volt, hogy a két állam kormányai figyelemmel kísérték egymás politikai lépéseit. Ebből kiindulva érdemes feltenni azt a kérdést, hogy vajon Olaszország figyelmet szentelt-e a magyar politikai életre ez idő tájt hatással lévő antiszemita hangulatnak, és az ezekhez kapcsolódó intézkedéseknek, mint a *numerus clausus* törvénynek (1920) és a későbbi zsidótörvényeknek (1938, 1939, 1941, 1942)? Milyen konkrét politikai intézkedésekkel reagált Olaszország a magyar felsőoktatásban résztvevő hallgatók számát nemzetiségi alapon meghatározó numerus clausus bevezetésére és a zsidótörvények elfogadására? Tanulmányomban ezeket a kérdéseket igyekszem megválaszolni.

A numerus clausus és annak módosítása

A numerus clausus [zárt szám] néven elhíresült 1920. évi XXV. törvénycikket[3] 1920. szeptember 26-án, hosszas vita után fogadta el a magyar parlament. A törvény értelmében az 1920–1921-es tanévtől kezdve korlátozták a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra felvehető diákok számát annak érdekében, hogy az ország megváltozott körülményei között is biztosítható legyen a színvonalas oktatás. A törvény 3. §-a kimondta, hogy a beiratkozni vágyóknak az illetékes karhoz kell engedélyért folyamodniuk, és a karoknak „az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctizedrészét".[4]

Azt, hogy a törvény nemzetiségi alapon határozta meg a felvehető hallgatók arányszámát, különösen a magyarországi zsidóság sérelmezte, ugyanis a rendelkezést megelőzően a többi népcsoporthoz képest jóval magasabb arányban vettek részt a felsőoktatásban. A lakosság mintegy 6%-a volt zsidó származású, azonban az egyetemi hallgatók csaknem egyharmadát ők alkották,[5] így a numerus clausus nyilvánvalóan jelentős visszaesést eredményezett számukra a felsőoktatásban. A törvény bevezetése után a magyarországi izraelita közösség mellett a francia, az angol és az amerikai zsidó szervezetek is több ízben fordultak a Népszövetség Tanácsához arra hivatkozva, hogy az 1920. évi XXV. törvénycikk 3. §-a sérti az első világháborút követően nemzetközileg elfogadott kisebbségvédelmi rendelkezéseket, amelyeket a trianoni békeszerződés is tartalmazott: az 58. cikk kimondta, hogy „minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi".[6] Mivel a dokumentum ily módon ismertté vált a Népszövetség Tanácsa előtt, a numerus claususra külföldön is felfigyeltek, és egyes országokban a zsidóság elleni intézkedés egyik első példájaként könyvelték el azt. (A törvény egyébként a magyar köztudat egy részében is „nulladik zsidótörvényként" él.)

Habár a numerus clausus Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter (1919–1920) szolgálata idején született, a külföldről érkező tiltakozások javarészt Klebelsberg Kuno miniszterségének (1922–1931) idejére estek, aki a Népszövetség Tanácsa által felhozott vádakra felelve úgy nyilatkozott, hogy nem tekinti állandó jellegűnek a numerus clausust, amelynek az a célja, hogy a trianoni békeszerződés által okozott értelmiségi „túltermelést" megakadályozza. Amint az ország társadalmi és gazdasági élete visszanyeri a régi stabilitását, a törvény módosítható – folytatta Klebelsberg, aki úgy vélte, hogy a törvénynek az egyes nemzetiségek szerinti arányszámra vonatkozó része nem jogfosztó vagy korlátozó intézkedés, és nem is nevez meg konkrétan népcsoportokat.[7]

A külföldi nyomást érzékelve Klebelsberg 1926 novemberében bizalmas levélben fordult Bethlen István miniszterelnökhöz (1921–1931), amelyben javasolta, hogy a törvény szövegét módosítsák úgy, hogy a megfogalmazás ne adjon ürügyet a Népszövetség Tanácsa, vagy a hágai székhelyű Nemzetközi Bíróság beavatkozására.[8] A módosított törvényt, amelyből kivették a nemzetiségi arányokra utaló passzust, hosszas tárgyalásokat követően, 1928-ban fogadta el a parlament (1928. évi XIV. törvénycikk): „Bár az 1920. évi XXV. törvénycikk minden népfaj és nemzetiség iránt

3 A numerus clausus (1920. évi XXV. törvénycikk). Forrás: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1920 (Letöltve: 2020. május 25.)

4 Uo.

5 Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi" – Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Pécs, Kronosz, 2014. (A továbbiakban: Ujváry, 2014.) 70.

6 A trianoni békeszerződés (1921. évi XXXIII. törvénycikk). Forrás: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39 (Letöltve: 2020. május 26.)

7 Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, Argumentum, 2000. (A továbbiakban: Ladányi, 2000.) 79.

8 Ujváry, 2014. 75.

igazságos mértékkel kíván mérni, mert minden ilyen csoportot országos átlagának megfelelő százalékában bocsát a főiskolákra, mégis úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. § harmadik bekezdése számos félreértésre adott okot. [...] Ezenfelül a magyarországi zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3. § harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják. Az érzések világában ily inponderabiliára is figyelemmel kell lenni, mert a polgárok közmegnyugvása minden állam virágzásának nélkülözhetetlen előfeltétele. Izraelita honfitársainknak sem szabad viszont szem elől téveszteniök, hogy a bennünket ért nemzeti katasztrófa összes életviszonyaink összezsugorodásához vezetett és számos fájdalmas korlátozást tett szükségessé."[9] – fogalmazott a törvénycikk.

Amíg az eredeti törvény életben volt, addig a hazai egyetemekről kiszorult zsidó fiatalok nagy része külföldi felsőoktatási intézményekben tanult.[10] A legtöbben Bécsben, különböző német egyetemeken, Párizsban és Rómában tanultak. Róma különösen 1923-tól kezdve vált népszerű célponttá, ahol ettől az évtől kezdve a külföldi zsidó diákok tandíj és vizsgadíj nélkül járhattak az olasz egyetemekre.[11] Ekkor Olaszországban már hatalomra került a Benito Mussolini által vezetett Nemzeti Fasiszta Párt – *Partito Nazionale Fascista* –, amely több mint két évtizedet át meghatározta az ország politikai berendezkedését.

A fasizmus eszmerendszere nem volt olyan koherens, mint például a nácizmusé. Bár 1932-ben Mussolini Giovanni Gentile filozófus segítségével összefoglalta az alapelveket *A fasizmus doktrínája* [La dottrina del fascismo] című szócikkben, amely az Enciclopedia Italianában jelent meg első ízben,[12] a fasizmus ideológiája az évek, évtizedek során folyamatosan változott az adott politikai és nemzetközi körülményektől függően. Mussolini hosszú távú célja az olasz állam teljes „fasizálása" volt, és felismerte azt, hogy rendszere legitimálása és hatalmának megszilárdítása érdekében – a kezdeti időkben legalábbis – tanácsos együttműködnie olyan emberekkel, akik ugyan nem voltak fasiszták, de fel sem léptek a fasizmus ellen, és a saját szakterületükön tekintélynek számítottak. Ezek egyike volt Gentile is, aki Mussolini első közoktatásügyi miniszteréként (1922–1924) 1923-ban átfogó oktatási reformot hajtott végre, amely a numerus clausus miatt a magyarországi felsőoktatásból kiszorult diákok sorsának alakulására is hatással volt.

Mielőtt a Gentile-reformra rátérnék, fontosnak tartok néhány szót ejteni arról, hogy a numerus clausus és az olasz kormány hozzáállása a kérdéshez előkerült-e a két állam vezetőinek tárgyalásai során, tekintve, hogy a két világháború között Magyarország egyik legfontosabb politikai partnere kétségkívül Olaszország volt. A válasz nemleges: Benito Mussolini és Bethlen István találkozóin a kérdés nem került napirendre, aminek oka lehet az is, hogy a magyar–olasz tárgyalások jóval a numerus clausus bevezetése után, 1926 őszén élénkültek meg, először levelezés útján, személyes megbeszélésekre pedig csak 1927 tavaszán került sor,[13] amikor a magyar politikai elit már felvetette a törvény esetleges módosítását. Erre végül, amint említettem, 1928-ban – elsősorban a külföldről érkező nyomás miatt – került sor, a vitatott paragrafust kivették a törvény szövegéből. Vagyis addigra, mire a magyar–olasz kapcsolatok megerősödtek, a kérdés már gyakorlatilag érvényét veszítette.

1927-ben – Bethlen látogatását megelőzően – Klebelsberg Kuno is Rómába utazott, ahol az akkori közművelődésügyi miniszterrel, Pietro Fedelével tárgyalt a két állam kulturális kapcsolatainak megerősítéséről. A megbeszélések eredménye a Római Magyar Akadémia létrehozása, valamint a római magyar tanszék, illetve magyarországi olasz tanszékek és lektorátusok felállítása lett.[14] Noha Magyarországon a numerus clausus léte még annak ellenére is meghatározta Klebelsberg politikai megítélését, hogy a törvény megszületésében – mint láthattuk – nem játszott aktív szerepet,[15] a vallás- és közoktatásügyi miniszter olaszországi látogatása során a rendelkezésről és annak hozadékairól nem esett szó, a tárgyalások kimenetelét azok nem befolyásolták. Ugyanígy nem képezte a beszélgetés tárgyát a numerus clausus – 1927-ben még csak tervezett – módosítása sem.

A Gentile-reform és az 1923. évi 2102. számú királyi dekrétum

A Gentile-reform – amelyet Mussolini „a legfasisztább reform" névvel illetett – 1923 és 1939 között határozta meg az olasz oktatás irányvonalát. A köznevelés megreformálását Mussolini azért tartotta szükségesnek, mert az iskolában az ország fasi-

9 A numerus clausus törvény módosítása (1928. évi XIV. törvénycikk). Forrás: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800014.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D48 (Letöltve: 2020. május 26.)

10 Ladányi 2000. 89.

11 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012. (A továbbiakban: Kovács M, 2012.) 164. Haraszti György: Kényszer-peregrináció az első világháború után. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás, 1. kötet.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2018. (A továbbiakban: Haraszti, 2018.) 175–186.

12 A teljes szöveg többek között itt olvasható: Mussolini, Benito: *Opera omnia. Vol. 34.* A cura di Susmel, Edoardo e Duilio. Firenze, La Fenice, 1961. 115–138.

13 Hamerli, 2018. 60–61.

14 Hamerli, 2018. 65–69.

15 Ujváry, 2014. 68.

zálásának és a hatalom megszilárdításának egyik eszközét látta abban az értelemben, hogy a közoktatási intézmények kínáltak lehetőséget az ideológia szellemében történő nevelésre. Gentile, mint filozófus úgy vélekedett, hogy az iskola az egyedüli megfelelő terep arra, hogy az állampolgárokat az állam és annak szervei iránti engedelmességre neveljék, ezért a reform által megvalósított pedagógiai modell alapvetően tekintélyelvű volt,[16] amely az oktatás fasizálásán túl annak egységesítését célozta.[17]

Szempontunkból az alsó- és középszintű oktatásban történt változásoknál – amelyekre ehelyütt nem térnék ki – sokkal lényegesebbek a felsőoktatást érintő módosítások. Olaszországban sok egyetem működött, ezért Gentile attól tartott, hogy az egyetemi tanulmányok és címek idővel elveszíthetik a korábbi presztízsüket. Hogy ennek elejét vegye, Gentile szigorú állami ellenőrzés alá vonta az egyetemeket, a rektort a továbbiakban a miniszter nevezte ki, és az egyetemi tanács is miniszteri ellenőrzés mellett működött. Ami az oktatást illeti, Gentile a színvonal emelésére törekedett, aminek kulcsát a szemináriumi rendszer bevezetésében látta. Az oktatási miniszter mérsékelni kívánta az egyetemi túlképzést, amit úgy igyekezett kivitelezni, hogy háttérbe szorította az állami élet szempontjából kevésbé hasznosnak tartott tudományágakat, mint például a pszichológiát, vagy a modern nyelvek oktatását. Ez utóbbin kívül hátránya volt a reformnak az is, hogy emelkedett az oktatók óraszáma, ami a kutatói munka háttérbe szorulását eredményezte. Mindezek következtében a reform az egyetemi oktatók és a hallgatók körében egyaránt népszerűtlen volt, Mussolini azonban úgy látta, hogy ezek a racionális intézkedések lehetőséget teremtenek az értelmiségi réteg megerősítésére, amelyre a fasiszta kormánynak szüksége van.[18]

A Gentile-reformot királyi dekrétumok sora vezette be. Az egyetemekről az 1923. szeptember 30-án kelt, 2102. számú királyi dekrétum[19] rendelkezett, és ez tette lehetővé azt is, hogy azok a külföldi – és ezzel együtt a magyarországi – zsidó hallgatók, akik otthon nem jutottak be a képzésekre, Olaszországban folytathassák egyetemi tanulmányaikat. A dekrétum részletesen szabályozta az egyetemekre és az oktatókra vonatkozó kritériumokat, és a hallgatók felvételének módját is. Hangsúlyozta, hogy az olasz egyetemek szívesen látják azokat a külföldi hallgatókat, akik bármilyen oknál fogva arra kényszerülnek, hogy megkezdett egyetemi tanulmányaikat más

16 K. Farkas Claudia: *Jogfosztástól a zsidó iskolákig. Fajvédelem és oktatáspolitika a fasiszta Olaszországban.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2015. (A továbbiakban: K. Farkas, 2015.) 12–13.

17 Ormos Mária: *Mussolini.* Budapest, Kossuth, 2019. (A továbbiakban: Ormos, 2019.) 268.

18 K. Farkas, 2015. 20–21.

19 Az 1923. évi 2102. számú királyi dekrétum. Forrás: http://augusto.agid.gov.it/gazzette/index/download/id/1923239_P1 (Letöltve: 2020. május 27.)

országban folytassák.[20] A rendelet azt követően született, hogy 1922 végén Németországban antiszemita megmozdulásokra került sor, amelyek folyamán a német egyetemi hallgatók zsidó származású társaik ellen követtek el atrocitásokat,[21] de nyilvánvalóan a magyarországi felsőoktatásból kiszorult zsidó diákokat is kedvezően érintette.

A dekrétum értelmében a „külföldiek" – a dokumentum ezzel a szóval utalt az érintett diákokra – év közben is beiratkozhattak a kiválasztott egyetemre, amennyiben a rektor a felvételre irányuló kérelmet pozitívan bírálta el. A hallgatók korábbi külföldi tanulmányait az olasz egyetemek beszámították. További előnyt jelentett számukra, hogy míg olasz társaik esetében az illetékes egyetem vezetése határozott a fizetendő ösztöndíj mértékéről, addig a külföldiek „az alól teljes egészében felmentést nyernek"[22] – fogalmazott a dekrétum 54. cikkelye. Fausto Coen zsidó származású olasz újságíró, aki 1988-ban jelentette meg írását a fasiszta vezetők zsidópolitikájáról, így fogalmazott ezekről az időkről: „Szívesen látott vendégként fogadták őket [a zsidókat], [...] Olaszország ideális menedékhelyet jelentett számukra [...] ahol folytathatták egyetemi tanulmányaikat [...] még a tandíjfizetés kötelezettsége alól is mentesítették őket."[23] Az olasz felsőoktatási intézmények ezekkel az intézkedésekkel a külföldi hallgatóik létszámát kívánták növelni, amivel az ország egyetemei tekintélyüket is növelhették.[24]

Felmerülhet a kérdés, hogy a fasiszta vezetők miért hoztak ilyen, a *numerus clausus* miatt hátrányt szenvedő diákok számára „kiskaput" jelentő határozatot. Ennek megértéséhez érdemes röviden kitérni arra, hogy a fasizmus miként viszonyult a zsidósághoz. Mindenekelőtt fontos hangsúlyozni, hogy a fasizmus alapjában véve nem tette magáévá a biológiai fajelméletet, és mint köztudott, Olaszországban az 1938-as faji törvények bevezetésére is az erőteljes német nyomás következtében került sor.[25] A zsidóság aránya Olaszországban olyannyira elenyésző volt, hogy az antiszemitizmus nem merült fel releváns problémaként az olaszok körében, akik mélyen elítélték a náci fajelméletet, ami ellen Adolf Hitler hatalomra jutásának előestéjén, illetve hajnalán Mussolini maga is szót emelt.[26] Saját hatalomátvételekor, a *Marcia su Roma* előtt Mussolini kijelentette, hogy „zsidókérdés nem létezik országunkban és remél-

20 Uo.

21 Kovács M, 2012. 164.

22 Az 1923. évi 2102. számú királyi dekrétum. Forrás: http://augusto.agid.gov.it/gazzette/index/download/id/1923239_P1 (Letöltve: 2020. március 08.)

23 Idézi: K. Farkas, 2015. 58–59.

24 Haraszti, 2018. 177.

25 Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus.* Budapest, Magvető, 1987. 202.

26 Ormos, 2019. 333–334.

jük, nem is lesz soha, legalábbis addig nem, amíg a cionizmus nem állítja a zsidókat azon dilemma elé, hogy választani kelljen az olasz anyaország és egy másik ország között".[27]

Bár Magyarországon az antiszemita lapok igyekeztek úgy beállítani a fasizmust, mint zsidóellenes ideológiát, ez nem volt helytálló. Sőt, a fasiszta párt tagjai között szép számmal voltak zsidó származásúak is, akik a magyarok ilyen irányú kérdéseire válaszolva elmondták, hogy Olaszországban a vallási hovatartozásuknak nincs jelentősége. Megemlíthetjük, hogy a budapesti fascio titkára is zsidó származású volt, Emerico Fried, aki az *Egyenlőség* című zsidó hetilapnak nyilatkozva kijelentette: „Magyarországból a numerus clausus folytán el kellett távoznia sok ezer zsidó diáknak, [...] Olaszország pedig befogadta ezeket a Magyarországból távozó zsidó diákokat. Páduában, Bolognában és más egyetemi városokban mindenütt nagy számmal tanulnak magyar zsidó diákok, akikkel egyáltalában nem éreztetik azt, hogy ők zsidók."[28]

Az 1930-as évekre a zsidó származásúak száma megsokszorozódott a fasiszta párt berkeiben, ám Mussolini a nemzetközi körülmények miatt hamarosan arra kényszerült, hogy „engedjen" az egyre inkább teret nyerő, és ezért Olaszország szuverenitására is veszélyt jelentő németeknek ebben a kérdésben. Így 1938-ban sor került Olaszországban is a faji törvények bevezetésére,[29] amellyel kapcsolatban érdemesnek tartok kitérni az ugyanebben az évben elfogadott magyarországi zsidótörvényre és annak olaszországi visszhangjára is.

Az 1938-as zsidótörvény olasz fogadtatása és az olaszországi faji törvény

Magyarországon a numerus clausus 1928-as módosítása után tíz évvel, 1938. május 29-én hatályba lépett az első zsidótörvény (1938. évi XV. törvénycikk), amely a numerus clausus burkolt rendelkezéseivel ellentétben immár nyíltan is a zsidóság ellen irányult. A törvényt Imrédy Béla miniszterelnöksége (1938–1939) idején iktatták be, de a javaslatot Darányi Kálmán miniszterelnöksége (1936–1938) alatt készítették elő. „Én azt hiszem, egészen felesleges volna elméleti vitát folytatni afelett, hogy helyes vagy nem helyes-e zsidókérdésről beszélni. Zsidókérdés van"[30] – jelentette ki

27 Idézi: Andreides Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes" – A fasizmus antiszemitizmusa. *Múlt és Jövő,* 2012/3. 33.

28 Idézi: Andreides, 2012. 29.

29 Ormos, 2019. 333–334.

30 Idézi: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmetörténet.* Budapest, Osiris, 2001. (A továbbiakban: Gyurgyák, 2001.) 136.

a miniszterelnök. Máig nem ismert pontosan, hogy Darányiban vajon a magyar társadalom antiszemita hangulata, bizonyos belpolitikai események, vagy a nemzetközi körülmények hatására érlelődött az elhatározás, hogy törvényi úton szabályozza a kérdést,[31] de valószínűsíthető, hogy az Adolf Hitler és a náci párt 1933-ban bekövetkezett hatalomra jutását követően egyre erősödő német térnyerés, amely Európaszerte éreztette hatását, hozzájárult a zsidótörvények megszületéséhez.

Ami a törvény tartalmát illeti, a rendelkezés bizonyos foglalkozási ágakban – újságíró, orvos, mérnök, ügyvéd, színházi és filmes szakemberek, valamint a tíz főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatok tisztségviselői – 20%-ban maximalizálta a zsidóság arányát.[32] Noha a törvény a felsőoktatásról nem ejtett szót, Olaszországban – ahol a javaslat benyújtásától kezdve a hatályba lépésig élénk figyelmet szenteltek a dokumentum sorsának –, mint a továbbiakban látni fogjuk, a numerus clausus szerves folytatásaként értékelték azt.

A törvényjavaslatot Darányi és az igazságügyi miniszter, Mikecz Ödön nyújtották be 1938. április 8-án,[33] és Luigi Orazio Vinci Gigliucci budapesti olasz követ több jelentést is készített a tervezettel kapcsolatos parlamenti vita aktuális állásáról. Első beszámolójában Vinci a javaslat tartalmát foglalta röviden össze, kiemelve, hogy a törvénytervezet a numerus clausushoz hasonlatos, ugyanis ez a törvény is a zsidóság részvételi arányát csökkentené bizonyos területeken,[34] majd leírta azokat a rendelkezéseket, amelyet fentebb ismertettem.

Vinci egy május elején készített jelentésében kitért arra is, hogy meglátása szerint a törvény egyértelműen Németország nyomására született, éppen ezért megosztotta a magyar társadalmat, amelynek körében ugyan erőteljesen jelen volt az antiszemitizmus, de ugyanakkor a náci eszméket is hasonló ellenszenvvel fogadta. Vinci igyekezett hangsúlyozni az olasz külügyminiszternek, Galeazzo Cianónak, hogy a törvényjavaslatot olyan kiemelkedő magyar politikusok is ellenszenvvel fogadták, mint az olaszok által nagyra becsült Bethlen István, de felszólaltak ellene a keresztény lapok is.[35] A vita során nyilvánvalóan a zsidó származású parlamenti képviselők is tiltakoztak, akik úgy vélekedtek, hogy a törvény túlzottan diszkriminatív azokkal a zsidókkal szemben is, akiknek családja az évtizedek során asszimilálódott és

31 Gyurgyák, 2001. 136.

32 Gyurgyák, 2001. 139.

33 Gyurgyák, 2001. 137.

34 Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. (A továbbiakban: ASMAE.) Affari Politici. (A továbbiakban: AA. PP.) 1931–1945. Ungheria. Busta 22. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 1823/574. Vinci Cianónak, 1938. április 9.

35 ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 22. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 2260/720. Vinci Cianónak, 1938. május 1.

magáévá tette a keresztény értékrendet. A kormánypárt ezzel szemben úgy érvelt, hogy a javaslat éppen a keresztény értékrend megerősítését célozza, ahogyan az a tervezet szövegéből is látható.[36] A május 12-én tartott ülést összefoglalva Vinci arról tájékoztatta Cianót, hogy a magyar kormány véleménye szerint a zsidóság olyan szerepet tölt be a politikai és a gazdasági életben, amely országos méretű problémává teszi a kérdést. Ezen túlmenően arányuk az értelmiségi rétegben is olyan nagy, hogy a hatalmas területi veszteségeket elszenvedett Magyarországon a magyar értelmiségiek létét veszélyeztetik. Az ülésen szóba került, hogy egyes magyar politikusok szerint a faji törvények bevezetése sem oldják meg a kérdést, az ő véleményük az volt, hogy a törvény által célul kitűzött társadalmi és gazdasági egyensúly csak mintegy 10–20 ezer zsidó kivándorlásának előmozdításával lenne megvalósítható Magyarországon. Vinci beszámolója szerint Mikecz úgy vélekedett, hogy a magyar törvényjavaslat semmivel sem eredményez szigorúbb intézkedéseket, mint más országok elgondolásai, és a kérdés megoldása nemcsak Magyarországnak, de az egész világnak érdeke, mivel hozzájárul az ország politikai és társadalmi nyugalmának eléréséhez.[37]

Ahogy említettem, az első zsidótörvény végül 1938. május 29-én lépett hatályba. A törvényben foglalt 20%-os küszöb azokat a Magyarországon leányvállalattal rendelkező olasz cégeket, valamint a magyar–olasz tulajdonban lévő intézményeket (pl. az Olasz–Magyar Bankot) is érintette, amelyek vezetője, vagy tagjainak többsége zsidó származású volt, ezért Ciano azzal a kéréssel fordult Antonio Benni kommunikációért felelős miniszterhez, hogy ezeket az illetőket másokkal helyettesítsék az említett cégekben.[38] Az intézkedésre azért került sor, mert az olasz kormány tiszteletben kívánta tartani a magyar törvényben foglaltakat, és ennek megfelelően előirányozták, hogy a nevezett cégekben a dolgozók között ne legyen 20%-nál nagyobb a zsidó származásúak aránya.[39]

Feltehető a kérdés, hogy az olasz kormány, amely a numerus claususra voltaképpen nem adott hivatalos reakciót, miért kísérte figyelemmel az 1938-ban bevezetett rendelkezést. A választ az olasz belpolitika alakulásában kell keresnünk. Az olasz hangulat az 1930-as évek végén alapvetően német- és náciellenes volt, azonban – ahogyan arra már utaltam – Hitler európai térnyerése egyre inkább befolyásolta a környező államok bel- és külpolitikáját, így Mussolini kénytelen volt igazodni Hitler politikájához. Ennek jegyében rászánta magát, hogy fordulatot hajtson végre a zsidókérdést illetően, és több hónapig tartó előkészület után, 1938. július 14-én a kormány manifesztumot tett közzé a faji kérdésről, amely különféle megszorító intézkedéseket tartalmazott.[40] Mivel, mint láthattuk, Olaszországban az antiszemitizmus a zsidóság elenyésző aránya folytán nem jelentkezett, a manifesztum először a faji probléma mibenlétét fogalmazta meg, majd ezt követően kimondta, hogy a zsidóság részvételét az állam életében a számarányuknak megfelelően korlátozzák, de mivel az olasz zsidók száma alacsony, a kormánynak nincs különleges üldözési terve ellenük.[41]

Az olaszországi faji törvények között helyet kapott az 1938. szeptember 7-én kelt 1381. számú határozat is, amely kimondta, hogy a rendelet érvénybe lépésétől kezdve nem telepedhetnek le zsidók Olaszország területén, és akik külföldről korábban az országba költöztek, azoknak hat hónapon belül el kell hagyniuk azt, beleértve az olasz gyarmatok területét is.[42] Ez nyilvánvalóan az Olaszországban tanuló magyarországi zsidó diákokra is hatással volt.

A Fasiszta Nagytanács októberi ülésén csupán hárman – Italo Balbo, Emilio De Bono és Luigi Federzoni – javasolták a tervezetben foglaltak enyhítését, így a faji törvényeket elfogadták, és a zsidók nagy részét megfosztották az állásuktól, állampolgári jogaiktól. Az olasz törvény mégis enyhébb volt, mint a magyar vagy a német rendelkezések.[43]

Ezeket az eseményeket szemlélve feltehető, hogy az olasz kormány azért kísérte figyelemmel a Magyarországon elfogadott első zsidótörvényt, mert amikor a magyar javaslatot tárgyalták, akkor már Olaszországban is körvonalazódott az a gondolat, hogy a nemzetközi körülmények folytán hamarosan szükség lesz arra, hogy a fasiszta párt is engedményeket tegyen Hitlernek a zsidókérdés megoldását illetően. Ha ennek fényében értelmezzük Vinci követ jelentéseit, feltűnhet, hogy Vinci egyfajta igazolást keresett a magyar parlament vitáját szemlélve arra vonatkozóan, hogy miért is lehet szükség akár Magyarországon, akár más európai országban a zsidóság jogait korlátozó intézkedések bevezetésére. Alátámasztja ezt az a fentebb ismertetett jelentés, amelyben Vinci hosszan idézte Mikecz kijelentését,

36 ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 22. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 2727/878. Vinci Cianónak, 1938. június 3.

37 ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 22. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 3024/990. Vinci Cianónak, 1938. június 10.

38 ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 24. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telegramma n. 230875/784. Ciano Benninek, 1938. szeptember 3.

39 ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 24. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 4413/1472. Vinci Cianónak, 1938. augusztus 23.

40 Ormos, 2019. 333.

41 K. Farkas, 2015. 56–58.

42 Az 1938. évi 1381. számú királyi dekrétum. Forrás: http://www.cdec.it/home2_2.asp?idtesto=185&idtesto1=559&son=1&figlio=558&level=8 (Letöltve: 2020. május 27.)

43 Ormos, 2019. 333.

miszerint a társadalmi és gazdasági egyensúly a világon csak a kérdés megoldásával érhető el, ezért az intézkedések az egész világ érdekeit szolgálják.[44]

Ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy a Magyarországon 1939-ben, 1941-ben és 1942-ben bevezetett zsidótörvények iránt az olasz kormány nem mutatott különösebb érdeklődést, aminek oka az lehet, hogy addigra már Olaszországban is elfogadták a faji törvényeket, így többé nem volt szükség a szövetséges országok által szolgáltatott precedens felmutatására a saját belpolitikájuk igazolása érdekében. Ez azonban csak feltételezés, amelynek bizonyítása, vagy cáfolata további kutatást igényel.

[44] ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Ungheria. Busta 22. Legge sugli ebrei in Ungheria. Telepresso n. 3024/990. Vinci Cianónak, 1938. június 10.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Adriányi Gábor 29
Ady Endre 7
Agárdi Péter 212
Albrecht királyi herceg 38–40
Andorka Rudolf 27
Andreides Gábor 262
Angyal Pál 33–34, 39
Anka László 64
Antolović, Michael 55
Apáthy István 151
Apponyi Albert, gróf 245
Aragóniai Beatrix 241
Arz Artur 120
Asztalos József 194,
Bach, Alexander von 53
Baganz, Carina 230
Balbo, Italo 265
Balogh Jenő 242
Balogh Margit 30
Baltazár Dezső 249, 251
Balthazard, Victor 233–234
Bangha Béla 35
Baranyay Jusztin 38
Bárdi Nándor 232
Bárdos Remig 40
Barlay Ö. Szabolcs 29
Bársony János 116, 164
Barta János, ifj. 118–119, 122
Barta Róbert 243
Bartók György 95
Batalka Krisztina 99
Bedel, Maurice 233
Bellér Béla 83
Benárd Ágost 40
Benbassa, Esther 233, 235
Benedek, XVI. 32
Benisch Artur 213
Benni, Antonio 264
Benz, Wolfgang 229, 232
Berta Eszter 87
Berténvi Iván, ifj. 67
Berzeviczy Albert 192, 241, 242, 243, 245–252
Bethlen István 19, 30, 245, 246, 251, 257, 259, 263
Bismarck, Otto von 67
Bitter Illés 32–33, 38–40, 183
Bleyer Jakab 57–58, 60
Blum, Léon 235
Bodnár Erzsébet 27
Bodolay Géza 14
Boér Elek 101, 151
Bozóky Endre 183
Bölöny József 114
Brandenstein Béla 14, 26, 36–37
Brandsch, Rudolf 63–66, 68
Brasillach, Robert 233
Breznay Béla 14
Britz, Nikolaus 69
Brüning, Heinrich 40
Busch Ferenc 154
Bülow, Berhard von 226
Caraffa, Antonio 53
Caron, Vicki 234–235
Cazacu, Matei 232
Charle, Christophe 218–220
Ciano, Galeazzo 263, 264, 266
Codreanu, Corneliu Zelea 231

Coen, Fausto 261
Cziráki Zsuzsanna 64
Csengeri János 98, 106
Csernoch János 30, 39–40
Csiky Balázs 16
Csizmadia Andor 148
Csunderlik Péter 9, 14, 18, 21
Daragó Dénes 7
Darányi Kálmán 262, 263
De Bono, Emilio 265
Debreceni Péter 229
Demeter Gábor 27
Dézsi Lajos 98, 106, 151
Dick, Volker 59
Dionüszosz 247
Diplich, Hans 55
Dobrovits Sándor 26
Doleschall Alfréd 25, 97
Dominkovits Péter 71
Dornyai Béla 88
Dreyfus, Alfred 233
Egry Gábor 64
Egyed Emese 120
Ehret, Ulrike 240
Eötvös József 187, 191, 192
Erdei Ferenc 181
Farkas Ádám 138
Fata Márta 43, 48
Faulhaber, Michael von 32
Fedele, Pietro 259
Federzoni, Luigi 265
Fejér Lipót 155
Ferenc Ferdinánd trónörökös 44
Ferenc József, I. 8
Ferenczi Szilárd 120
Fináczy Ernő 176, 183, 184
Fittbogen, Gottfried 58
Ford, Henry 237
Fried Béni 52
Fried, Emerico 262
Friedrich István 41
Gaal György 122
Gál Péter József 72
Gali Máté 242
Garda Dezső 120
Geiger, Vladimir 55
Gentile, Giovanni 258–260
Gerbod, Paul 220
Gerevich Tibor 41
Gergely Jenő 30–31, 36, 43
Gilbert, Claire 239
Ginder, Paul 61
Glattfelder Gyula 40
Goga, Octavian 232
Gombocz Zoltán 98, 106, 155
Gottschalk, Thomas 32
Gömbös Gyula 243, 252
Gönczi Ferenc 215
Gratz Gusztáv 10, 242
Groneweg, Barbara 44
Gruber, Ferdinand Ernst 58, 68
Guagnini, Anna 227
Gyalui Farkas 120
Gyáni Gábor 181
Gyáros Vilmos 52
Gyurgyák János 244, 251, 262, 263
Haller István 38–39, 104, 246, 257
Haltmayer, Josef 47
Hamerli Petra 5, 255, 259
Hamm, Franz 55, 68
Hanauer Á. István 40
Haraszti György 228
Hausleitner, Mariana 232
Haynau, Julius Jacob von 53
Heckenast Gusztáv 58
Heller, Donald 239

Herczeg Ferenc 17–18, 59
Herepei János 88, 89
Hering, Rainer 44
Herpay Imre 71
Hesz (máshol Hess) Frigyes 60
Hiller István 71, 76, 78, 83
Hitler, Adolf 230, 261, 263, 265
Hollósi Gábor 64, 86, 118
Hóman Bálint 14, 41
Hoór Károly 110–111, 113
Horthy Miklós 241
Horthy Miklós 92, 96, 97
Horváth Győző 40
Hubai László 114
Huszár Károly 38, 40–41
Igmándy Zoltán 72
Imre Sándor 175, 176, 177
Imrédy Béla 262
Innitzer, Theodor 40
Istóczy Győző 242
Jakus János 120
Jászi Oszkár 9–12, 18
Joó András 5, 217, 244
József, II. [császár és király] 53, 189–190
József Ágost 40
József Ferenc 40
Juhász Gyula 59
K. Farkas Claudia 260–261, 265
Kalmár János 41
Karády Viktor 92, 100, 125, 126
Karády Viktor 219, 221–222, 224, 226–228
Karady, Victor (ld. Karády Viktor)
Károly, IV. 25
Károlyi Mihály, gróf 243
Kárpáti László 72
Kelemen Lajos 120
Kelemen Roland 138
Kenessey Béla 14
Kenyeres Balázs 151
Kerepeszki Róbert 23–25, 27, 36, 43, 96, 97
Kerny Terézia 16
Király Sándor 23, 28, 122
Kirchl, Adolf 58
Kirilly Dezső 42
Kiss Róbert Károly 98
Kissné Bognár Éva 96
Klebelsberg Kunó 19, 71, 113–115173, 175–178, 187–188, 192, 211–212, 245–246, 248, 257, 259
Klinge, Matti 220
Kohári Nándor 87
Kornis Gyula 41, 173, 176, 177–181, 183, 184, 187
Korodi, Lutz 64, 68
Kossuth Ferenc 60
Kosutány Ignác 171
Kovács Alajos 145
Kovács Alajos 228
Kovács Imre 27
Kovács Kálmán Árpád 46
Kovács M. Mária 8, 247, 253, 258, 261
Kőhalmi Béla 20
Körner, Theodor 56
Köveskúti Jenő 183
Kraft, Stephan 47, 55, 65–68
Krause Ottóné 61
Krause, Otto Hermann 60–61
Kremling, Bruno 55, 68
Kremling, Ludwig 63, 68
Krug Lajos 71
Kudlacsek Zsigmond 212
Kuncz Ödön 101
Kunfi Zsigmond 18, 21

Kurucz Gyula 48
Kürschák József 183
Ladányi Andor 24–27, 35–36, 43, 96, 97, 98, 100, 247, 257–258
Laval, Pierre 234
Lechner Károly 151
Lenau, Nikolaus 57, 62, 63
Lengvári István 101, 119
Leopold Antal 40
Levy, Richard S. 221
Lichner József 71, 78
Ligeti Dávid 8, 22, 120, 228
Lipót, I. [császár és király] 53
Lowell, Abbot Lawrence 237–238
Ludendorff, Erich 32
Lukács György 21–22, 244, 245
Lukáts Adolf 101
Lukinich Imre 48
Lunz, Viktor 62
Lübke, Heinrich 32
M. Szilas Katalin 71
Machatsek Gyula 78
Madaras Éva 44
Mágocsi Dietz Sándor 164, 183
Magyary Zoltán 16, 23, 26, 41, 48
Malán Mihály 88, 89
Marc Lee, Raphael 236
Marcell Mihály 40
Marczali Henrik 155
Mária Terézia 53, 189–190
Márki Sándor 155
Marschelke, Kurt 59
Mártonffy Károly 14
Martonyi János 89
Mastalírné Zádor Márta 75
Matics Lajos 40
Mátrai Rudolf 248, 249
Mattes József 50, 56
Mayer, Otto 66
McWilliams, Carey 237–238
Menyhárth Gáspár 101, 108, 116, 159, 170
Mészáros János 38
Metternich, Klemens Wenzel Lothar von 53
Michlic, Joanna Beata 228–229
Mihályfi Ákos 40
Mikecz Ödön 263–265
Mikes János 40
Miklóssy István 9
Mikó Imre 46
Milei György 22
Milotay István 251
Missuray Krug Lajos ld. Krug Lajos
Mollay Károly 32
Molnár Béla 32–33, 35, 38
Molnár László 96
Moore, John C. 227
Morrison, Alexander 221
Moulinier, Pierre 222–223
Mudrák József 119, 122
Mussolini, Benito 258–261, 265
Müller, Dietmar 232
Müller-Guttenbrunn, Adam 44–45, 55–60, 62, 64, 68
Müller-Guttenbrunn, Roderich 44, 68
N. Szegvári Katalin 247
Nádossy Imre 41
Nagy Károly 116, 117
Nagy Péter Tibor 173, 177
Nagy Zsejke 243
Nagyné Szegvári Katalin 148
Négyesy László 183, 184, 185
Novák István 40
Oberkersch, Valentin 47, 49, 55, 59, 63–64, 66–67
Olenhusen, Albrecht Götz von 230
Orbán Áron Gáspár 87
Óriás Nándor 38
Ormos Mária 260–262, 265
Orosz István 118–119, 122
Orosz László 25, 59, 64, 71–72, 78, 83
Oroszi Sándor 75
Osváth Zsolt 96
P. Szabó Béla 118
Pakó László 120
Paksa Rudolf 125, 243, 253
Pamlényi Ervin 59
Papen, Franz von 230
Papp István 71
Pásztory Bernadett 16
Pataki Szabolcs 120
Patry, Josef 68–69
Pauler Ákos 183–185
Pázmány Péter 21
Pecze Ferenc 148
Perjéssy Lajos 54
Perlaki Ferenc 72
Petrák Katalin 22
Pikler Gyula 7
Piłsudski, Józef 229
Pintér Ferenc 72
Pintér Jenő 183
Pirkmayer, Alois 64
Pius, XII. 32
Plautz, Oskar 47
Pogány Frigyes 188, 211
Pogány József 21
Pók Attila 9–10
Polányi Károly 20
Popper József 71
Portmann, Michael 66
Pölöskei Ferenc 110, 111
Prohászka Ottokár 29, 38–39
Pröhle Gergely 67
Pulszky Ágost 7
Puttkamer, Joachim von 46
Quint József 214
Ránki György 59
Rátz László 183
Rausch Aladár 38
Ravasz István 138
Riedl, Franz Hieronymus 47, 60
Riesz Frigyes 155
Rigó Máté 234
Ringer, Fritz 222, 227
Rittinger, Eduard 68
Rogl, Ludwig 44
Romsics Ignác 242–243
Rosegger, Peter 58
Roth Rezső 52
Roth, Harald 64
Rottenbiller Fülöp 41
Rovács Barna 30
Rózsa Dávid 30
Rudorff, Andrea 229
Rüegg, Walter 218
Sági Éva 71, 78
Samassa, Paul 68
Sándor, II. 220
Sándor, III. 221
Saria, Balduin 65–66, 68
Sarkady Sándor, ifj. 71–72, 74, 77–78
Sas Péter 88–89, 120
Scheimpflug, K. [alias Steinacker, Edmund] 61
Schiller, Friedrich 56, 63
Schindling, Anton 48
Schioppa, Lorenzo 38
Schmelczer-Pohánka Éva 119
Schmidt Henrik 106, 112
Schneller István 92, 104, 106, 151, 152

Schneller István 14
Schneller Károly 88, 89
Schödl, Günter 44, 67
Schönerer, Georg von 52, 69
Schultheiß, Guntram 56
Schuschnigg, Kurt (von) 40
Schwartz Elemér 32–33, 36, 39–40, 42
Seewann, Gerhard 63, 66
Seipel, Ignaz 34
Senz, Ingomar 45–47, 56–58, 63–66, 68–70
Senz, Josef Volkmar 63
Serédi Jusztinián 40
Shapiro, Maurice C. 234
Sinkovics István 14
Skerlecz Iván 41
Somló Bódog 7, 10
Steinacker, Edmund 44–45, 55–56, 60–64, 66, 68–69
Steinacker, Harold 44, 61
Stickler, Matthias 48
Stoiber, Edmund 32
Storno Ferenc, id. 61–62
Storno Ferenc, ifj. 62
Storno Kálmán 62
Strauß, Franz-Josef 32
Strehlenaui Niembsch Miklós [Lenau] 62
Strommer Viktorin 40
Susmel, Duilio 258
Susmel, Emilio 258
Synnott, Marcia G. 237–239
Szabados Sándor 21
Szabó Dezső 180
Szabó Miklós 7–8.
Szádeczky Lajos 106
Szamuely Tibor 21
Szandtner Pál 101, 109–111, 159
Szatmári Alexandra 16
Szechányi Elemér 78
Szécsényi András 24, 27, 36, 43
Szecskó Károly 38
Szekfű Gyula 29, 41, 180
Szemere Béla 154
Szemerey Tamás 72
Szendi Attila 83
Szent István 248
Szerdahelyi László 38
Szijj Jolán 120, 138
Szily Kálmán 249
Szinai Miklós 245
Szinyei Merse Pál 241
Szita Dezső 71
Szögi László 14, 48, 71, 83, 110
Szűcs László 245
Szűts István Gergely 71
Tafferner, Anton 45, 57, 58
Tangl Károly 183
Teleki Pál 248, 249
Térfi Béla 38
Thurner Mihály 71
Tilkovszky Loránt 59, 60, 70
Tisza István 248
Tokody Gyula 44, 68–69
Tóth Eszter Zsófia 64
Tóth Imre 71, 78
Tóth József 31, 37
Tóth Károly 106, 112
Toth Szilárd 120
Tóth Zoltán 181
Törley Dezső 41
Trautmann, Georg 60
Truman, Harry 23
Turecsek Károly 52
Uhland, Ludwig 56
Ujváry Gábor 8, 15, 18, 21–23, 25, 40, 42–43, 64, 67, 72, 86–87, 96–97, 100

187, 211, 228–229, 243–244, 257–259
Urbanek, Olga 61
V. Windisch Éva 49, 57, 60, 63
Vaida-Voevod, Alexandru 232
Vajda Tamás 87, 126, 139, 142
Vámos Henrik 15
Varga Júlia 19
Vass Henrik 96
Vass József 92, 108, 158
Vázsonyi Vilmos 243, 245
Viczián János 13–14, 16, 19–20
Vida István 117
Vinci Gigliucci, Luigi Orazio 263–266
Viszota Gyula 183
Vitális György 71
Vitális István 71
Vörös Antal 14
Vörös Boldizsár 22
Waidl, Ernst 66
Walther Béla 183
Wehner, Nikolaus 69
Weill, Claudie 221, 224
Weis István 180
Welles, Sumner 235
Weresch, Hans 44
Wettl, Adolf 49–52, 54–56
Winkler András 72
Wlassics Gyula 8
Wolf, Karl Hermann 52
Wolf, Lucien 244
Wollinger, Karl 68
Zachar Péter Krisztián 255
Zelovich Kornél 14, 24
Zichy Aladár 16
Zichy János 16
Zichy Nándor 16
Zilahi Kiss Jenő 183

HELYNÉVMUTATÓ

Abaúj-Torna vármegye 80, 81, 210
Alsó-Fehér vármegye 80
Amerika 60
Amerikai Egyesült Államok 224, 236–238, 240
Anglia 233
Arad vármegye 80–81
Árva vármegye 80
Ausztria 54, 58, 61, 63, 67, 78, 241, 255
Avarföld 61
Bács–Bodrog vármegye 46, 60, 80
Bácska 44, 60, 66, 68
Bajorország 225
Bánát 44, 52, 54, 56–58, 60, 62
Bánság 62
Baranya vármegye 53, 80, 83, 210
Bars vármegye 80–82
Bécs 45, 47, 55, 60, 61, 64, 68–70, 228, 258
Békés vármegye 81
Belgium 61, 219, 222
Belgrád 66
Bereg vármegye 81
Berlin 57, 64, 65, 67, 224–226, 229, 232
Berzevice 241
Beszterce 47
Beszterce–Naszód vármegye 81
Bihar vármegye 80
Borsod vármegye 80
Borsod–Gömör 210
Bosnyák-Herczegovina [Bosznia-Hercegovina] 55
Bosznia 81
Brassó 47, 81
Braunschweig 225
Bresztovác 66
Bród (Bosanski) 55
Brünn 44
Budaörs 25
Budapest 8, 13–14, 16, 18, 23, 25, 32, 37–39, 41, 47, 52–54, 57, 60, 64, 66, 68–69, 87–89, 92, 95–100, 104–106, 108, 110–125, 131, 134, 138, 145, 148, 151–156, 158, 161, 163–164, 168–169, 209, 249
Bukarest 232
Bulkesz 66
Burgenland 47, 69
Columbia (Egyetem) 236, 238
Csanád 210
Csatád 62–63
Csík vármegye 80
Csíkszereda 120
Csongrád vármegye 80
Debrecen 7, 96, 99, 118–125, 155, 158, 209
Dél-Európa 222
Délvidék 44, 46, 49, 51–53, 55, 58, 63–66, 68–69
Doboj 55
Döbling 57
Drávaszarvas (Hirschfeld) 59
Drezda 219, 224
Duna-medence 67
Dunántúl 53
Eger 38–39, 41
Eperjes 13, 40
Erdély 43–44, 47, 49, 52–54, 56, 58, 63, 64–68, 231

Erlangen 225
Eszék 59
Esztergom vármegye 80, 83
Európa 218 –219, 222–224, 235–236, 255, 257, 263, 265
Fehértemplom 54
Fejér vármegye 81
Felvidék 82
Fogaras vármegye 81
Franciaország 219, 222, 224, 227–229, 234–235
Genf 247
Gömör–Kishont vármegye 80, 82–83
Gyertyámos 63
Gyöngyös 41
Győr 41, 209
Győr vármegye 81
Győr, Moson és Pozsony vármegye 208
Győr–Moson 210
Habsburg Monarchia 227
Hága 257
Hajdú vármegye 80, 81, 83
Halle 59
Háromszék vármegye 80
Harvard 235–238
Heidelberg 55
Heves vármegye 80, 81
Hódság 66
Hont vármegye 80, 82
Horvátország 47
Hunyad vármegye 80, 81, 83
Iași 232
India (Szerémség) 59, 63, 66
Itália 241
Krakkó 229
Jarmina 66
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 80
Jugoszlávia 43, 58
Kakaslomnic 241
Kaposvár 209
Kárpát-medence 57, 58
Kecskemét 209
Kelet-Európa 219, 222, 233, 235
Keleti Part (USA) 236, 238–239
Kelet-Poroszország 219
Keszthely 41, 88, 89,
Klosterneuburg 45
Kolozs vármegye 80
Kolozsvár 13–14, 47, 52, 53, 88, 89, 99, 120, 121, 122, 123, 124, 246
Komárom és Esztergom vármegye 208
Komárom vármegye 80–81
Königsberg 219
Közép–Kelet-Európa 219, 222, 233
Krakkó 223, 229
Krassó–Szörény vármegye 80
Lajta 48, 49
Lemberg 223
Lengyelország 217, 227–229
Lika-Krbava 80–81
Lipcse 64
Lipcse 219
Lőcse 51–52
Magyarország 11–13, 19, 22, 25, 28–29, 35, 40, 42, 47, 49, 51, 55, 57, 60–61, 67, 69–70, 227–228, 244–246, 248, 250–252, 255–262, 264–266
Magyaróvár 13
Máramaros vármegye 80
Máriabesnyő 97
Maros–Torda vármegye 80
Medgyes 47, 66
Miskolc 209
Miskolc 41, 83
Modrus–Fiume vármegye 81
Moson vármegye 81

Mosonmagyaróvár 41
München 59
München 32, 225
Nagy-Britannia 219, 222, 239
Nagyszeben 47, 66
Nagyvárad 7, 234
Németország 59, 67–68, 218–219, 221–222, 224–225, 227, 230, 235, 255, 263
New York 244
Nógrád vármegye 80, 82
Nógrád–Hont vármegyet 210
Nyitra vármegye 80
Olaszország 228, 233, 255–256, 258–263, 265, 266
Ó-Pazova 66
Oroszország 220–227, 239
Ostmark 61
Osztrák–Magyar Monarchia 223, 255
Oxford 222
Padova 255
Pancsova 56, 66
Pannónia 61
Pápa 41
Párizs 222–223, 231, 233, 258
Pécs 41, 111, 113, 116, 118, 158
Perjámos 64
Pest 245
Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye 80, 82
Pomáz 60
Poroszország 225–226
Poznań 229
Pozsony 7, 61, 99, 120–121, 124,
Pozsony vármegye 81
Prága 228
Princeton 236–238
Rákosliget 41
Reichstag 226
Róma 258–259, 261
Románia 58, 81, 223, 227, 231–234
Ruma 63, 66
Sáros vármegye 80–81
Segesvár 47, 66
Selmec- és Bélabánya 82
Selmecbánya 13, 71, 72, 75
Sepsiszentgyörgy 88–89
Somogy vármegye 80, 208, 210
Sopron 61, 71, 72, 78, 209
Sopron vármegye 80–83, 208, 210
Spanyolország 233
Stuttgart 55
Svájc 61, 219, 222, 228, 239, 244, 247
Szabolcs és Ung vármegye 208
Szabolcs vármegye 81
Szarajevó 55
Szatmár vármegye 58, 80–81, 83
Szatmár, Ugocsa, Bereg vármegye 208
Szeged 87–90, 92, 93, 95, 98–99, 107–118, 129, 134–135, 138–139, 142, 145, 148, 157–159, 164–165, 171
Székesfehérvár 41, 248
Szentgotthárd 41
Szentpétervár 221
Szepes vármegye 80–83
Szepesség 51–52, 58
Szerémség 47, 58, 63, 66
Szlavónia 47, 63, 81
Szolnok–Doboka vármegye 80
Szombathely 40–41, 61
Szovjetunió 220
Temes vármegye 46, 80, 81
Temesvár 69
Tiszántúl 249
Tolna vármegye 81
Torontál vármegye 46, 62, 80–81
Trencsén vármegye 81

Turóc vármegye 81
Tübingen 43, 55–56, 68
Udvarhely vármegye 81
Ugocsa vármegye 81
Újpest 41
Ung vármegye 81
USA (ld. Amerikai Egyesült Államok)
Vác 41
Vas vármegye 80, 83, 208, 211
Verőce vármegye 81
Versec 51, 54–55, 59, 62–63
Veszprém vármegye 80, 208, 211
Vichy 233–234
Vinkovci 66
Weidling 45
Wien, ld. Bécs
Würzburg 59, 225
Zágráb 47, 66
Zala 211
Zemplén 211
Zemplén vármegye 80–81
Zimony 63, 66
Zólyom vármegye 80–83

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

X311964

A 20. század első két évtizede a magyar egyetemek és főiskolák átalakulásának korszaka volt. Bár a hagyományos felsőoktatási struktúra 1918 végéig érintetlen maradt, a hallgatói létszám gyors emelkedése, a diákok közötti ideológiai viták élesedése, a „haladó ifjúsági mozgalmak" eszméinek – az akkori modern média (újságok, hirdetések) eszköztárának ügyes kihasználásával történő – terjesztése, a pozsonyi és a debreceni tudományegyetem alapítása (1912), majd 1918 novemberétől az országterület fokozatos zsugorodása következtében több intézmény elvesztése, illetve magyar felségterületre menekülése mélyreható változásokra utalt.

Ujváry Gábor

„...HAZUDNI NEM SZABAD."
DEÁK FERENC

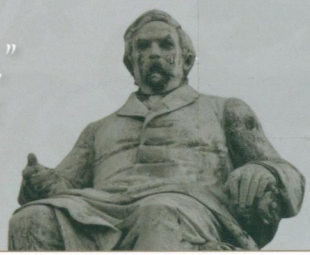

9 789635 410293

Ára: 3000 Ft

MAGYAR NAPLÓ